

Tartu Ülikool

humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
maailma keelte ja kultuuride instituut
klassikalise filoloogia osakond

Marten Teemant

Johannes Vorsti kirjad Johann Mothile

Magistritöö

juhendaja: prof. dr. Janika Päll

Tartu
MMXXIII

Sisukord

1. Sissejuhatus.....	3
1.1 Töö eesmärk ja meetod	3
1.2 Korpuse kirjeldus	5
1.2.1 Füüsiline kirjeldus.....	5
1.2.2 Sisu kirjeldus.....	6
1.3 Kirjade autor Johannes Vorst ja adressaat Johann Moth	7
2. Ajalooline ning kirikulooline taust	12
2.1 Taani, Rootsi, Brandenburgi ja Schleswig-Holstein-Gottorfi ajalugu 1660. aastatel	12
2.2 Kirikulugu Brandenburgis 17. sajandi algusest kuni 1660. aastate lõpuni	18
3. Kirjade analüüs. Tähtsamad mainitud ajaloolised sündmused ning tähelepanuväärsemad mõtted usu kohta.....	26
3.1 Vorsti mõtted usu kohta ning kirikulooga seotud sündmused	27
3.2 Poliitilised sündmused Vorsti kirjades.....	36
4. Editsioon. LVI epistolae Johannis Vorstii	44
4.1 Editeerimispõhimõtted.....	44
4.2 Editsioon. LVI epistolae Johannis Vorstii	46
Kokkuvõte.....	112
Kasutatud kirjandus	114
Zusammenfassung.....	123
Lisa 1. Johannes Vorsti kirjade nimekiri	125
1.1 Kirjade järjekord konvoluudis	125
1.2 Kirjade kronoloogiline järjekord.....	128
Lisa 2. Johannes Vorsti ning Johann Mothi teoste nimekiri	130
2.1 Johannes Vorsti teosed.....	130
2.2 Johann Mothi teosed	136

1. Sissejuhatus

1.1 Töö eesmärk ja meetod

Käesolev magistritöö uurib Brandenburgi kuurvürstliku raamatukogu juhataja Johannes Vorsti kirjavahetust oma endise õpilase, hilisema (ühe Taani valitsusasutuse) Saksa Kantselei ametniku ning Kopenhaageni kuningliku arhiivi arhivaari Johann Mothiga 1660. aastatest. Kirjad sisalduvad Tartu Ülikooli Raamatukogule 1806. aastast alates kuuluvas konvoluudis (*Mscr.* 45), mis tänu meie klassikalise filoloogia professor Johann Karl Simon Morgensterni vahetalitusele Raamatukogule kingiti (vt. ptk. 1.2). Konvoluudis sisalduvad vaid Vorsti kirjad Mothile, Mothi kirju Vorstile aga mitte. Kuigi magistritöö uurib Vorsti kirjavahetust Mothiga, on soovi tõttu anda ülevaade kõikidest 45. manuskriptis sisalduvatest Vorsti kirjadest ära toodud ka üksainumas Vorsti kiri ühele kolmandale isikule, nimelt Johann Gerhard Schefferile (editsioonis on tegu 2. kirjaga). Kõigele vaatamata, kuigi editsioon sisaldab 56 kirja, tutvus autor ise põhjalikumalt vaid kirjadega 1-32 ning töö on koostatud eelkõige just nende põhjal. Kirjad 1-32 pärinevad perioodist 1666-1669 (sellest perioodist kirju on paar tükki ka ülejäänud 27 seas), lisaks kuulub siia ka hunnik aastaarvuta kirja, mis suure tõenäosusega pärinevad Mothi õpingute ajast Helmstedtis perioodil 1661-1663/1664. Kirjavahetuse dateeritud kirjadest varaseim on 25.05.1662, hiliseim kuupäevast 12.03.1669.

Töö olulisus on kaheosaline. Esiteks on töö seotud Tartu ning Morgensterniga: kahtekümnet kahte säilitisühikut erinevate käsikirjadega, mis professor Morgenstern 1806. aastal Ülikooli Raamatukogule hankis, ei ole veel põhjalikumalt uuritud. Antud tööd võib niisiis käsitleda ühe esimese sammuna selles vallas. Teiseks on töö seotud Brandenburgi ajaloo ning Johannes Vorstiga. Töö annab viiekümne kuue Vorsti poolt Mothile (ning lisaks ühe Schefferile) saadetud kirja editsiooni, teadaolevalt ei ole varem mingeid Vorsti kirju Mothile editeeritud ega avaldatud. Varasemalt on peamiselt tuntud Vorsti kirjad teistele õpetlastele või teiste kirjad Vorstile (näiteks Thomas Reinesi kirjad endale avaldas Vorst juba ise oma eluajal, vt. lisa 2.1 "Thomae Reinesii, polyhistoris, epistolarum XXX... fasciculus..."). Siinne kirjavahetus lisab niisiis uue tahu Vorsti mõistmisele, sest tegu on õpetaja-õpilase vahelise suhtlusega. Samuti, kirjavahetuse tausta selgitades, valgustab töö Brandenburgi kirikulugu 17. sajandi jooksul ning Põhja-Saksamaal toona eksisteerinud usutülisid (eelkõige luterluse ja kalvinismi vahelist võitlust, luterluse sisetülisid ning neid mõlemaid hõlmavat sünkretismitüli). Ka seda temaatikat ei ole Eestis varem palju käsitletud.

Töö peamine eesmärk on ühelt poolt anda Vorsti kõikide 45. manuskriptis leiduvate kirjade editsioon, teisalt paigutada need toonasesse ajaloolisse ja kirikuloolisse konteksti.

Töö on jaotatud neljaks peamiseks osaks. Sissejuhatuses antakse korpuse füüsiline ning sisu kirjeldus, samuti Johannes Vorsti ning Johann Mothi elulugu. Teises peatükis käsitletakse Vorsti ja Mothiga seotud riikide ajalugu nende eluajal, eesti teaduskirjanduses küllaltki uudsena valgustatakse põhjalikumalt nende eluaja kirikulugu Põhja-Saksamaal. Kolmas peatükk moodustab magistritöö analüüsiva osa, kus seostatakse Vorsti kirjavahetuses käsitletud teemasid teise peatüki ajaloo ning kirikuloo seikadega. Magistritöö neljas osa on Vorsti viiekümne seitsme kirja editsioon, editsioonile eelneb editeerimispõhimõtteid tutvustav alapeatükk. Magistritööl on kaks olulist lisa: Vorsti kirjade nimekiri kirjade konvoluudis esinemise järjekorras (seda kasutatakse töös kirjadele viitamiseks) ning samuti kirjade kronoloogiline nimekiri. Lisas 2 on esitatud Vorsti ja Mothi kirjutatud teoste täielikud nimekirjad.

1.2 Korpuse kirjeldus

1.2.1 Füüsiline kirjeldus

Mscr. 45 on konvoluut, üldmõõtmetega 34,5 cm. x 22,5 cm. Vorsti kirjad on erinevate, kolme liiki mõõtmetega: suur kiri (33 cm. x 21 cm.), keskmine kiri (21 cm. x 16,5 cm.) ja väike kiri (15,5 cm. x 6,4 cm.). Suurem osa on keskmise suurusega, mõned on suured, üks väikese suurusega (26. kiri). Mõõtmed võivad kirjati *circa* ühe sentimeetri ulatuses erineda. Sõltuvalt kirja pikkusest on siinses editsioonis kirja päitsesse pandud adressaat käsikirjas märgitud kas kirja viimase täiskirjutatud lehe tagaküljel või ühe tühja lehe tagaküljel. Mõnel kirjal on ka adressaat puudu¹, üks adressaat on n.-ö. üle (l. 44v.) – sellele eelneb veel üks adressaadiga leht (l. 43v.), mis käib ühtlasi eelneva kirja juurde, sellele järgneb aga kiri, mis on ainsana konvoluudis jagatud kaheks tükiks (18. kiri minu numeratsioonis), nii et selle algus järgneb n.ö. üle oleva adressaadiga lehele, selle lõpp aga paikneb mujal,² kusjuures kirja lõpuosale järgneb adressaat, nii et adressaadita leht ei saa selle kaheks jagatud kirja juurde kuuluda.

Üks varasem käsikirja korrastaja-raamatukogutöötaja on kõik konvoluudi leheküljed hariliku pliiatsiga pagineerinud, kastades araabia numbreid, märkides lehe esimese poole ülaserava näiteks numbri “1”, lehe tagaküljele aga kirjutades näiteks “1v.” ehk “folium 1 versum” (“lehe 1 tagumine pool”). Konvoluudis on taoliselt viisil pagineeritud lehekülgi kokku kuni numbrini “426v.”, viimane on ühtlasi konvoluudi viimane lehekülg, millele on kirjutatud. Mõni üksik lehekülg on pagineeritud kui näiteks 188a ja 188av. – siis on pagineerija need alguses arvatavasti kahe silma vahele jätnud ja ära tähistanud siis, kui ülejäänud lehed juba pagineeritud. Kusjuures, mingil põhjusel eelneb paginatsioonis 51. kiri (l. 195-196v.) 50. kirjale (l. 194-197v.).³ Ei ole selge, miks: võimalik on nii (ümber)kõitmise kui pagineerimise viga.

Üldiselt on kirjade paber heas seisus. Nende ääred on kulunud, kuid vähe, auke paberil esineb väga harva (suurim lakuun, mis takistab lugemist, on 4. kirjas ning seda läbi mitme lehekülje sama koha peal).

Vorsti käekiri on selge ja hästi loetav.

¹ Vt. editsioon või lisa 1. Editsioonis on see märgitud kui “deficit recipiens”.

² Selle kirja algusosa on konvoluudis tähistatud numbriga “25”, lõpuosa numbriga “19”.

³ Vrd. pdf-i lehekülgedega lisa 1.

1.2.2 Sisu kirjeldus

Minu korpust sisaldava 45. manuskripti pealkiri on “Epistolae variorum Jo. Vorstii, Bibliothecarii Elector. Brandenb. aliorumque: Commercium literarium Jo. Mothii Regis Danorum Secretarii” (e. k. *Johannes Vorsti, Brandenburgi kuurvürstliku raamatukogu bibliotekaari, ja teiste erinevate inimeste kirjad. Johann Mothi, Taani kuninga sekretäri kirjavahetus*), Vorsti ja Mothi ainukestena väljatoomine on arusaadav, sest Johann Mothile ühe või teise poolt kirjutatud kirju on konvoluudis teistest allikatest rohkem, ning Johann Mothile ühe või teise poolt kirjutatud kirjadest on Johannes Vorsti omi kõige rohkem. Peale Johannes Vorsti on konvoluudis (nende esinemise järjekorras) kellegi J. S.-i, Peter Axeni, Samuel Racheli, Simon Heinrich Musaeuse, Peter Musaeuse, Adam Tribbechowi, Christian Raviuse, Hermann Conringi, Johann Gerhard Schefferi, Johann Brunsmändi, Balthasar Cellariuse, Matthias Wasmuthi, Christian Brämeri, J. Wolfffi, Johann Lasseniuse, Schencki, Detlef Rantzau, Mütheri, Jakob Jensen Bircherodi, Johannes Lysiuse, Georg Hacke (Haccius), J. Chr. Körbitzi, Ph. J. Speneri, Stephan Kenkeli ning Paul Strickeri kirjad Johann Mothile.⁴ Need on erinevates keeltes, kuid põhiosa on ladina keeles. Vorsti kirjadest 35-51 leiduvad konvoluudis ühe anonüümse kopisti poolt loodud koopiad. Kopist on konvoluudis ka teisi allikaid kopeerinud.

Manuskript 45 kuulub koos 11 ülejäänud manuskriptiga Immanuel Justus von Esseni nimelisse Tartu Ülikooli Raamatukogu fondi (fond number 2). Ülejäänud 11 manuskripti on järgnevad: 24, 42-43 ning 46-53. Need 12 köidet (ja veel 1 vihiku) koos 9 ülejäänud köitega omandas 1806. aastal toonane Tartu Keiserliku Ülikooli klassikalise filoloogia, esteetika, kirjandus- ja kunstiajaloo ning retoorika professor Johann Karl Simon Morgenstern Riia Riia ülempastor Andreas Immanuel von Essenilt, kingituseks Tartu Keiserliku Ülikooli Raamatukogule. 12 köidet, 1 vihik ja 9 ülejäänud köidet olid küll kõik kokku üks kingitus ning kingitud Raamatukogule, kuid praegu paiknevad nad Raamatukogus eri fondides, 12 köidet ja üks vihik von Esseni nimelises ning üheksa ülejäänud köidet Morgensterni nimelises fondis, sest Morgenstern otsustas toona Raamatukogule üle anda vaid saadud 12 köidet ning ühe

⁴ Konvoluudi sisust on koostatud nimekiri (“Mscr. 45. Epistolae variorum...”), mis on digiteeritud kujul leitav ka Tartu Ülikooli digitaalarhiivist *DSpace*:
<https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/71586/sisukord.pdf?sequence=6&isAllowed=y>.

vihiku, muist jättis aga endale (pärast ta surma läksid ka ülejäänud üheksa köidet Raamatukogu kätte).⁵

1.3 Kirjade autor Johannes Vorst ja adressaat Johann Moth

Johannes Vorst,⁶ filoloog ja usuteadlane, sündis 22.01.1623 Wesselburenis Dithmarschenis. Tema isa Martin tegutses Wesselburenis pastorina ning alates 1619. aastast põhjapoolse Dithmarscheni praostina, vanaisa Johannes Vorst Vanem, pärit Brabantist, oli Itzehoes kogudusevanem ning hiljem Holsteini riigikiriku võimas piiskop. Johannes Vorst (Noorem) sai alghariduse Itzehoes ja jätkas õpinguid Hamburgi gümnaasiumis kuulsa matemaatiku ja teadusloolase Joachim Junge, aga ka Benhard Werembergi, Johann Adolf Tassiuse ning Heinrich Vageti käe all. Aastail 1644-1646 õppis ta Wittenbergis, kus 28.04.1646 omandas filosoofia teaduskonnas magistrikraadi. Seal kuulus ta usuteadlaste Jakob Martini, Paul Röberi, Wilhelm Leyseri ja Johann Hülsemanni, filoloogide Augustus Buchneri, Andreas Sennerti ja Johann Erich Ostermanni ning filosoofide Johann Sperlingi, Christoph Notnageli, Johann Scharffi ja Michael Wendeleri loenguid.⁷ 1646 läks ta Hamburgi patriitsipoegade koduõpetajana Helmstedti, 1648. aastal Jenasse. 1649. aastal asus ta Schleswig-Holstein-Gottorfi hertsogi Friedrich III (1597-1659; valitses 1616-1659) palvel Holsteinist pärit tudengite juhendajana (lad. k. *Ephorus*) Rostocki, kus ta asus muuhulgas innukalt kirjutama ning ühtlasi jätkas oma õpinguid 1653. aastal. Olles lõpetanud Holsteini tudengite juhendamise, alustas ta õppereisi Hollandisse, hiljem samal aastal (1653) võttis üle Flensburgi ladina kooli (praegune *Altes Gymnasium*) rektoriameti. 1655. aastal promoveerus ta Rostockis usuteaduse litsentsiaadina (*Disputatio inauguralis de divinae Gratiae[...]*, e. k. „Inauguratsioonidisputatsioon jumalikust armust...“, vt. lisa 2.1) ning keeldus doktriiniga

⁵ Nood 9 köidet on: Mrg. CCCLIV. Epistolae autographae theologorum celeberrimorum. T. I, III, IV; Mrg. CCCLIVa. Epistolae autographae philosophorum celeberrimorum. T. I–V; Mrg. CCCLIVb. Epistolae autographae eruditorum celeberrimorum. Vt. ka Rand 1995: 25-29.

⁶ Vorsti kohta vt. Moller 1744: 700-707 ning Schröder 1896. Kõige põhjalikum on aga Noack 1997: 450-461. Viimases on ka põhjalik kirjanduse loetelu Vorsti ja Vorstiga seotu kohta ning nimekiri Vorsti kirjadest ja teiste kirjadest talle.

Vorsti eesnimi on mõndades allikates ‘Johann’, teistes ‘Johannes’, ta ladinakeelsed kirjad ei aita seisukohta võtta, kumb see siis oli, sest latiseeritult on mõlemad variandid ‘Johannes’. Ma olen jäänud ‘Johannese’ juurde, sest seda leidub allikates kõige rohkem. Ta perekonnanimi ‘Vorst’ võib olla tähenduslikult seotud sõnaga ‘der Fürst’, vt. ta 27. kirja Mothile (tõlge natuke allpool siinsamas), kus ta selgitab oma pseudonüümi kasutust. Vorst latiniseeris oma perekonnanime kui ‘Vorstius’. Kõik selle aja õpetlased latiniseerisid oma nimesid, mina olen kasutanud nende latiniseerimata, s.t. päris nimesid.

⁷ Nende õpetlaste kohta vt. põhjalikumalt Noack 1997: 450-451. Kõiki isikuid Noack siiski ei aruta, kuiva loeteluna on nad (k.a. Vorsti Hamburgi gümnaasiumi aja õpetajad) kõik ära toodud “Cimbria literata’s” (lk. 700).

seotud põhjuste tõttu⁸ talle pakutud Helmstedti ülikooli usuteaduse professorist. 1656. aastal abiellus ta Sara Valepagiusega, kelle isa Jodocus Valepagius oli Stapelholmis linnasekretär.⁹ 1659. aastal kolis ta Berliini, saades Joachimstahli gümnaasiumi rektoriks. 1662. aastal sai ta kuurvürstliku raamatukogu bibliotekaari koha, mis sobis tema laialdaste õpetatud huvidega. Raamatukogul oli kaks juhatajat, teine oli Johann Raue (1610-1679), Vorsti peamine ülesanne oli koostada raamatute katalooge. Vahepeal oli ta vastu võtnud reformeeritud usutunnistuse (eelkõige toetas ta selle tõlgendust pühast õhtusöömaajast)¹⁰ ning luterlastega mitmesuguste keerukate usutülide keerisesse sattunud. Vorst osales ka Berliini usukõnelustel (1662-1663), kuid, nagu ütleb Noack (1997: 455) käitus ta nähtavasti vaevalt vastaspooli lepitaval kombel.¹¹ Lõpuks usutunnistuse alasest jagelemisest tagasi tõmbununa oli ta veel rohkem kui aastakümne jooksul esmajärjekorras tegev keeleteaduse valdkonnas ja suri 1676. aasta 4. augustil Berliinis.

Vorst oli paljude kaasaegsete kombel erakordselt laia tööpõlluga. Ta esines pseudonüümi all Janus Orchamus nende väitlejate seas, kes ründasid William Harvey kuulsat raamatut “De generatione animalium” (1651). Oma 27. kirjas Johannes Mothile (3.08., arvatavasti 1667) ütleb Vorst: “Ma avaldasin oma raamatu “Loomade tekkimisest” Janus Orchamuse nime all (ὀρχάμου st. ‘valitseja, juhi’, sest sõna on tavaliselt minu lisanimega ἰσοδύναμος /samatähenduslik/).” Oma 31. kirjas (20.10.1666) ütleb Vorst: “Nüüd valmistan ette raamatukest loomade tekkimisest, milles esitan oma kunagise hüpoteesi ja lisan sellele William Harvey, inglise arsti tähelepanekud.”¹² Ent lõviosa tema teaduslikust tööst moodustas *philologia sacra* ehk pühakirja keeleteaduslik uurimine. Ta oli omal ajal tuntud kui kõige

⁸ “Professionem Academiae Juliae Theologicam, quae hic viventi, Henr. Langenbeckii, Cancellarii Guelphici, & Herm. Conringii, offerebatur literis, quo erat candore, ab omni in sacris simulatione & dissimulatione alieno, Gerh. etiam Titii, Antagonistæ, laudes merito, recusavit, quod, a pluribus jam annis (uti Reinesianæ ad ipsum haud obscure passim docent epistolæ) non omnia Lutheranorum dogmata probaret, & Reformatorum imprimis de S. Coena amplecteretur sententiam, ...“ (*ibid.* 701). Gerhard Titius oli 1650-1681 Helmstedtis üks usuteaduse professoritest. Tema kohta vt. joonealune 97.

⁹ Moller 1744: 701. Vorsti laste kohta ei ole peaaegu midagi teada, kuid Gundlingi teosest “Collegium historico-literarium...” (lk. 72; e. k. “Kirjanduslik-ajalooline kolleegium...”) selgub, et veel teose kirjutamise (Gundling suri 1729) või avaldamise ajal (avaldati postuumselt) töötas üks Vorsti poeg “meie markkrahvi, Philippi teenistuses”. Selgusetuks jääb, keda markkrahv Philippi all silmas peetakse.

¹⁰ Molleri järgi (*ibid.* 701) toimus see ta Berliini kolimise ajal (1660) (*palam ad Reformatos defecit*). Noack lisab, et Vorst loobus Flensburgi ladina kooli rektoriametist just seetõttu, et tahtis kalvinistiks hakata (Noack 1997: 453). Samuti mõlgutab ta Wittenbergi õpingute aja sealse tugeva tõsiluterluse mõju üle Vorsti usuvaadete kujunemisele (“Es wäre jedoch falsch, ihn gering bemessen zu wollen”, lk. 451) ning võtab kokku, et eelkõige võis ta hilisemat usuvahetust mõjutada ta 1653. aasta reis kalvinistlikkesse Madalmaadesse (lk. 453).

Vorsti arvamise kohta pühast õhtusöömaajast vt. lk. 31-34, kuid ka mujalt kolmanda peatüki esimesest alajaotusest “Vorsti mõtted usu kohta ning kirikulooga seotud sündmused”.

¹¹ *Ibid.* viitab Noack Nicolaus Hieronymus Gundlingule (1671-1729), kes oma teoses “Collegium-historico-literarium...” nimetab Vorsti luterlaste vitsaks (lad. k. *flagellum Lutheranorum*). Sellesse aega jääb Vorstil muide ka kolmeköitelise teose “Pühad dissertatsioonid” (*Dissertationum sacrarum...*, vt. lisa 2.1) avaldamine. Kusjuures, ka Vorsti kirjades Mothile on Vorsti toon usuasjade üle arutledes vägagi dogmaatiline.

¹² Vt. lisast 2.1: „Conjectura de generatione animantium...” (e. k. „Hüpotees elusolendite tekkimise kohta...“).

parem heebrea keele asjatundja, ent tänapäeval tuntakse peamiselt ta väikest kirjutist germanistika alalt “Observationum in linguam vernaculam specimen [„Tutvustus tähelepanekutest rahvakeele kohta“]” (1668, Colonia Brandenburgica). Selles püüdis ta saksa Varro ideaali poole ja esitas üheksateist üksikuurimust saksa keele sõnade etümoloogiast, mille selgitamisel jättis ta heebrea keele kõrvale ning tõi ladina ja kreeka keele paralleelid kõigest ettepoole. Teos oli meetodi ja näidete poolest nii hinnatud, et teenis veel 1741. aastal ära tõlke, mis ilmus koguteose *Beyträge zu Crit. Historie der Deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit* (1732-1744, Leipzig; e. k. “Märkused saksa keele, luule ja kaunikõlalisuse ajaloo kriitikale”) 7. köite lehekülgedel 179-241.¹³ Saksa keele sõnade etümoloogiat käsitles ta ka enda kirjades. Oma 15. kirjas (veebruari lõpp, 1668) kirjutab Vorst:

“Mitu aastat tagasi panin ma tähele, et taani keeles ei ole mitte vähe seda, mis meeldiv on, ning võiks olla abiks rahvakeele selgitamisel. Seetõttu tahaksin ma mõnikord uuesti ette võtta need vanad mõtted/kavad, kui võimalus avaneb. Aga ka vanas saksa keeles olen ma täheldanud seda, mida meie saksa keeles enam ei ole, kuid mis taani keeles on siiani säilinud: *dömer*, *leger* ja *tree* ja teised sama tüüpi. Ma oletasin mitu aastat tagasi, et ka saksakeelne *ausrotten* [e. k. ‚hävitama‘] on pärit mingisugusest lihtsast tüvest/vormist, mis siiani on säilinud taani, mitte saksa keeles. Igal juhul, kui ma õigesti mäletan, kutsuvad taanlased ‚juurt‘ sõnaga *rod*, mis on nähtavasti ladinakeelne *radix*.”

Töö lisas 2.1 leidub Johannes Vorsti tööde nimekiri.

Johann Moth¹⁴, arhivaar ja bibliofiil, sündis 11.02.1639 Breklumis Põhja-Friisimaal ning suri 6.01.1705 Kopenhaagenis. Ta isa oli Nicolaus Moth (u. 1614 – 1642), kes oli alates aastast 1638 pastor Breklumis.

Moth sai alghariduse Flensburgi ladinakoolis, kus ta õppis kooli rektori Johannes Vorsti käe all. Sealt pärinebki nende kogu elu kestnud lähedane side, mis selgitab ka Vorsti kirjades kasutatud afekteeritumat pöördumisviisi.¹⁵ Pärast 1661. aastat õppis ta Helmstedti ülikoolis. Ta õppis õigusteadust Hermann Conringi¹⁶ juures, kuid kuulas ka teoloog Georg Calixti

¹³ Schröder 1896.

¹⁴ Mothi kohta vt. Lohmeier (b) 1982: 1846-1847, Moller 1744: 419-420 ning *Nova literaria Maris Baltici & septentrionis* (e. k. “Läänemere ning põhjamaade uus kirjandusmaailm”) 1705: 152.

¹⁵ “Suavissime Mothi” (näit. 5. ja 6. kirjas j.m.).

¹⁶ Hermann Conring (Conringius; 1606 – 1681) oli saksa päritolu õpetlane. Ta õppis Helmstedtis ja Leidenis, 1632. aastal sai Helmstedtis loodusfilosoofia professoriks, 1636. aastal meditsiini ning 1650. aastal ka politoloogia professoriks. 1649. aastal nimetati ta Ida-Friisimaa vürstinna Juliane nõunikuks ja ihuarstiks, 1650-1660 oli ta Rootsi kuninganna Kristiina nõunik ja ihuarst, 1661 Braunschweig-Wolfenbüttelis nõunikuks ning 1669 Taani

loenguid. Pärast ühte reisi läbi teiste ülikoolilinnade 1664. aastal sai ta endale teenistuskoha Kopenhaageni Saksa Kantseleis, tõenäoliselt tänu oma sugulase Paul Mothi (1600-1670) vahetalitusele.¹⁷ Veebruaris 1667 sai temast sekretär ning pärast seda aastat nimetati ta detsembris lisaks ka arhivaariks. Ta pidi Kantselei lohakil arhiivi ära korrastama ning teistest allikatest pärit materjalidega täiendama. 1671. aastal oli ta pool aastat Gottorfi linnas, koos sealse salaarhivaari Burchard Niederstettiga¹⁸, kellega koos ta korrastas nii Taani kuningas Friedrich III (1609-1670; valitses 1648-1670) kui ka Christian V (1646-1699; valitses 1670-1699) arhiivi ning lasi teha ära kirju tähtsaimatest dokumentidest. 1686. aastal oli ta veel kord sama ülesandega Gottorfis, seekord koos Marquard Gudega. 1689. aastal nimetati Moth nii Taani kui ka Saksa Kantselei, Jüütimaa hertsogkondade ning Oldenburgi, Delmenhorsti ja Pinnebergi krahvkondade administratiivarhiivide arhivaariks.¹⁹ Lisaks sai ta Saksa Kantselei kantseleinõuniku tiitli. Samal aastal abiellus ta Sibylle Amalie von Sudermanniga. Mothil oli üks vallaslaps, saadud kas Sibylle Amaliega enne abiellumist või kellegi teisega, hiljem poeg legitimeeriti. 1703. aastal tõusis ta ametiredelil kõrgemale, justiitsnõunikuks, ning 1703 sai ta juhatajaks komisjoni üle, mis pidi Saksa Kantselei arhiivi korrastamisega lõplikult valmis saama. Ometi enne kui ta jõudis korralikult tööga alustada, Moth suri, olles ilmselt ainsus, kes seda arhiivi tundis.

Mothi tegevus arhiivitöötajana kuulub taani varase absolutismi jõupingutuste hulka, tõhustamaks ja tugevdamaks keskvalitsust; ometi ilma kestva eduta, sest Saksa Kantselei arhiivi kasutati tugevasti ainult tema ajal.²⁰ Ta pingutused muutis laias laastus tühiseks 1704. aasta ümberkolimine, mille ajal arhivaalid kottidesse topiti, ning tulekahju 1714. aastal, mil neid aknast välja visati neid päästa üritades. Mothi tegevust eraviisilise raamatute ja käsikirjade kogujana tõendab veel ainult ühe oksjoni tarvis trükitud kataloog. Moth omas muuhulgas kogu

riiginõunikuks. Ta kirjutas usuteaduse, meditsiini, ajaloo, õigusajaloo ja õiguse teemadel. Conringi kohta pikemalt vt. Döhring 1957.

¹⁷ Enamus Mothide suguvõsa liikmeid elas ja tegutses nende sünnimaal Schleswig-Holsteini kandis, Paul Moth oli aga kõige lennukamat karjääri teinud, saades arstiks Kopenhaageni õukonnas. Tema kaudu sattus veel teisi suguvõsa meesliikmeid ametikohale või daamide puhul abielu kaudu elama Kopenhaagenisse.

Olgu öeldud, et Mothide suguvõsast kaugeimale jõudis Johann Mothi vanaonu Matthiase poja Paul Mothi noorim tütar Sophie Amalie (1654-1719), kellest sai varsti pärast 1670. aastat, mitte ilma oma ema kaasabit, kuningas Christian V armuke, kes viimasele 1677. aastal Samsøe krahvinna tiitli andis – Sophie Amaliest sai Dannebergi Samsøe krahvisuguvõsa esiema. Tema tõttu tõsteti ka kogu perekonna positsiooni: Sophie Amalie ema sai salanõuniku ameti ja 1679. aastal anti ta elus olevatele õdedele-vendadele vapikiri. Mothide suguvõsa meesliin sai sellele vaatamata juba 1719. aastal ülemsekretär Matthias Mothi surmaga otsa. Beate Ingeborg Mothi pojad tema esimesest abielust Jens Andersen Halsiga kandsid samuti Mothi nime. Nendest üks, Paul (1668-1700), aadeldati aastal 1698, kui talle anti Ringstedi ja Sorø kõrgema riigiametniku koht. Tema on tänini eksisteeriva perekonnaharu esiisa. Mothide suguvõsa kohta vt. Lohmeier (a) 1982 I: 1845-1846.

¹⁸ Arvatavasti teda peetaksegi kirjades 4 ja 9 'Niderstediuse' all silmas.

¹⁹ Moller 1744: 419.

²⁰ Lohmeier 1982: 1847.

taani-saksa luuletaja, filoloogi ning Saksa Kantselei arhivaari Zacharias Lundi käsikirjalist pärandust.

Lisas 2.2 leidub Johann Mothi tööde nimekiri.

2. Ajalooline ning kirikulooline taust

2.1 Taani, Rootsi, Brandenburgi ja Schleswig-Holstein-Gottorfi ajalugu 1660. aastatel
Aastatel 1660-1672/1675 valitses Taani ja Rootsi kuningriikides, Brandenburgi kuurvürstkonnas ning Schleswig-Holstein-Gottorfi hertsogkonnas rahu. 1660 sõlmiti Kopenhaageni rahu, millega lõppes sõda Rootsi ja Taani vahel, ning Oliva rahu, millega lõppes sõda Rootsi ja Brandenburgi, Saksa-Rooma ning Poola vahel. 1660. aastatel halb läbisaamine Taani ja Rootsi vahel jätkus, viimane üritas endale lähendada Schleswig-Holstein-Gottorfit, kes üldiselt samuti ei saanud läbi Taani, oma kauase peremehega, kuid kelle suhetes Taaniga just 1660. aastatel oli kerge paranemine. Brandenburg ei saanud läbi Rootsiga, sest tahtnuks saada endale Rootsile kuuluvat Ees-Pommerit, millele tal vastavalt päriluskorrale ka õigus oli, kuid mis Vestfaali rahuga (1648) oli Rootsi kätte läinud. 1672. aastal alanud Prantsusmaa sõda Madalmaadega lõpetas aga rahuaja ka kõigis siinsetes riikides: Brandenburg tõmmati Madalmaade liitlasena Prantsusmaa vastu sõtta juba 1672. aastal, Rootsi tõmmati Prantsusmaa liitlasena (eelkõige Brandenburgi vastu) sõtta 1675. aastal. Rootsile kuulutas kohe sõja Taani, kes muide oli sõjas väga edukas ja Rootsi kogu sõja kestuseks tõelisesse hädaolukorda asetas. Samuti okupeeris Taani Schleswig-Holstein-Gottorfi kuni sõja lõpuni, mis saabus 1679. aastal – sõlmitud rahu siinsele neljale riigile erilisi territoriaalseid ja muid muudatusi kaasa ei toonud.

Frederik III valitsusaja (1648 – 1670; elas 18.03.1609 – 9.02.1670) esimene etapp, mil ta valitses koos Riiginõukoguga ning kuningavõim Taanis oli piiratud, lõppes 1660. aastal absoluutse monarhia kehtestamisega. Taani-Rootsi sõjad (1658-1659, lõppes Roskilde rahuga; 1659-1660, lõppes Kopenhaageni rahuga) muutsid Taani vaeseks, nõrgaks ja veelgi vähemtähtsamaks.²¹ Roskilde rahuga loovutas Taani Rootsile Skåne, Hallandi ja Blekinge provintsid Lõuna-Rootsis ning Trondhjem ja Baahusi provintsid Norras, samuti Bornholmi saare. Kopenhaageni rahu jättis kõik need alad Rootsile alles, v.a. Trondhjem ja Bornholm, mis Taanile tagastati. Samuti vabastas Roskilde rahu Schleswig-Holsteini Taani suveräniteedist.²² 1660. aastal kogunesid Kopenhaagenis generaalstaadid, et arutada sõjajärgse Taani kehva rahalist olukorda ning tuua sisse uusi makse, kuid see lõppes hoopis teistsuguse tulemusega: pikemat aega käärinud vastasseis kuningavõimu ning kõrgeadlikest koosneva Riiginõukogu vahel kulmineerus senise valitava monarhia muutmisega päritavaks ning seejuures ühtlasi

²¹ Taani-Rootsi sõdade kohta vt. Lockhart 2007: 233-240; Reddaway 1969 (IV): 584-591.

²² “Denmark had ... to recognise the sovereignty of Holstein-Gottorp.” (Olesen 2016: 259-260) Muuhulgas olgu öeldud, et Taani ei olnud saksa kultuuriruumiga seotud ainult mitte oma poliitilise sideme kaudu Schleswig-Holsteini: ka Taani kuninga õukonnas ja valitsuses Kopenhaagenis tegutses ja töötas palju sakslasi. Sääraste Taani saksa sidemete kohta vt. Reddaway 1969 (IV): 561.

absoluutse monarhia kehtestamisega.²³ Viimase piirid pani paika 1661. aastal väljatöötamisega alustatud ja 1665. aastal valmis saadud (kuid alles 1709. aastal avalikustatud) *Lex Regia*. Teine Taani-Rootsi sõda kujutas endast teelahet senises Skandinaavia ajaloos muuhulgas selle poolest, et see oli esimene Taani ja Rootsi vaheline sõda, mis lõpetati võõrriikide sekkumise tulemusel (ning seejuures Taani kahjuks). Nii ka 1675-1679 aset leidnud Skåne sõda Taani ja Rootsi vahel lõpetati võõrriikide (Prantsusmaa) vahetalitusel ja sõjaliselt väga eduka olnu Taani kahjuks.²⁴ Taani võttis osa ka Teisest Inglise-Madalmaade sõjast (1665-1667), sõlmides 11.02.1666 Madalmaadega liidulepingu.²⁵ Sõnaga, pärast 1660. aasta Kopenhaageni rahu oli Taani rahvusvaheliselt veelgi vähemtähtsam jõud, kes ei suutnud sõjaliselt ennast enam maksma panna.²⁶

1660. aastad algasid Rootsi jaoks rahuperioodiga. Just oli lõppenud Teine Põhjasõda (1655-1661), mis koosnes Rootsi konfliktidest Poola, Taani, Brandenburgi, Saksa-Rooma riigi ning Venemaaga. 1655. aastal oli Rootsi otsustanud Poolale sõja kuulutada, ajendiks järgnevad kaalutlused: sõda annab tegevust sõjaväele, mille rahuajal peaks laiali saatma – viimane aga ei oleks ei mugav ega pruugiks olla ka väga ohutu; Rootsi on riigina olnud siiani sõjaliselt edukas, miks mitte seda tõsiasja nüüdki ära kasutada; sõda Poolaga aitaks lõplikult kindlustada Liivimaa Rootsi ülevõimu alla ning samuti lõpetada olukord, kus Poola väidab Rootsi krooni endale kuuluvat.²⁷ Rootsi peamine sõjaline eesmärk oli vallutada kuninglik Preisimaa (*Königlich-Preußen*).²⁸ Ka Brandenburg oli olukorraga seotud: Brandenburgile kuulus tookord Preisi hertsogkond (*Herzogtum Preußen*), mis asus aga Poolas ning oli Poola vasall – Brandenburg tahtnuks vasallisuhtest vabaneda ning piirkonnas oma ülevõim kehtestada.²⁹ Lisaks, Brandenburg oli huvitatud ka kuningliku Preisimaa omandamisest – see asus

²³ Lockhart 2007: 240-245; Reddaway 1969 (V): 558-562. Kõrgaadlikest koosneva Riiginõukogu ja kuningavõimu vaheliste suhete kohta Taanis perioodil 1536-1660 vt. Jespersen 2016: 343-358. Olgu siinkohal öeldud, et Rootsis, millest tuleb järgmisena juttu, toimusid paralleelselt samasugused protsessid, mille kohta perioodil 1520. aastatest kuni 1680. ja 1690. aastateni vt. Jespersen 2016: 358-369. Rootsis kehtestati absolutism 20 aastat hiljem kui Taanis, 1680. aasta Riigipäeval (Rootsi kuninga võimu ja Rootsi Riiginõukogu vahelise võitluse kohta 1670. aastate teisel poolel vt. Rystad 2012: 124-157, 1680. aasta Riigipäeva kohta vt. *ibid.* 173-189). Kuivõrd 1660. aastatel Rootsis sellega seoses midagi revolutsioonilist – vastupidi Taanis aset leidnule – ei toimunud, ma sellest Rootsit puudutavas osas põhjalikumalt ei kirjuta.

²⁴ Lockhart 2007: 251-252; Reddaway 1969 (V): 568-571.

²⁵ Firth 1969: 109.

²⁶ Nagu ütleb Olesen (2016: 266), perioodi 1630-1660 Taani ajaloos iseloomustab riigi võitlus (Rootsiga) enda püsijäämise eest, perioodi 1660-1720 Taani püüd (Rootsile) kaotatud alad tagasi vallutada.

²⁷ Reddaway 1969 (IV): 579.

²⁸ “The immediate plan of Charles X was to isolate and conquer the Polish province of West Prussia. His great design as developed by events seems to have been to incorporate with Sweden the whole southeastern coast-line of the Baltic and to buttress his empire with dependent principalities carved out of Poland, if necessary by the sword.” (Reddaway 1969: 580ff., kus sisaldub ka autori põhjendusega varustatud kahtlus Rootsi plaani teostuse võimalikkuse osas.)

²⁹ “[*Friedrich Wilhelm*] was anxious to be rid of the vassalship itself” (Ward (d) 1969 (IV): 427).

Brandenburgi riigi ning Poolas asuva Preisimaa hertsogkonna vahel, selle omandades saanuks Brandenburg oma valdused ühendada.³⁰ Enne kui viimane suutis selles osas aga midagi ette võtta, sundis Rootsi Brandenburgi sõlmima endaga Königsbergi lepingu (1656), mis piiras Brandenburgi tegevusvabadust. 1656. aastal alustas Venemaa sõjategevust Liivimaal ning samal ajal liitusid hollandlased Rootsi vastase koalitsiooniga, soovides oma Läänemere kaubandushuve kaitsta (Elbingi rahu 1657 lõpetas Rootsi-Madalmaade konflikti). Järgmisel, 1657. aastal liitus Saksa-Rooma keiser Rootsi vastase koalitsiooniga – Saksa-Roomat oli pahandanud Rootsi Poola-vastane agressioon. Sama aasta septembris-novembris õnnestus Saksa-Roomal enda ja Poola poolele üle meelitada senine Rootsi liitlane Brandenburg. Rootsi sõja Poola, Brandenburgi ning Saksa-Roomaga lõpetas Oliva rahu (aprill 1660), millega Poola loobus nõudest Rootsi kroonile, kuid territoriaalseid muudatusi seejuures ei kaasnenud. Kaks sõda Taani ja Rootsi vahel lõpetasid Roskilde ja hilisem Kopenhaageni rahu. Sõja Venemaa ja Rootsi vahel lõpetas Kärde rahu (juuni 1661), millega samuti territoriaalseid muudatusi ei kaasnenud.³¹ Neist kõige kasulikum Rootsile oli Kopenhaageni rahu. Taani vastu oli aga suunatud ka Karl X Gustavi (valitses: 1654 – 1660; elas: 8.11.1622 – 13.02.1660) 1654. aastal sõlmitud abielu Holstein-Gottorfi printsessi Hedvig Eleonoraga, millega Rootsil õnnestus Holstein-Gottorf veelgi enam Taani mõjuväljast enda omasse tõmmata.³² 13. veebruaril 1660 suri Karl X Gustav. Rootsi uueks kuningaks sai Karl XI (valitses: 1660 – 1697; elas: 4.12.1655 – 15.04.1697), kes oli aga alaealine ning kelle eest asus kuni ta täisealiseks saamiseni (1672) valitsema eestkostevalitsus, mis koosnes 5 liikmest ning selle presidendist Karl X Gustavi lesest Hedvig Eleonorast. Eestkostevalitsuse “vead paistsid kohe silma”³³: riigivõlg aina

³⁰ “The war [s.t. Teine Põhjasõda] was, however, by no means a simple duel between the Vasa rivals [s.t. Rootsi ja Poola]. ... the Great Elector, who held the Duchy of East Prussia under the Polish Crown, was endeavoring to cross the Swedish plan by snatching West Prussia from the conflagration. He was cowed, however, by the speed and energy of the king, who ... encircled the Elector in his Prussian capital. Early in January, 1656, Frederick William assented to the Treaty of Königsberg...” (Reddaway 1969 (IV): 581-582). “In October, 1655, he [s.t. Friedrich Wilhelm] reached Königsberg, and began to form an alliance with the Estates of Polish (Western) Prussia, by which he placed himself *de facto* in hostile relations with Sweden.” (*ibid.* 428)

³¹ Ülevaade Karl X Gustavi sõdadest Reddaway 1969 (IV): 578-591.

³² “His marriage ... with Hedwig Eleonora ... was a bid against the hostility of Denmark, particularly near Elbe and Weser.” (Reddaway 1969 (IV): 578) “... seda abielu võib pidada osaks Taani-vastasest ümberpiiramispoliitikast.” (Rystad 2012: 5); “Abielu oli poliitiliste motiividega mitte ainult Karl X Gustavi, vaid ka vastaspoole jaoks. Hertsog Friedrich [Hedwig Eleonora isa] ... nägi võimalust vabaneda Taanist, sidudes end Põhjamaade tugevaimaks saanud võimuga.” (*ibid.* 7)

³³ Rystad 2012: 26. Järgneva, s.t. eestkostevalitsuse aja kohta vt. ning Rystad 2012: 12-17 ja 25-28 ning Reddaway 1969 (V): 564-566. Vastandudes Rystadi tugevalt negatiivsele hinnangule on Reddaway (lk. 565) neutraalsem: “Although the administration of the Regency in its early years is entitled to fair credit...”. Muuseas viis 1672. aastal sõlmitud liit Prantsusmaaga ja viimase rahaline abi Rootsi sõtta (Prantsusmaa vaenlase) Brandenburgi vastu (1675), Rootsile kuulutasid aga sõja Madalmaad ja Taani (1675) – nn. Skåne sõda (1675-1679). Ometi ei olnud Rootsi sõjaks ei rahaliselt ega ka oma sõjaväe seisukorra poolest sugugi valmis (sõja alguse kohta vt. Rystad 2012: 55-63, sõja (Rootsile kehva) käigu kohta *ibid.* 73-123).

suurenes, aadel ei tahtnud loobuda oma privileegidest, et riigi majandust aidata, ning välispoliitikat aeti halvasti (Rootsi muutus sõltuvaks Prantsusmaa rahalisest toetusest ja seeläbi viimase välispoliitikast). 1660. aastatel osales Rootsi ühes konfliktis, Bremeni vastu (1666)³⁴. 1668 astus Rootsi liitu Inglismaa ja Madalmaadega ning moodustus kolmikliit.³⁵ Eestkostevalitsuse kehva töö tõttu hakati nende tegevust hiljem uurima.³⁶ Karl XI hilisemal valitsusajal toimus Skåne sõda (1675-1679) Taaniga ning reduktsioon. Vaatamata sellele, et 1660. aastatel Rootsit valitsenud eestkostevalitsus juhtis riiki halvasti, oli riik pärast 1660. aasta Kopenhaageni rahu välispoliitiliselt oma võimu tipul – positsioon, mille ta kaotas alles pärast Põhjasõda 1721. aastal.

Friedrich Wilhelm (16.02.1620-29.04.1688) valitses Brandenburgi markkrahvi ja kuurvürsti ning Preisimaa hertsogina aastast 1640 kuni surmani. 1660. aasta Oliva rahu lõpetas Brandenburgiga sõja Rootsiaga – Poola loobus pidamast end Brandenburgile kuuluva Preisimaa hertsogkonna süserääniks. Sellega sai Brandenburgi jaoks pikaajaline tüliküsimus Poolaga ametliku lahenduse, kuigi pinged säilisid.³⁷ Tülis olid nad aga jätkuvalt Rootsiaga, Pommeri valitsemise pärast. Vestfaali rahuga (1648) nimelt oli Ees-Pommeri läinud Rootsile, Taga-Pommeri Brandenburgile – Grimnitzki lepingu (1529) järgi oli Brandenburgil aga õigus tervele

³⁴ “Suurimaks tagasilöögiks [eestkostevalitsuse välispoliitikas] oli nn Bremeni sõda. See oli ebaõnnestunud katse sundida Bremeni linna tunnustama rootslaste arusaama Vestfaali rahust, mille järgi kuulus Rootsi ülemvõimu alla mitte ainult Bremeni piiskopkond, vaid ka linn. ... Blokaad osutus siiski tulutuks ja sõjaliselt linna alistada ei suudetud. Samal ajal mobiliseerisid teised Saksa vürstiriigid Bremeni kaitseks vägesid ning Rootsi oli sunnitud tunnustama rahulepingut, millega küll midagi ei võidetud, kuid kaotati maine.” (Rystad 2012: 41-42)

³⁵ “Kolmikliit oli edusamm. Veidi hiljem, 1670. aastal, välispoliitiline kurss siiski muutus. Eestkostevalitsuse viimaseid aastaid iseloomustas silmatorkav jõuetus ja järjekindluseta, mis tulenes Riiginõukogu valitsenud killustatusest. See oli mõnikord nii tugev, et ähvardas nõukogu lõhki ajada. Domineerivate küsimuste hulka kuulus välispoliitika. Riigikantsler Magnus Gabriel De la Gardie argumenteeris järjekindlalt ja kõneosavalt ühinemise kasuks Prantsusmaaga. Teda toetasid paljud, kuid tema vastu võitles energiliselt eelkõige Johan Gyllenstierna, kes propageeris ühinemist mereriikide [Inglismaa ja Madalmaad] ja keisriga. Pärast Inglismaa poolevahetust ja ühinemist Prantsusmaaga kaotas mereriikide variant oma aktuaalsuse ja tulemuseks oli 1672. aastal sõlmitud liit Prantsusmaaga.” (Rystad 2012: 42) ning: “Sweden had joined the Triple Alliance of 1668 in the hope of receiving subsidies from the enemies of France [s.t. Inglismaa ja Madalmaad] at a time when peace was imminent [Madalmaade ja Prantsusmaa vahel]. ... On April 3, 1672, Sweden closed with France; and on the next day she concluded with England, the client of France, a treaty to the prejudice of the Dutch.” 3 päeva hiljem ründas Prantsusmaa Madalmaid. (vt. Reddaway 1969 (V): 566-567)

³⁶ Uurimine algatati 1675. aasta Riigipäeval Uppsalas. Tookord loodi eestkostevalitsuse tegevuse uurimiseks komisjon, millelt nõuti aruannet 1678. aasta riigipäeval. 1680. aasta riigipäeval loodi eestkostevalitsuse liikmete kehva töö tõttu karistuse määramiseks nn. Suur komisjon, mis oli sisuliselt kohus. (1675. aasta sellesisuliste otsuste kohta vt. Rystad 2012: 64; 1680. aasta otsuste kohta *ibid.* 175-182 ning 186-196).

³⁷ Preisi hertsogkond ei tahtnud kuuluda Brandenburgi, vaid Poola riigi koosseisu. Brandenburgi ja Preisi hertsogkonna elanike vaheliste pingete kohta Brandenburgi ülevõimu saavutamise (1660) järgsel ajal vt. Frost 2000: 200 (2005 ilmus viimasest kirjastuses “Kunst” Kalle Heina tõlge nime all “Põhjasõjad. Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721”). Brandenburgi (toona veel potentsiaalseks) tulevaseks ülevõimuks Preisimaa hertsogkonnas loodi tingimused 1560. aastate lõpus – ametlikult ühinesid need riigid 1618. aastal, kui Brandenburg päris Preisimaa hertsogkonna (vt. Ward (c) 1969 (V): 636-637). Olgu öeldud, et Brandenburgi soost valitsejate vastu oli Preisimaa hertsogkonnas vaen ka juba 17. sajandi alguses, õli valas tulle nende kuulumine reformeeritud (kalvinistlikku) kirikusse (preislased olid luterlased) (*ibid.*).

Pommerile; Rootsi sooviuks samuti tervet Pommerit, toetudes oma Pommeriga sõlmitud liidulepingule (1630), mis oli aga sõlmitud okupatsioonitingimustes, s.t. oli Pommerile peale surutud.³⁸ Kumbki riik tahtis teise tükki endale.³⁹ 1661. aastal sõlmis Brandenburg kaubandus- ja kaitseleppe Inglismaaga. Periood 1660-1672 oli Brandenburgile rahuaeg, mil toimus vaid üks sõjaline konflikt, 1663. aastal, kui Brandenburg aitas Saksa-Rooma keisrit türklaste vastases sõjas.⁴⁰ 1666. aastal õnnestus Brandenburgil Kleve lepinguga lõpuks saada endale Kleve, Mark ja Ravensburg, mis siiani kuulusid Neuburgi hertsogkonnale.⁴¹ Lisaks pidi Vestfaali rahu järgi Magdeburgi peapiiskopkond pärast sealse valitseja surma minema Brandenburgi kätte: kuid juba alates 1650. aastast olid nende riigis püsivalt Brandenburgi väed sees.⁴² Devolutsioonisõtta (1667-1668) Brandenburg ei sekkunud – Ward pakub⁴³, et võib-olla kadedusest (Ees-Pommerit omava) Rootsi vastu, kellega nad ei tahtnuvat koos Inglismaa ja Madalmaadega samasse liitu astuda, samuti võib-olla lootuse tõttu, et nende mitte liitumise korral loobuksid prantslased huvist Poola trooni vastu. Viimase kohta sõlmisid nad prantslastega ka lepingu (15.12.1667), vastutasuks nende neutraliteedi eest Prantsusmaa sõjas Madalmaade vastu.⁴⁴ Peale Devolutsioonisõda vahetasid rootslased ja inglased aga poolt ning sõlmisid liidu Prantsusmaaga – nii lagunes kolmikliit laiali ning Madalmaad jäid enam-vähem üksinda. 1672 algas Prantsuse-Madalmaade sõda ning kuigi Brandenburg oli Madalmaade liitlane, lõi Prantsusmaa ta sõjast välja juba järgmisel aastal (1673), kui nad sõlmisid omavahel

³⁸ Grimnitz'i lepingu kohta vt. Ward (e) 1969 (IV): 104, Rootsi-Pommeri liidulepingu kohta vt. Ward (b) 1969 (IV): 194. Vestfaalis lõplikult sõlmitud Pommeri jagamise (ja teiste rahu kaudu Rootstile läinud maade) kohta vt. Ward (d) 1969 (IV): 403-404. "... Swedish pretensions were founded simply on the *de facto* occupation." (*ibid.* 404)

³⁹ "Vestfaali rahuga oli Rootsi oma territoriaalsete võitude seas lootnud saada kogu Pommeri. Sama lootis siiski ka Brandenburgi kuurvürst Friedrich Wilhelm. Tulemuseks oli jagamine, millega Rootsi sai Ees-Pommeri ja osa Taga-Pommerist koos Rügeni, Usedomi ja Wollini saartega. See pani aluse sügavale Brandenburgi-Rootsi konfliktile, kus majanduslikult ja sõjaliselt tõusev Brandenburg ootas oma pretensioonide maksmapanekuks sobivat võimalust. Üks selline paistis avanevat aastal 1674. [Viide Saksa-Rooma Prantsusmaa vastasele koalitsioonile koos Hispaania, Lorraine'i hertsogkonna (liitusid 1673), Taani, Pfaltsi, Braunschweig-Lüneburgi ja Brandenburgiga (liitusid 1674) (vt. Hassall 1969: 43). Prantsusmaa oli sõjas Madalmaadega (1672-1678), esimese liitlane oli aga Rootsi (Rootsi-Taani Skåne sõda on osa Prantsuse-Madalmaade sõjast), kellelt Brandenburg soovis nüüd Ees-Pommerit kätte saada.]" (Rystad 2012: 45)

⁴⁰ Ward (a) 1969 (V): 644.

⁴¹ Juba 1651. aastal oli Friedrich Wilhelm üritanud Neuburgilt vallutada Jülichit ja Bergi, kuid see tal ei õnnestunud. Aastatel 1660 ja 1661 sundis ta Klevet ja Marki oma *de facto* ülevõimu tunnistama. (1651. aasta sündmuste kohta vt. Ward (a) 1969 (V): 643 ning Ward (d) 1969 (IV): 426; 1660. ja 1661. aasta sündmuste kohta Ward (a) 1969 (V): 645.) Kleve, Jülich, Marki ja Bergi pärilusprobleemid tekkisid juba 1609. aastal, kui sealne valitseja suri ilma järeltulijateta – Brandenburg ja Neuburg olid alates sellest ajast asjasse segatud. 1609-1614 toimunud Kleve, Jülich, Marki ja Bergi pärilusprobleemide kohta vt. Bonney 1991: 184-186.

⁴² Peapiiskopkonna viimane valitseja (Saksi-Weißenfelsi herzog) Augustus suri 1680. aastal, peale mida läks kogu Magdeburgi peapiiskopkond Brandenburgi võimu alla (Ward (a) 1969 (V): 644). Magdeburgi valitseja käis ka Brandenburgi kuurvürsti Friedrich Wilhelmi abikaasa Luise Henriette matustel 1667. aastal, nagu kinnitab Vorst (vt. 25. kiri). Brandenburg omandas tänu Vestfaali rahule lisaks Taga-Pommerile ja Magdeburgi peapiiskopkonnale ka Halberstadti ja Mindeni piiskopkonnad, viimase kolme kohta vt. Ward (d) 1969 (IV): 407.

⁴³ Ward (a) 1969 (V): 649-650.

⁴⁴ Ward (a) 1969 (V): 650.

kahepoolse Vossemei rahulepingu. Kuid juba järgmisel aastal sattus Brandenburg uuesti sõtta Saksa-Rooma liitlasena – viimane oli Prantsusmaale sõja kuulutanud. 1679. aasta Saint-Germain-en-Laye' rahuga pidi Brandenburg loobuma kõikidest oma vallutustest, eelkõige Rootsilt vallutatud Ees-Pommerist.⁴⁵ Friedrich Wilhelmi valitsusaega iseloomustab usuline tolereerimine⁴⁶, Brandenburgi kuurvürstkonna tähtsuse tõus rahvusvahelistes suhetes⁴⁷ ning nii sise- kui ka väliskolonisatsiooniga tegelemine⁴⁸.

Christian Albrecht (3.02.1641, Gottorfi loss – 27.12.1694, Gottorfi loss) oli Schleswig-Holstein-Gottorfi⁴⁹ hertsog (alates aastast 1659) ning aastatel 1655-1666 Lübecki piiskop. Teise Põhjasõja ajal kannatas ta riik Taani sõjategevuse pärast, kuid rootslastest liitlased tulid appi. Roskilde (1658) ja Kopenhaageni (1660) rahulepingud lõpetasid Holstein-Gottorfi vasallistaatuse Taani kuningriigi suhtes. Halvad suhted Taaniga püsisid aga läbi kogu ta eluaja, kuigi suhete parandamiseks organiseeriti 1667. aastal aset leidnud abielu Christian Albrechti ja Taani kuninga Frederik III tütre Friederike Amalie (1649-1704) vahel⁵⁰. 1660. aastaid iseloomustabki pigem Taani ja Gottorfi üksteisele lähenemine (vaatamata Rootsi vastuseisule, kes üritas Gottorfi enda mõjuväljas hoida – eesmärk, mida täitis ka 1661. aastal Rootsi-Gottorfi liidulepingu värskendamine), samas kui 1670. aastal Taanis võimule tulnud Christian V olukord muutus – too üritas Holstein-Gottorfi tagasi Taani võimu alla tõmmata.⁵¹ Hiljem vallutasid ja okupeerisid taanlased riigi kahel korral (1675-1679 ja 1684-1689). Välispoliitiliselt oli Christian Albrechti valitsusajal riigi suurimaks liitlaseks Rootsi. 1665. aastal rajas hertsog Kieli ülikooli – tänu selle eest kuulub eelkõige aga ta kantslerile ja valitsusjuhile Kielmanseckile.⁵²

⁴⁵ Brandenburgi ja Prantsusmaa vaheliste suhete kohta kuni 1679. aastani vt. Ward (a) 1969 (V): 649-653, nende suhete kohta perioodil 1679-1688 vt. *ibid.* 653-654.

⁴⁶ Eelkõige prantsuse protestantide riiki lubamine pärast Nantes'i edikti tühistamist (1685), aga Vorsti kirjade kontekstis seoses 1664. aasta tolerantsiediktiga, mille kohta vt. lk. 24 ning 35-36.

⁴⁷ Millele mitte vähe ei aidanud kaasa ka riigi enda suurem tsentraliseerimine, muuhulgas (aga mitte ainult) kalvinismi edendamise läbi.

⁴⁸ Sisekolonisatsiooni kohta vt. Ward (a) 1969 (V): 645-646, väliskolonisatsiooni kohta vt. *ibid.* 646-647.

⁴⁹ Olgu öeldud, et Schleswig-Holstein oli 1533. aastast Taani kuningriigiga väga tihedas liidus, kuid 1544. aastal jaotati Taani toonase kuninga ja ta kahe venna, Adolphi ning Johanni vahel kolmeks osaks (Sonderburg, Hadersleben ja Gottorf). Kusjuures nood kaks venda ei tahtnud tunnista Taani kuninga ülevõimu (senjööri) oma osade üle. (vt. Reddaway (IV) 1969: 563-564)

⁵⁰ Sellest abielust kirjutab ka Vorst, vt. lk. 37.

⁵¹ Lohmeier 2006: 520.

⁵² Christian Albrechti kohta vt. Kellenbenz (1957), samuti Lohmeier 2006: 519-524.

2.2 Kirikulugu Brandenburgis 17. sajandi algusest kuni 1660. aastate lõpuni

Johannes Vorsti aegses 1660. aastate Brandenburgi kuurvürstkonnas oli kaks domineerivat usutunnistust: rahvas oli valdavalt luterlik, kuid kuurvürst-õukond-valitsus valdavalt kalvinistlik. Reformatsioon oli Brandenburgis edukas alles 16. sajandi keskel⁵³, kuigi rahvas levis luterlus juba varem⁵⁴. 16. sajandi teisel poolel hakkas aga riigis levima kalvinistlik usutunnistus, mille tulemusel kuurvürst Johann Sigismund 1613. aastal usku vahetas.⁵⁵ Viimane soovis ka kogu rahva panna usku vahetama ning uskus, et suudab seda teha ruttu – tema ja ta mõttekaaslaste üllatuseks tuli aga välja, et rahvas on tuliselt luterlik ega taha usuvahetusest kuuldagi.⁵⁶ Nii jäigi riigis kehtima olukord, kus valitseja ning enamus tema kaaskonnast olid kalvinistid, kuid riigi ülejäänud rahvas luterlased.

Samal ajal hakkasid Brandenburgis ja Saksamaal levima kirikute ühtsust toetavad ireenilised ideed, mille peamisteks kandjateks olid muuhulgas Berliini õuejutlustaja Johann Peter Bergius (1587-1658) ning Academia Julia (Helmstedti ülikooli) usuteaduse professor Georg Calixt (1586-1656).⁵⁷ Bergius leidis, et kalvinistid ja luterlased peaksid arutelude pidamise kaudu kokku leppima põhipunktides, mille osas on nad samal arvamusel, mille osas

⁵³ 1539. aasta kõikide pühakute päeval leidis aset Brandenburgis esimest korda ametlikult lubatud evangeelne armulaud, millest võttis osa ka Brandenburgi kuurvürst Joachim II.

⁵⁴ Luterlike ideede leviku kohta Brandenburgis kuni kuurvürst Joachim II usupöördeni 1539. aastal vt. Nischan 1994: 5-24.

⁵⁵ Kalvinismi kohta 16. sajandi teise poole Brandenburgis vt. Nischan 1994: 49-55. Nii kalvinismi kui ka usuolu kohta üldiselt 16. sajandi teise poole Brandenburgis kuni kuurvürst Joachim Friedrichi (1546-1608; valitses alates 1598. aastast) valitsusaja lõpuni vt. *ibid.* 56-80. Joachim Friedrich erines oma isast, kuurvürst Johann Georgist (1525-1598; valitses alates 1571. aastast), kes oli sügavalt luterlik, oma tolereerivama suhtumise poolest kalvinismi, jäädes siiski ise ikkagi luterlaseks. (*ibid.* 71) Kuurvürst Johann Sigismundi (1572-1619; valitses alates 1608. aastast k) 1613. aasta kalvinismi pöördumise kohta vt. *ibid.* 91-110.

⁵⁶ “The ultimate goal of the new reformers, of course, was ... the transformation of the Mark’s entire church: Lutheran Brandenburg was to become Reformed, not merely institutionally, but confessionally as well. Not only the country’s leaders, their creedal statements, and their ecclesiastical agencies were to be changed, the entire church – how people worshiped and practiced their religion – was to be revolutionized.” (*ibid.* 132). Johann Sigismundi ning tema kalvinistidest toetajate katsete kohta riiki 1610. aastate teisel poolel kalvinismi pöörata ning rahva ja luterliku vaimulikkonna väga tugeva vastuseisu kohta vt. Nischani raamatust peatükke 5-9.

⁵⁷ Ireenismi ja tolerantsi levik 17. sajandi esimese poole Brandenburgis – “the first principality in the Empire where a limited religious toleration was not only proclaimed but actually practised” (Nischan 1994: 235) – oli eelkõige põhjustatud kalvinistliku kuurvürsti ja tema mõttekaaslastest nõuandjate suutmatusest luterlikule rahvale kalvinismi peale suruda. Nagu ütleb Nischan Johann Sigismundi kohta: “because of the opposition of his powerful estates [seisuste esindajad olid luterlased, nagu enamus rahvast] [Johann Sigismund] could not impose ... his religion on his subjects...” (*ibid.*).

Georg Calixt (1586-1656) oli luteri teoloog, 17. sajandi kõige tähtsam ireenik. Aastast 1614 kuni surmani tegutses Helmstedti Academia Julias usuteaduse professorina. (põhjalikumalt vt. Schüssler 1957 ning väga põhjalikult Mager 1982: 137-148).

Johann Bergius (1587-1658) oli kalvinistlik teoloog, sai Brandenburgi kalvinistlike valitsejatega, samuti ka Calixtiga hästi läbi. Toetas ireenismi. (põhjalikumalt vt. Meinhold 1955).

Academia Julia rajamise (1576) ja algusaegade kohta vt. Halvorson 2010: 41-64, samuti (ülikooli kohta Calixti õpingute ajal) Mager 1982: 137-138.

ei ole, ning selle pinnalt ühist läbikäimist edasi arendama.⁵⁸ Nõnda juhtus Leipzigi (1631) usukõnelustel ning teatud osapooled üritasid sama korrata – küll edutult – ka Toruńi usukõnelustel (1645). Leipzigi usukõnelused peeti maha Kolmekümneaastase sõja selles faasis, kus katoliiklik Saksa-Rooma riigi keiser oli saavutamas ülekaalu protestantide üle ning luterlased ja kalvinistid seniajani omavahel tülitsenud olid. Luterlik Saksimaa – luterlust kaitses Augsburgi usurahu – oli liidus keisriga, samal ajal kui kalvinistlik Brandenburg pelgas keisri edasisi plaane protestantide suhtes, sest kalviniste Augsburgi usurahu ei kaitsnud.⁵⁹ Leipzigi usukõnelustel kohtusid luterlased ja kalvinistid, moodustasid sõjalise kaitseliidu (sh Gustav II Adolphi vastu) ning muuhulgas arutasid omavahel mõningaid usuküsimusi, mis lõppes omavahelise sõpruse kuulutamisega.⁶⁰ Toruńi usukõnelused kutsus kokku Poola katoliiklik kuningas Vladislav IV, kes oli huvitatud poola protestantide liitmisest katoliku kirikuga. Usukõnelustel kogunesid katoliiklased, luterlased ja kalvinistid, kuid keegi neist üksteisega läbi ei saanud. Calixt (nagu ka Bergius) esindas seal Brandenburgi ning üritas oma ireenilisi ideid ellu viia. Kuid usukõnelused lõppesid ilma midagi saavutamata.⁶¹

Calixti ireenism kujunes välja 1620. aastate lõpus tänu reisidele Euroopas ning tänu Kolmekümneaastase sõja laastavale mõjule. Paljud tõsiluterlased olid ägedalt ireeniliste ideede vastu, nagu Toruńi usukõnelustel aset leidnud vaen tõsiluterlaste ning ireenikute vahel tõestas.⁶² Nende vaheline vaen oligi nn. sünkretismitüli põhjuseks, mis sai hoo sisse pärast 1645. aasta Toruńi usukõnelusi.⁶³ Edaspidi sai sünkretismi peamiseks eestkõnelejaks Georg Calixt, kelle ideed olid juba varem tülisid tekitanud.⁶⁴ Suurema poleemika põhjustas aga Statius Buscheri 1640. aastast pärit vastus, *Crypto-papismus novae theologiae Helmstadiensis* (“Helmstedti uue teoloogia tegelik paavstlus”) Calixti 1634. aasta uusväljaandele teostes

⁵⁸ Bergiuse kohta vt. Nischan 1994: 237-240, tema osaluse kohta Leipzigi usukõnelustel vt. 240-241.

⁵⁹ Kolmekümneaastase sõja selle faasi kohta (1629-1635) vt. Kampmann (2014): 48-49 ja Osborne (2014): 139-150.

⁶⁰ Leipzigi usukõneluste kohta vt. Nischan 1994: 240-241.

⁶¹ Toruńi usukõneluste kohta vt. Schmeling: 7 ning Lackner 1973: 159-164.

⁶² “Höhepunkt erreichte die innerprotestantische Auseinandersetzung während der Ausführungen des Hofpredigers Bergius auf dem Kolloquium, die ständig von den Lutheranern unterbrochen wurden. Man fragte Bergius, warum er unter den reformierten Abgeordneten Platz genommen habe, wenn er sich zur Augsburgischen Konfession bekenne. Darauf, antwortete er, daß er nicht einen Finger breit von der Augsburgischen Konfession abwicke und dennoch ein Glied der reformierten Kirche bliebe. Da die Reformierten am Ende des Gespräches die Sitzungsprotokolle allein unterschreiben, wurde der konfessionelle Gegensatz noch schärfer.” (Lackner 1973: 163)

⁶³ Vt. joonealune 72.

⁶⁴ Nii kritiseerisid näiteks Caspar Pfaffrad (1619) ja Balthasar Mentzer (1620) tema teose *Epitome Theologiae*[...] (1619, e. k. *Teoloogia epitoom*...) osi ideid kui katoliiklikke (Baur 2002: 82). Inge Mager ütleb 1619. aasta väljaande kohta: “Calixts Epitome Theologiae enthält noch keine unionstheologischen Gedanken.” (Mager 1982: 140)

“Epitome theologiae...”. Muuhulgas muutis see küsimuse poliitiliseks, seades kahtluse alla, kas maal, kus Calixti mõtteid tolereeritakse, Augsburgi usurahu üleüldse kehtib.⁶⁵

17. sajandi keskpaigaks oli niisiis välja kujunenud olukord, kus luterliku rahvaga Brandenburgi kuurvürstkonna kalvinistlikud valitsejad üritasid toetada ireenilisi-kalvinistlikke ideid,⁶⁶ Brandenburgile kuuluv luterlik Preisimaa hertsogkond oli endiselt vaenulik kalvinismi suhtes,⁶⁷ luterlik Braunschweig suhtus soosivalt Academia Julia ireenilisse usuteaduskonda⁶⁸ ning Alma mater Leucorea (Wittenbergi ülikool), Alma mater Jenensise (Jena ülikool) ning Alma mater Lipsiensise (Leipzigi ülikool) luterlikud usuteaduskonnad suhtusid vaenulikult Academia Julia omasse.⁶⁹

Sünkretismitüli⁷⁰ jaotatakse kolmeks perioodiks⁷¹: esimene periood algas Toruüni usukõnelustega⁷² ning lõppes Georg Calixti surmaga (1645-1656), teine periood algas Kasseli ning Berliini usukõnelustega (esimene: 1661; teine: 1662-1663) ning lõppes tänu Saksimaa kuurvürsti käsule enda alamatel edasine polemiseerimine lõpetada (1669), ja kolmanda perioodi alustas Calov uuesti polemiseerima hakates ning see lõppes Calovi surmaga (1675-1686).

⁶⁵ Baur 2002: 98. Tschackert (1911) ütleb mitme koha peal, et tõsiluterlaste eesmärk oli ireenikud luterlikust kirikust välja tõrjuda (lk. 220, 221 ja 222).

⁶⁶ Bergiuse ning Calixti Toruüni usukõnelustele saatmise näol.

⁶⁷ Vt. joonealune 37.

⁶⁸ “In the short term, this caused a serious division between Helmstedt theologians and the dukes of Braunschweig-Wolfenbüttel (who were unified in support of Calixt), and the Lutheran theologians...” (Halvorson 2010: 63).

⁶⁹ *ibid.* Vaenus mängis rolli ka poliitika: Vestfaali rahu laiendas (Augsburgi) usurahu ka kalvinistidele. Kuni selle ajani oli luterlik Saksimaa üritanud usurahu laiendamist kalvinistidele takistada, et nõrgendada (kalvinistlike) Brandenburgi ja Pfalzi kuurvürstkondate positsiooni (Tschackert 1911: 220).

⁷⁰ Sõna “sünkretism” (συγκρητισμός, e. k. “liit”) kasutab esimest korda Plutarchos oma teoses “Vennalikust armastusest” (“De fraterno amore”) 490b (Πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς διαφοραῖς καὶ φυλάττειν, τὸ τοῖς φίλοις αὐτῶν ὀμιλεῖν, καὶ πλησιάζειν τότε μάλιστα: φεύγειν δὲ τοὺς ἐχθροὺς καὶ μὴ προσδέχεσθαι, μιμούμενον αὐτὸ γοῦν τοῦτο τὸ Κρητῶν, οἱ πολλὰκις στασιάζοντες ἀλλήλοις καὶ πολεμοῦντες, ἔξωθεν ἐπιόντων πολεμίων διελύοντο καὶ συνίσταντο: καὶ τοῦτ’ ἦν ὁ καλούμενος ὑπ’ αὐτῶν ‘συγκρητισμός.’ – “Vendade vahelise tüli suhtes maksab ettevaatlik olla, nii vendade sõpradega suhtlemise osas kui ka iseäranis väga lähedase suhtlemise osas: vältida tuleb nende vaenlasi ja mitte olla viimaste vastu külalislahke, jälgendades kreetalaste tava, kes tihti üksteisega tülitsevad ja sõdides lõpetavad väljast tuleva vaenlase puhul tülid ning liituvad – seda kutsuvad nad endi seas sünkretismiks.”) 16. sajandil tuli termin humanistide seas uuesti kasutusele, seoses lahkarvamustega usuküsimustes: rõhutati vajadust vaatamata erimeelsustele üksteisega liituda. 17. sajandi esimesel poolel kui piirid erinevate usutunnistuste vahel sügavamalt kinnistusid, omandas termin negatiivse tähenduse, viidates inimestele, kes üritavad erinevaid usutunnistusi üksteisega vägisi kokku liita, katse, mis lõppevat lõpuks hoopis ükskõiksusega usuküsimuste vastu. (Valesti) arvati terminit tulenevat hoopiski vanakreeka tegusõnast συγκραίνωμι (e. k. “kokku segama”). (termini “sünkretism” kohta vt. Tschackert 1908: 218)

⁷¹ Kogu järgnev pikk ülevaade sünkretismitülist põhineb Schmelingu kokkuvõttel sellest (lk. 6-10), kes ise toetub paljuski Paul Tschackertile (vt. kirjandusloetelu). Vt. Tschackerti artikli lõpust ka ta loetelu peamiste sünkretismitüli allikate kohta, millest vanim ning ühtlasi peamine on Abraham Calovi 1685. aasta raamat *Historia syncretistica* (e. k. “Sünkretismitüli ajalugu”).

⁷² Seda Schmelingu järgi (lk. 6), kes toetub Paul Tschackertile. Kuid vt. ka joonealune 75.

Kui Calixt Toruńi usukõnelustest kuulis, tahtis ta seal kohe osaleda – tema määramisele olid vastu tõsiluterlastest Coelestinus Myslenta (1588-1653) ning Abraham Calov (1612-1686)⁷³. Kuurvürst Friedrich Wilhelm saatis Calixti Toruńi usukõnelustele, “hoping Calixtus could undermine the orthodox Lutherans”⁷⁴. Seal aga mingit üksteisemõistmist tõsiluterlaste ning kiriku ühtsust taotlevate luterlaste-ireenikute vahel ei saavutatud.

1646. aastal määras kuurvürst Friedrich Wilhelm ireenik Johann Latermanni (1620-1662; Calixti õpilane, saatis viimast Toruńi usukõneluste ajal) Academia Albertina (Königsbergi ülikool) usuteaduse professoriks.⁷⁵ Samal aastal kirjutas ta oma habilitatsioonitöö, mis üritas erinevaid doktriine üksteisele lähemale tuua ning väitis, et ükski usutunnistus ei ole täiesti õige. Christian Dreier (1610-1688)⁷⁶ ja mõned teised toetasid teda, kuid Myslenta hakkas Latermanniga polemiseerima (1648), kellele omakorda vastas Academia Julia teise usuteaduse professorina töötanud Konrad Horn (Hornejus, 1590-1649). Nii kandus sünkretismitüli fookus veelgi enam Helmstedti, sest nüüd sattus ka Horn rünnaku alla.⁷⁷

1646. aasta 29. detsembril saadetud kirjas palusid Leucorea, Academia Lipsiensise ning Academia Jenensise usuteaduskonnad Academia Julia usuteaduskonnal tagasi ortodoksematele luterluse positsioonidele tulla, kui olid kuulnud, et Konrad Horn oli ühes kirjatöös kaitsnud tegude tähtsust (vastandatuna usule) hingeõnnistuse saavutamiseks. Sellele vastas Calixt 1647. aastal. Samas palus Saksimaa kuurvürst Johann Georg I (1585-1656; valitses alates 1611. aastast) oma usuteadlastel kirjutada valmis töö, kus toodaks välja kõik Academia Julia usuteadlaste poolt tehtud vead. 16. juunil 1649 kirjutas Johann Georg I Braunschweigi ning

⁷³ Abraham Calovit mainib Vorst oma 8. (25.09.1667), 27. (3.08, aastat pole märgitud) ning 41. kirjas (11.02.1663).

⁷⁴ Schmeling 2007: 7. Natuke varem *ibid.* kirjutab Schmeling: “Despite accepting Johann Bergius’ proposed policy of toleration towards Lutherans [Leipzig manifest, 1631], the Hohenzollerns still sought to undermine orthodox Lutheranism in their lands.”

⁷⁵ Kusjuures ei ole selge, millal sünkretismitüli päriselt alguse sai. Mager kirjutab Königsbergi läinud Latermanni kohta: “Unmittelbar nach dem Thorner Gespräch brach der Synkretistische Streit zunächst in Königsberg aus, ...” (Mager 1982: 146), jättes mulje, et vähemalt tema loeb algusajaks juba Toruńi usukõnelusi endid. Samas Bauri artiklist jääb mulje, et ka Calovi 1640. aasta vastus (“Crypto-papismus...”) Calixti 1634. aasta “Epitome theologiae’le” sobib poleemika algusajaks hästi. Samuti ütleb “Katoliiklik entsüklopeedia” tüli kohta: “It lasted from 1640 to 1686.” (Löffler 1912) Küllap sellel dateeritavat algusaega ei olegi, jäädes kusagile 1640. aastatesse.

⁷⁶ Christian Dreier (Drejerus, 1610 – 1688) oli luterlik usuteadlane. Ta õppis Jenas, Wittenbergis, Rostockis, Kopenhaagenis ja Königsbergis filosoofiat ning usuteadust. Omades Brandenburgi kuurvürsti soosingut, oli ta tema esindajaks 1645. aastal Toruńi usukõnelustel. Pärast naasmist sekkus ta ülikoolis parasjagu käivasse tõsiluterlaste ja sünkretistide vahelisse tüli. 1649. aastal sai ta kuurvürsti õukonnas esimeseks õuejutlustajaks. Alles 1657. aastal õnnestus tänu kuurvürsti soosingule tal usuteaduse professoriks saada, vaatamata teaduskonna ja seisuste vastuseisule. Ta oli üheksal korral ülikooli rektor. Ta toetas Calixti ideid sellest, et esimesed 5 kristliku aja sajandit annavad piisavalt tõendeid kristliku doktriini tõesuse ning selle vajalikkuse kohta lunastuse jaoks ja samuti sisaldavad endas piisavalt ideid erinevate kristlike usulahkude lepitamiseks.

Vorst mainib teda oma kirjudes 13, 41, 49, 50 ja 51.

⁷⁷ Mager 1982:146.

palus sealsetel valitsejatel Academia Julia usuteadlaste edasine polemiseerimine ära keelata, samuti kutsudes neid endaga paremasse läbisaamisse astuma. Braunschweigi valitsejad⁷⁸ palusid aga hoopis Konrad Hornil koos Calixti abiga koostada vastus Myslenta 1648. aasta kirjutisele. Horni ja Calixti kirjutisele vastas Johann Georg I omakorda sellega, et kutsus 1650. aastal Abraham Calovi Leucorea usuteaduse professoriks. Samal aastal palus Johann Georg I oma usuteadlastel organiseerida konverents, kus arutataks Academia Julia usuteaduskonna irenismi küsimust. 1652. aastal koostati uus kirjutis, mis tõi välja Academia Julia usuteadlaste poolt tehtud 94 viga. Erinevate asjaolude tõttu jäi konverents ära. Ometi palus 1655. aastal Dresdeni ülemkonsistorium mitmel ülikoolil uuesti Academia Julia vastu sõna võtta, kuid seekord tulid sellega kaasa vaid Leucorea ning Academia Lipsiensis – sellest aktsioonist kasvas välja kirjutis *Consensus repetitus fidei vere Lutheranae* (e. k. “Uuesti ülekorratud üksmeel tõelise luterliku usu küsimustes”).⁷⁹

Sünkretismitüli teine faas algas Kasseli ning Berliini usukõnelustega. Vestfaali rahu kaudu langes Rintelni linn koos oma luterliku ülikooliga kalvinistliku Hesseni maakrahvi Wilhelm VI (1629-1663; valitses alates 1637 regendivalitsuse kaudu, alates 1650 iseseisvalt)⁸⁰ valitsuse alla. Et paremat läbisaamist luterliku Academia Ernestina (Rintelni ülikool) ja kalvinistliku Academia Philippina (Marburgi ülikool) vahel edendada, organiseeris maakrahv 1661. aastal Kasseli usukõnelused (1.-9.06.1661).⁸¹ Kalviniste esindasid Academia Philippina teoloogiaprofessorid Sebastian Kurtz (Curtius, 1620-1684)⁸² ning Johannes Hein (u. 1610-1686)⁸³, luterlasi aga Rintelni Academia Ernestina professorid Johannes Heinichen (1616-

⁷⁸ Braunschweig-Lüneburgi hertsog oli toona Christian Ludwig (1622-1665, valitses alates 1648), Braunschweig-Wolfenbütteli vürst oli August II (1579-1666, valitses alates 1635) ning Braunschweig-Calenbergi vürst oli aastatel 1648-1665 Georg Wilhelm (1624-1705).

⁷⁹ Tõsiluterlased hakkasid nõudma, et ülejäänud luterlased sellele kirjutisele poolehoidu avaldaksid (vt. joonealused 65 ja 90).

⁸⁰ Tema abikaasa Hedwig Sophia (1623, Berliin – 1683 Schmalkalden) oli Brandenburgi kuurvürst Friedrich Wilhelmi õde. Ta valitses pärast oma abikaasa surma 1663. aastal nende alaealise poja, tulevase maakrahvi Wilhelm VII asemel regendina kuni 1670. aastani, mil nende poeg ootamatult suri; pärast seda valitses järgmise troonipärija, nende alaealise poja Karli asemel regendina kuni 1677. aastani, kui Karl juba ammu täisealiseks saanud oli, mis hetkel otsustas ta omal algatusel lõpuks regendiametist loobuda). (“Hessen-Kassel, Hedwig Sophia Landgräfin von” – *Hessische Biografie*).

⁸¹ Kasseli usukõnelusi mainib Vorst 19. (peaaegu novembri lõpp, arvatavasti 1664) ja 33. kirjas (15.06.1666).

⁸² Vt. “Curtius, Sebastian” – *Hessische Biografie*.

⁸³ Vt. „Hein, Johannes“ – *Hessische Biografie*.

1671)⁸⁴ ja Peter Musaeus (1620-1674)⁸⁵. Kasseli usukõnelused lõppesid üksteisemõistmisega. Kuurvürst Friedrich Wilhelm korraldas ka Berliinis usukõnelused (8.09.1662-29.06.1663), kuid need ei saavutanud eriti midagi.⁸⁶ 16.09.1664 andis Friedrich Wilhelm välja tolerantsiedikti, mis ühtlasi keelustas edasise poleemika jätkamise töökohast ilma jäämise ähvardusel.⁸⁷

1664. aastal avaldati teos *Consilia theologica Witebergensia* (e. k. “Wittenbergi ülikooli usuteaduskonna usualased nõuanded”), kus sisaldus esimest korda trükitud kujul 1655. aasta kirjutis “Uuesti ülekorratud üksmeel...”. Selle nn. uue luterliku usutunnistuse avaldas Calov 1666. aastal uuesti, olles teksti kohendanud ning lisanud ka eessõna, kus ta muuhulgas süüdistab Academia Ernestina usuteaduskonda sünkretismis. Sellele vastab Calixti poeg Friedrich Ulrich Calixt, kaitstes oma isa seisukohti.⁸⁸ Temale vastab omakorda Aegidius Strauch (21.02.1632-13.01.1682) ning Deutschmann (10.08.1626-12.08.1706), Calovi väimees. Academia Julia usuteaduskonna kõige õnnestunuma kaitse kirjutas aga Hermann Conring⁸⁹ oma töö *Pietas academiae Juliae*[...] (e. k. “Academia Julia voores”) näol. Poleemika lõppes 1669. aastal tänu Saksimaa kuurvürst Johann Georg II, kes käskis oma alamatel edasine polemiseerimine lõpetada.

1675-1686 leidis aset tüli kolmas faas, mida hoidis peamiselt ülal Abraham Calovi enda aktiivsus ning soov edasi polemiseerida. Calovi surmaga 1686. aasta 25. veebruaril sünkretismitüli hääbus.⁹⁰ 1660. aastate Brandenburgis valitsesid niisiis siiani tugevad vastuolud

⁸⁴ Johannes Henichius (ka: Heneke; 1616– 1671) oli Calixti koolkonna luterlik teoloog. 1634. aastal läks Academia Juliasse, kus kuulus Georg Calixti ja Konrad Horni. 1643. aastal sai Academia Ernestinas metafüüsika ja heebrea keele professoriks. 1651. aastal võttis ta vastu Academia Ernestina teoloogia professuuri. Propageeris elavalt Calixti esindatud suunda. Osales Kasseli usukõnelustel ning sai seal kalvinistidega hästi läbi, ireenilisi ideid levitas hiljem ka Hannoveri ning Braunschweigi õukondades. Kuid luterlaste poleemika väsis teda emotsionaalselt päris palju – see võis kiirendada ka ta surma 1671. aastal. (Heppe 1880)

Vorst mainib teda oma 24. kirjas (kasutades nimekuju “Hennichius”).

⁸⁵ Peter Musaeus (1620– 1674) oli luterlik teoloog, ireenik. Õppis Jena akadeemias ning Helmstedti Academia Julias. Helmstedtis õppides elas Georg Calixti kodus. Oli Calixti toetaja. 1648 sai Academia Ernestina loogika ja metafüüsika professoriks, hiljem teoloogia erakorraliseks professoriks ning 1653 korraliseks. 1663 sai temast Academia Julia usuteaduse professor. 1665 sai temast vastrajatud Academia Christiana Albertina (Kielis) esimene usuteaduse professor, hiljem sai temast seal (esimene) usuteaduskonna dekaan ning samuti ülikooli prorektor. Kuna ta oli Calixti poolehoidja, ründas Calov teda korduvalt oma kirjutistes. (Carstens 1886)

Vorst mainib teda oma kirjades 13, 19, 24, 41, 42, 43 ja 46.

⁸⁶ Berliini usukõnelusi mainib Vorst oma 37. (16.09.1662), 38. (30.09.1662;) ja 40. (peaaegu 1662. aasta aastavahetusest) kirjas.

⁸⁷ Friedrich Wilhelm tolerantsiediktist räägib Vorst natuke pikemalt oma 19. kirjas.

⁸⁸ Teose kohta vt. joonealune 170. Vorst mainib seda teost oma 27. kirjas (3.08, arvatavasti mitte varem kui 1664 või 1665): “Helmstedti Akadeemiast saatis hr. Säubertus [1638-1688] mulle hiljuti hr. Calixtuse kirjutise, mis oponeerib Caloviusele.”

⁸⁹ Hermann Conringi kohta vt. joonealune 16.

⁹⁰ Sünkretismitüli pärandina mainib Tschackert (1911: 223): “A result was the aversion to affiliation on the part of the German Lutherans and Reformed for a century to come, as seen, for example, in the indifference of the

luterlaste ja kalvinistide vahel. Kasseli usukõnelused lõppesid üksteisemõistmisega: luterluse esindajad toetasid mõnda kalvinistide põhiküsimust (leiva murdmine armulaua ajal ning eksortsismi asendamine saatana vastu suunatud palvega). Usukõneluste suhtes kriitilist kirjutist “Epicrisis theologicae facultatis Witebergensis de colloquio Casselano Rintelino-Marpurgensium” (1662; e. k. “Wittenbergi usuteaduskonna hinnang Kasselis toimunud Rintelni ja Marburgi vahelistele usukõnelustele”) levitati aga luterlaste seas palju ning see ei sobinud kuurvürstile. Leucorea usuteaduskond nimelt nõudis, et kirjutise saajad saadaksid oma kirjaliku arvamuse sellest Leucoreasse tagasi, nõue, mis kuurvürsti arvates seadis aga kahtluse alla ta enda võimutäiuse ta enda maal – samuti soosis kirjutis usuliste rahutuste levikut ta maal.⁹¹ Kuurvürst vastas kirjutisele mitme teoga: 2.6.1662 andis ta välja tolerantsiedikti, mis muuhulgas käskis luterlastel kalvinistidega polemiseerides kasutada viitamiseks vaid paari konkreetset kalvinistlikku teksti, piirates nõnda nende võimalusi polemiseerides. Need luterlased, kes ediktile alla ei kirjutanud, saadeti maalt välja. 21. augustil 1662 keelas kuurvürst enda luterlastest alamatel Leucoreas õppimise, mis oli suur hoop luterlastele, sest Wittenbergi ülikool omas nende seas suurt prestiiži.⁹² Ja viimaks kutsus kuurvürst Berliinis kokku usukõnelused, et lahendada luterlaste ja kalvinistide vahelisi vastuolusid. Ometi juba algusest saadik oli näha, et mingit kooskõla ei saavutata: tolerantsiedikti ning Leucoreas õppimise keelu pärast ei tahtnud luterlased koostööd teha. Nii lõppesidki kõnelused ilma midagi saavutamata. 1664. aastal andis kuurvürst aga välja uue tolerantsiedikti, kus paljugi sisust oli samaks jäänud, kuid seekord oli ära mainitud, et ka kalvinistid ei tohi luterlasi rünnata. Lisaks, nagu võtab kokku Lackner: “Auch diejenigen, die für den Konfessionsfrieden eintreten und die Konfessionsdifferenzen nicht für fundamental halten, dürfen nicht mehr als Synkretisten bezeichnet werden.”⁹³ Siiski ei sobinud paljugi 1664. aasta ediktis luterlastele, nad ei tahtnud sellele alla kirjutada ning nõnda tekkis neil konflikt kuurvürstiga. Allakirjutamata jätnud kirikuõpetajad lõpuks kas vabastati ametist või lahkusid nad ise, tihti lausa teise riiki.⁹⁴

Lutherans to the French Protestants at the revocation of the Edict of Nantes (1685). ... The despotic determination to force a *Consensus repetitus*, as the only and final dogma and theology before which all investigation and progress must fall prostrate, raised up its own factional limits, and the most deplorable result, surviving to the present, is the alienation from the church of educated men, and thereby the demoralization of a great unitary spirit...”.

⁹¹ Kasseli usukõneluste kohta vt. Lackner 1973: 125-126.

⁹² Varem oli Saksimaal keelatud endi riigi alamatel õppimine Helmstedti ülikoolis, nii kaua kuni Georg Calixt elab (*ibid.* 128).

⁹³ *Ibid.* 132. 1662. aasta tolerantsiedikti kohta vt. *ibid.* 126-127, Leucoreas õppimise keelu kohta *ibid.* 127-128 ning Berliini usukõneluste kohta *ibid.* 128-131.

⁹⁴ 1664. aasta ediktile järgnenud poleemika kohta vt. Lackner 1973: 132-140. Ta võtab kokku (lk. 140): “Der Kurfürst hatte, als Gerhard [s.t. Paul Gerhardt, Berliini St. Nicolai kiriku diakon] auf sein Amt verzichtete [1666] und Fromm [s.t. Andreas Fromm, praost Vana-Köllnis] entlassen war [1666], seine kirchenpolitischen Ziele in

1660. aastatel saavutati Brandenburgis lõpuks teatud usurahu kuurvürsti toetatud kalvinistide ja rahva toetatud luterluse vahel.⁹⁵ Peamiselt saavutas selle 1664. aasta edikt, millele pidid kõik luteri kirikuõpetajad alla kirjutama. Kes alla ei kirjutanud, vabastati järgnevate aastate jooksul ametist. Sünkretismitüli oli lisaks usuteemadele seotud ka poliitikaga: kalvinismi tugevdamine tähendas riigivõimu tugevnemist, samas kui luterlusele, mis oli tihedalt seotud luterlaste seas suurt prestiiži omava (välismaal asuva) Leucorea ülikooli usuteaduskonnaga ning samuti Brandenburgi (luterlike) seisustega, oli kasulik nõrgem riigivõim.⁹⁶ Kõige selle keskel esindas usuteadusliku haridusega ning kuurvürsti teenistuses kõrget ametikohta omav Johannes Vorst kalvinismi tugevdada üritavat riigivõimu.

der Mark Brandenburg bereits erreicht. [...] Der Kirchenfriede zwischen den Konfessionen schien gewährleistet. Eine künftige Verbindung lutherischer Theologen mit Wittenberg war unterbunden.”

⁹⁵ Brandenburgi usutülide tulemuse kohta *ibid.* 140-145.

⁹⁶ Bodo Nischan (1994: 258-259) võtab kokku oma peatüki 1620.-1630. aastate Brandenburgi ajaloo kohta sõnadega: “Once the war [Kolmekümneaastane sõda] ended and a semblance of calm and order returned to the German lands, the earlier centralizing policies, which had been checked in Brandenburg, would be resumed by Friedrich Wilhelm, the Great Elector, and his successors. And eventually an elite corps of mostly foreign and often Reformed advisors would implement many of these policies.”

3. Kirjade analüüs. Tähtsamad mainitud ajaloolised sündmused ning tähelepanuväärsemad mõtted usu kohta

Selles peatükis toon ma esile kirjades 1-32 mainitud tähtsamad seigad, nii Vorsti mõtted usu kohta (need haakuvad peatükiga 2.2) kui ka viited Vorsti kaasaegsetele sündmustele (need haakuvad mu magistritöö peatükiga 2.1). Esimeses alapeatükis alustan ma viidetega Vorsti enda teostele. Oma kirjades räägib Vorst raamatutest palju, muuhulgas ka omaenda raamatutest. Tihti palub ta Mothil neid Taani kuningale, kuid ka oma Kopenhaageni tuttavatele ja sõpradele anda. Seda kõike iseloomustab ta 17. kirjast pärit lause:

“Lisan ka ühe oma raamatu, mille trükkimise eest meie juures ma hiljuti hoolt kandsin, ning sellest palju koopiaid – mitte, et sa kõik need ainult endale jätaksid, aga et sa saaksid mõned ka sõpradele anda.”

Järgmisena toon ma ära kaks tsitaati Vorsti 22. ja 13. kirjast, kus Vorst räägib samuti oma kirjutistest, kuid teise mõttega. Nimelt kirjutab ta Mothile poleemikast armulaua teemal, mida ta tookord pidas Gerhard Titiusega ning samuti Warner Freundi nime all ilmunud kirjutistega⁹⁷. Selle järel toon ma ära 4. kirja, kus Vorst selgitabki oma mõtteid armulaua kohta ja eelkõige selles temaatikas üliolulist rolliva omava Jeesuse Kristuse lause “See on mu ihu”⁹⁸ kohta. Järgnevad 28. kirjast pärit Vorsti mõtted kalvinistide ja luterlaste vaheliste arutelude kohta ning alapeatüki lõpetavad Vorsti sõnad kuurvürsti 1664. aasta tolerantsiedikti kohta. Järgmine alapeatükk käsitleb Vorsti kaasaegseid, nii kodumaiseid kui ka välismaiseid sündmusi. Eelneva alapeatüki eelviimase tsitaadi hoogu jätkates on ära toodud tsitaadid Vorstilt kahe toonase vürstliku abielu kohta 30. ja 8. kirjast, sellele järgnevad Vorsti mõtted toona käimasolevate sõdade kohta (Rootsi-Bremeni konflikt 29. ja 31. kirjast ning Teine Inglise-Madalmaade sõda 32. kirjast), Brandenburgi-Neuburgi pikaajalise maavaidluse kohta (31. kiri), Londoni tulekahju mainimine 26. kirjast (sündmust mainib ta ka oma 31. kirjas seoses Teise Inglise-Madalmaade sõjaga) ning Kieli ülikooli rajamine 1665. aastal (19. ja 20. kirjas). Lõpuks käsitlen ka üht Vorsti elukohamaaga seotud sündmust, kuurvürstinna Luise Henriette matuseid 1667. aastal (9. ja 25. kiri).

⁹⁷ Gerhard Titius (17. dets 1620, Quedlinburg – 7. juuni 1681) oli saksa luterlik usuteadlane. Ta õppis Jenas, Helmstedtis ja Leipzigs. Helmstedtis sai ta ka heebrea keele professoriks (kas “professor” on siin pigem “õpetaja” tähenduses?), pärast doktoriks ning 1650 sealsamas usuteaduse professoriks. Seda ametit pidas ta kuni surmani. Luterlaste sünkretistlikus vastuolus toetas ta Helmstedti usuteadlaste seisukohti. Titiuse kohta vt. Tschackert 1894.

Warner Freundi isik ei ole selge, võib-olla on tegu Titiuse pseudonüümiga, nagu mainitakse ka artiklis ‘Titius, Gerhard (1620-1681)’ *Kalliope-Verbund*’is.

⁹⁸ Mt. 26:26; Mk. 14:22; Lk. 22:19.

Sellega käsitleb siinne peatükk kõiki kolme peamist Vorsti kirjavahetuses ettetulevat teemat, milleks on raamatuvahetus, usu-, eelkõige armulauaküsimused, ning kaasaegsed sündmused ja poliitika.

3.1 Vorsti mõtted usu kohta ning kirikulooga seotud sündmused

Vorsti tähtsamad usualased teosed (“Püha filoloogia” ning “Pühad dissertatsioonid”)

Äratoodud pikem tsitaat algab alles kirja keskel. Kirja alguses hakkab Vorst kergelt kurtma, et Moth paistis ta justkui unustanud olnud olevat, kuid lisab, et pärast talle üleantud Mothi kirja võttis sõnad tagasi. (Endise) õpilase poole pöörduvale õpetajale kohaselt ütleb Vorst Mothile targad sõnad: “... nagu siiani piisavalt paistab, et Sa oled teinud, õpi ladina keelt! Ning kahtlemata saavutad, et head ja õpetatud mehed Sind austavad.” Vorst palub, et Moth saadaks talle sõnumeid Kopenhaageni ja Helmstedti ülikooli õppejõudude tegemiste kohta. Sellele kõigele järgnev pikem arutelu (siin küll omaenda) raamatute üle on Vorsti kirjadele iseloomulik.

24. kiri (arvatavasti Mothi õpingute ajast Helmstedtis 1661-1663/1664):

Philologiae meae sacrae pars alte[ra] quam desiderari à bonis intellexi... .. ut B. Ioh. Bergium fratrem in Christo salutare nihil dubitaret.

“Mu püha filoloogia teine osa, mida ma tean lugupeetud inimeste poolt oodatud olevat, on suuremas osas küll juba viimistletud, ja kuigi see võiks tõesti varsti avaldatud saada, selgemalt ma kinnitada ei või. Ometi ma loodan end saavutavat, et järgmisel suvel tehakse algust selle trükkimisega. Tõesti, mis veel ei ole ilmunud, on minu filoloogia stiili ja Uue Testamendi hebraismide eriti tähtis osa, kuna sedasorti asju, mis on eriti tähtsad, vaadatakse üle ja lehitsetakse korduvalt. Lisaks on hiljuti välja antud mu pühade dissertatsioonide kolm raamatut, seda osalt Amsterdamis, osalt Kleves: ometi ei ole eksemplare peale ühe veel siia toodud. Selle töö tähtsus on, nagu ma näitan, selles, et vanas ja alguses kirikus ei usutud, et Kristuse ihu suuga söödi; samuti ei tohiks ka tänapäeval seda kristlike rahvaste seas uskuda. Ma uurisin ka pühakirja kohti, mis pühast armulauast räägivad, ning ma näitasin, et neis ei sisaldu ettekirjutust, mida paljud (küll) arvavad, et Kristuse ihu peaks suuga sööma. Aga eelkõige on see peamiseks põhjuseks, miks luteri kirik sedavõrd suure vihaga jälitab reformeeritud kirikut, et too koos luterliku kirikuga ei usu, et Kristuse ihu suuga süüakse. Erakordse rõõmuga saan ma aru, et Musaeus ja Hennichius⁹⁹, Rintelni õppejõud, ei oma endaga piisavalt, et koos reformeeritud kirikuga kokkuleppele jõuda, vaid et ka selleks samaks (tegevuseks) kutsuvad teie õppejõude. Ma palun (teada saada), nagu Sa mulle põhjalikult kirjeldasid, kuidas need Rintelni õppejõud teie juures edenevad ning kuidas Sa tunnetad teie kohalikke reformeeritud kiriku suhtes häälestatud olevat. Hea Calixtuse heatahtlikkus oli nendega kindlasti selleks, et sugugi mitte kõhelda head venda Johannes Bergiust¹⁰⁰ Kristuses tervitamast.”

⁹⁹ Nende kahe kohta vt. (vastavalt) joonealused 85 ja 84.

¹⁰⁰ Vt. joonealune 57.

Kirja lõpetab Vorst palvega, et Moth annaks Samuel Rachelile (1628-1691) ja ühele enda nimetamata jäänud kunagisele õpilasele üle kirja juurde lisatud pakid, võttes neilt ühtlasi vastu Vorstile saatmiseks mõeldud, kui neil taolist peaks parasjagu olema. Äratoodud tsitaadis jõuab Vorst otsapidi oma paljudes kirjades ettetuleva luterlaste ja kalvinistide vahelise armulauaarutelu juurde (millest põhjalikumalt vt. allpool). Vorst leiab, et armulaua ajal Kristus küll viibib kohal, kuid leib Kristuse ihuks ei muutu – teema, mille kohta ta on ka palju kirjutanud, näiteks siin mainitud kolm pühade dissertatsioonide raamatut. Muide, kirjast jääb mulje, et Vorst ei suuda armulaua temaatika käsitlemisel põhiküsimust üles leida. Kalvinisti, s.t. protestandina toetub ta selle teema käsitlemisel väga tugevalt Piiblile (öeldes: “Ma uurisin ka pühakirja kohta, mis pühast armulauast räägivad, ning ma näitasin, et neis ei sisaldu ettekirjutust, mida paljud (küll) arvavad, et Kristuse ihu peaks suuga sööma.”), saamata aru, et katoliiklikus-tõsiluterlikus traditsioonis toetub leiva Kristuse ihuks muutumise tõlgendus pigem kiriku aastasadade jooksul kujunenud usuteaduslikele tõlgendustele ja kiriku traditsioonile. Teiste sõnadega, paistab, et Vorst ei suuda olla piisavalt laiahaardeline ning et ta vaatab asja, nagu öeldakse, oma mätta otsast.

Vorsti ja teiste vaheline usualane poleemika

Allpool toodud esimene tsitaat moodustab peaaegu terve kirja sisu, sellele eelneb vaid üks lause, kus Vorst tänab Mothi teda Helmstedtis toimuvast informeerimise ning talle Helmstedtis peatselt müügiks tulevate raamatute kataloogi saatmise eest. 22. kirjas käsitletud teema, nimelt armulaua temaatikaga seonduv, on üks Vorsti lemmikumaid, mille juurde ta mitmes oma kirjas tagasi pöördub. Kalvinistina toetas Vorst ideed, et Jeesus Kristus ei ole armulauas isiklikult kohal, s.t. leib ja vesi ei muutu Kristuse ihuks ja vereks, vaid et Jeesus Kristus on ise ikka taevas ning et leib ja vein vaid tähistavad märgina Kristuse ihu ja verd, s.t. Kristus on kohal spirituaalsel kombel. Tsitaat toob esile ühe rohketest poleemikatest, milles Vorst osales. Kõigepealt oli Vorst avaldanud ühe Warner Freundi nime all ilmunud kirjutise vastu suunatud armulauateemalise kirja (1662)¹⁰¹. Selle peale avaldas Gerhard Titius kirjutise, mis rääkis protestantide doktriinist armulauaga seonduva osas¹⁰². Ja selle peale avaldas Vorst veel kaks kirja¹⁰³, mis olid suunatud Titiusse protestantide armulaua doktriinist rääkiva raamatu

¹⁰¹ Vt. lisa 2.1 “Epistola ad Warnerum Freundium...”.

¹⁰² “Repetitio doctrinae Protestantium quod Corpus et Sanguis Domini Nostri Jesu Christi, cum pane et vino In Sacra Coena, ore communicantium accipiantur ... autore Gerhardo Titio... Helmestadii, typis Henningi Mulleri Acad. Typ. 1662”.

¹⁰³ Vt. lisa 2.1 “Epistola prior ad Gerhardum Titium...” ja “Epistola altera ad Gerhardum Titium...”.

vastu. Viimasele omakorda vastas Titius kahe kirjaga¹⁰⁴. Vaatamata sellele, et allpool äratoodud 13. kirjast pärit tsitaadis mainib Vorst, et ta kavatseb vastata nondele Titiuse kirjadele, paistab, et ta seda siiski ei teinud.

22. kiri (augusti lõpust, arvatavasti Mothi õpingute ajast Helmstedtis 1661-1663/1664):

De conditione scripti Titiani, quod contra me editurus est... [...] Si verò hinc colligi non potest, nullus planè locus erit, unde id colligi possit.

“Soovin, et kirjutaksid mulle põhjalikumalt Titiuse kirja seisu kohta, mida ta minu vastu välja anda kavatseb, ning kui sa suudad sellest mingi tüki leida, saada see mulle; või (saada) vähemalt oma käega kirjutatut. Samuti soovin teada saada, kas Titius kavatseb terve minu kirja oma kirjutisega ette võtta: seda näid Sa mulle osutavat oma kirjaga. Lisaks ma rõõmustan, et koos Titiusega, mehega, kes on väga õpetatud ning ei kirjuta oskamatult ega halvasti, nagu enamusi inimesi tänapäeval, tuleb mulle palju tööd. Nõnda on mulle antud võimalus rohkem selgitada seda asja, mida olen hakanud ajama, kuni asi on saanud selgemaks. Titiuse sõnadest, mida Sa oma kirjas väljendad, järeldan ma peaaegu, mida ta tulevikus kavatseb kuulutada. Tõesti, ta ei too nende asjadega mingit kasu ning ma usun täiesti, et ma tõestan ning teen päevselgeks, et luteri kiriku vaimulike arvamus mitte mingil viisil püsima jääda ei suuda. Et ta arvab, et minu argument tõestab ainult seda, et leiba ja veini süüakse ja juuakse pühal söömaajal suuga, ning rohkem mitte midagi, s.t. et minu argumendid ei tõesta, et ainult leiba ja veini süüakse ja juuakse suuga, eksib ta kõvasti. Ma kindlasti ei teinud mõne süllogismi taolist järeldust; aga ometi on palju kokku toodud, millest seda on võimalik ja peab järeldama. Ma võtsin oma kirjas otseselt ette vaid selle tõestamise, et propositioon “See on minu ihu” ei tähenda midagi muud kui ütlus “See leib on minu ihu” ning et sõna “see” asendab ainult “leiba”. Niisiis, et see on minu poolt piisavalt tõestatud, mööna Warnerus Freund, kelle vastu ma kirjutasin, et reformeeritud kirik on võitnud, see tähendab, et lause “See on minu ihu” tähendab edasi vaid seda, nagu oleks öeldud “see leib on Kristuse ihu märk”. Sest Warnerus nägi, et sõnade “See leib on Kristuse ihu” tähendus ei saa olla muud kui “See leib on Kristuse ihu märk” ning et mõistet “märk” sõnaga “ihu” mõista tuleb. Edasi, kui Issanda sõnade tõlgendus on see, et leib on Kristuse ihu sümbol või märk, põrustub see arvamus Kristuse ihu suuga söömisest iseenesest. Sest propositioonist “Leib on Kristuse ihu sümbol,” ei ole mitte mingil viisil võimalik järeldada, et Kristuse ihu tuleb süüa suuga. Kui tõesti sellest ei ole võimalik järeldada, siis pole ühtki (teist) kohta, kust seda järeldada saaks.”

Tsitaadile järgneb kirjas vaid hüvastijätt. Sääraste poleemikate lahendamiseks, nagu see siin, olidki sihitud nii Kasseli kui ka Berliini usukõnelused, samuti Brandenburgi kuurvürsti tolerantsiediktid.

Järgnev tsitaat 13. kirjast on temaatiliselt seotud eelmise kirjaga, siingi räägib Vorst sellest samast Titiuse Vorsti vastu kirjutatud teosest. Ainult et siinse kirja kirjutamise ajaks – nagu ka tsitaadist selgub – on Titiuse kirjutis juba valmis ning trükkis avaldatud. Tõepoolest,

¹⁰⁴ Vt. joonealune 211.

kirja alguses tänab Vorst Mothi selle talle saatmise eest ning lisab, et võimaluse avanedes kavatseb sellele vastata omaenda kirjutisega. Tsitaat ise algab kirja keskel. Sellele eelnevalt teeb Vorst juttu erinevatest enda teostest ja lubab Mothile Helmstedti erinevaid nimetamata jäetud raamatuid saata. Kirjas endas käsitleb Vorst armulaua temaatikas väga tähtsat Jeesuse Kristuse lauset “See on minu ihu.”.

13. kiri (15.03, arvatavasti Mothi õpingute ajast Helmstedtis 1661-1663/1664):

Proximis tuis literis scribebas, Musæi quoque contra me scriptum te habere. [...] Latini dicunt tantum Ita comparatum est, vel Ita res comparata est.

“Oma viimases kirjas kirjutad, et Sul on ka Musæuse kirjutis minu vastu.¹⁰⁵ Ma palun ja küsin Sinult, et ka mina ise seda võiksin näha, et Sa ei jätaks mind sellest ilma. Tõepoolest, saada mulle üheskoos sellega too Conringiuse¹⁰⁶ raamatuke, mille pealkiri on “[...] Irenicus Moguntinuse vastu” ning Titiuse “Verthädigung H. D. Calixti wider eine Papistische Verleumderische Schr[ift?]”¹⁰⁷. Nõnda ju nimetas hr. Eckardus¹⁰⁸, Rintelni usuteadlane, seda hilisemat (käsitlust) oma saksakeelse kirjatüki – mille ta pealkirjastas kui “Bedencken über Das Theologische Gespräch zu Cas[sel]“ – 3. peatükis. Kas Titiuse kirjutis on saksa- või ladinakeelne, ei ole piisavalt selge. Ma palun, et Sa uuriksid järele. Selles kirjutises, nagu Eckardus osutab, on kiidetud Hülsemanni arutlust armulauasakramendi tüli kohta. Ma tahan näha Conringiuse raamatus seda, mida ma nägin sellest esitatuna – nimelt seda, et ka aafrika vana kirik nägi armulauda üsna nii nagu praegu reformeeritud kirik. Titius raevutseb oma kõige uuemas kirjatükis kirglikult ning andub, nagu apostel ütleb, ihule. Ma vastan sellele tõesti nii leebelt, kui suudan. On märkimisväärne, et muistsed suurmehed ei suuda esile tuua seda, mis annaks edasi Issanda sõnade “See, mida ma koos leivaga teile söömiseks annan, on minu ihu” seletuse, mida (ometi) Hunnius, Hutterus ja Stegmannus¹⁰⁹ suudavad.¹¹⁰ Kuna ta oli ülalviidatud raamatukeses need kolm meest esile toonud, vastasin ma muuhulgas selliste sõnadega: “Kahtlemata oli kirikuga halvasti käitunud,

¹⁰⁵ Teose kohta vt. joonealune 217. Tegemist on Johannes Musæusega, kes oli ülalmainitud Peter Musæuse vend. Johannes Musæus (Musæus; 1613 – 1681) oli luteri teoloog. Koolis käis Arnstadtis, ülikoolis Erfurdis ning Jenas. Jenas oli alates 1643 ajaloo ning luulekunsti professor, 1646 sai temast usuteaduse professor. Sealst promoveerus ta samal aastal usuteaduse doktorina. Elu lõpuni tegutses ta akadeemikuna, olles muuhulgas aastatel 1646-1647, 1651-1652, 1657-1658, 1665-1666, 1673-1674 ning 1679-1680 (alati augustist veebruarini) Jena ülikooli rektor. Muuseas oli tal kombeks ärgata juba öösel kell 3 või 4 ning pärast palvetamist õppima asuda. Ta oli Jena ülikoolis üks peamisi Georg Calixti ja Helmstedti sünkretismiga võitlejaid. 1679. a.-l tuli hertsog Ernst Vaga ülikooli visiteerima ning sundis kõiki õppejõude sünkretismist loobuma, mis Johannes Musæusele muide meeltmööda oli. Vt. Mahlmann 1997.

¹⁰⁶ Conringi kohta vt. joonealune 16.

¹⁰⁷ Vt. joonealune 219.

¹⁰⁸ Heinrich Martin Eckard (Eckardus; 1615 - 1669) oli luterlasest usuteadlane, ta on üks 17. sajandi mõõduka põhja-saksa luterluse esindajatest. Ta õppis Helmstedtis ja Rintelnis. Oli olnud Georg Calixti õpilane. Kasseli usukõnelustel aastal 1661 toetas ta (olemata kõnelustel ametlik osavõtja) ideed erinevate usulahkude rahulikust kooseksisteerimisest. Ta toetas seda ideed ka hiljem, kui 1665. a.-l viidi Rintelni ülikool üle Hessen-Kasselisse ning luterluse asendas kalvinism – sellega seoses Eckard aga lahkus ülikoolist. Eckardi kohta vt. Schüssler 1959.

¹⁰⁹ Luterlastest usuteadlased. Leonhard Hutteri (Hutterus; 1563-1616) kohta vt. Lau (c) 1974, Hunniuse puhul tegu arvatavasti Ägidius Hunniga (Aegidius Hunnius; 1550-1603), kelle kohta vt. Lau (a) 1974 – viimasel oli aga ka luteri usuteadlasest poeg, Nikolaus Hunn (1585-1643), kelle kohta vt. Lau (b) 1974. Stegmanni isik jääb ebaselgeks.

¹¹⁰ Kõrval on ka ääremärkus, mida vt. editsioonist.

kui Issanda ütluse teema seletust pidi pärast 1600 aastat uuritama (küll) Hunniuse, (küll) Hutteruse, (küll) Stegmannuse, hiljuti elanud meeste poolt.” 55. leheküljel kutsub Titius neid sõnu jämedateks ning ülivähe talutavaks sarkasmiks. Aga – nagu Sa tollelt leheküljelt näed – ta ei suuda nüüd kindlasti neile lisaks vanemaid esile tuua. Selle annab ta, nagu öeldakse, vastukaaluks: “Kirikuga oli halvasti käitunud, kui Issanda sõnade teema selgitus – nimelt ‘hoc’ ei tähista mitte midagi muud kui vaid leiba – hiljutiste kalvinistlike kirjanike käest tuleks õppida.” See, mida ta vastukaaluks ütleb, on rumal. Piisab, et Titius ei suuda eitada, et nii muistsed suurmehed Cyprianus ja Augustinus, kui ka need, kes eelmisel sajandil enne Hunniust elasid, võtavad sõna ‘hoc’ nominatiivis olevana (ning) kui leiba tähistavat ja seletavad Issanda sõnu nõnda: “See leib on minu ihu.” Sellest, et nad seda nii seletavad, on piisavalt selge, et sõna ‘hoc’ all ei mõista nad midagi muud kui leiba. Samuti ei olnud vaja – nagu nõudis Titius – lisada neid sõnu: “Sõna ‘hoc’ ei tähista muud kui leiba.” Sest ei ole ju kedagi, kes usuks, et sõnu ‘See leib’ võiks teisiti mõista kui et need midagi muud kui leiba tähistaks. Aga neid asju käsitlen ma lõpuks avaramalt ja ἀκριβέστερον (e. k. ‘täpsemalt’) Titiusse vastuse analüüsis. Panen imeks Titiusse stiili, mis niivõrd kubiseb germanismidest. Näiteks temalt leheküljel 182: “Teisiti on Issanda väljendiga” (*Aliter se habet cum locutione Domini*) ja leheküljel 184: “Sama põhimõtte on ka partikliga ‘hoc’.” (*Eadem ratio est cum particula Hoc*). Teisel leheküljel kirjutab ta nõnda: “Nii võrreldi seda tollega” (*Sic comparatum est cum illo*). Ladina keeles saab öelda ainult “Nõnda võrreldi” (*Ita comparatum est*) või “Nõnda asja võrreldi” (*Ita res comparata est*.”

Tsitaadile järgneb kohe hüvastijätt. Siinses kirjas ühendab Vorst kaks oma populaarseimat teemat, usuteaduslikud diskussioonid ning raamatuvahetuse, millest viimane on sageli seotud nendesamade usuteaduslike diskussioonide ja poleemikatega.

Armulauarutelu kalvinistide ja luterlaste vahel

4. kirjas sisaldub Vorsti kirjade kõige põhjalikum arutelu armulaua teemal. See on ühtlasi ta kõige pikem kiri 45. manuskriptist. Siin ära toodud tsitaat algab kirja keskel. Kiri algab õnnitlusega Mothi karjääri edenemise puhul ning huvitava detailina lisab Vorst: “Ma mäletan, et kui Sa olid Helmstedtis, kirjutasid (Sa), et soovid saada mitte kiriklikku, vaid poliitilist ametit, ning et seal oleks Sinust kirikule rohkem kasu.” Järgnevad mõned mõtted usuteemadel, kuni Vorst lõpuks põhjalikumalt armulaua teema üles võtab.

Tsitaadi esimeses osas vaidleb Vorst Mothiga taas arusaamise üle Jeesus Kristuse sõnadest “See on minu ihu”.

4. kiri (23.04.1667):

Sed dicis tu, verba accipienda esse ut sonant... [...] Sed laborabo tamen amplius: et spero me inventurum tandem.

“Kuid sina ütled, et sõnu tuleb võtta nii, nagu nad kostuvad: ja Sa näid viitavat (nendele) Issanda sõnadele: “See on minu ihu”. Sa tahad järelikult, et neid tuleks mõista igapäevases tähenduses, ja et üldiselt ongi seda tüüpi väljendid just sedamoodi mõistetavad. Aga muidugi tuleb eelkõige silmas pidada, (et) neid (sõnu) ei saa mõista

nii, nagu tuleb mõista siis, kui Sa ütled kellelegi ainult suhkrut ulatanuna: “See on suhkur”. Sest siis ei saa ilma kahtluseta mõelda mingi muu asja kui suhkru peale: aga Issanda sõnade puhul on vajalik mõelda ka leiva peale, sest ta ju ka seda avalikult ulatas. Aga sina ütled, et Issanda sõnu on vaja mõista, nii nagu tuleks mõista olukorda, kui ta lõi maailma suhkru ning seda ulatanuna ütles: “See on suhkur”. Sest siis oleks vaja mõista asja nõnda: “See, mis on maailmas, on suhkur”, ning sarnasel kombel (mõista) Issanda sõnu (nõnda): “See, mis on koos leivaga, on <mu> ihu”. Siin <on> esiteks see kahtlane asjaolu, et nad ilmselgelt ei toeta teisi, öeldes nendega kooskõlas nii: “See, mis on leivas, on minu ihu”; aga muudavad mõnevõrra neid sõnu. Järgmisena, juba tavaliste sõnade “See, mis on maailmas, on suhkur” seletamine paistab olevat asjasse mittepuutuv. Tõde on küll, et see, mis on maailmas, on suhkur: tõesti see, kes ütles maailmas suhkrut ulatades nõnda: “See on suhkur”, see tollal mitte selle üle, kuhu ta suhkru ulatas, see tähendab maailmale, ei mõelnud, vaid mõtles ainult suhkrust, et anda teisele (inimesele) märku, et tegu on suhkruga. Järgmisena see (inimene), kes (suhkru ta käest) vastu võttis, mitte maailma pärast ei muretsenud, ega mõtelnud sellest, see tähendab maailmast, vaid ainult suhkrust, et tunneks ära, mis asjaga on tegemist. Kuigi, tõsi, ta küll nägi seda maailma; aga tõepoolest ta ei mõtelnud sellest; samuti ta ei mõistnud sõnu “See on suhkur” koos ebamääraste vihjetega, (nimelt) et (too) kes <...> pakub, mõtlevat (äkki), et tahab sellega öelda: “See, mis on maailmas, on suhkur”. <Kahtlane> on kindlasti ka see, et mitte kusagil muistsete kirjanike töedes ei ole tähele pandud sedasorti <...> selgitusi. Ja et needsamad selgitused võeti kasutusele alles siis <...>, kui eelmisel sajandil puhkes tüli Püha Armulaua üle <...> (= kui mingi rühm inimesi) uskus, et neid tavalisi sõnu tuleb nii tõlgendada, (et) mõnikord on moodustanud <...> (=taolise) väljendi. Tõepoolest eriti kui kiriku õpetlased oleksid uskunud, et Issanda sõnu “See on mu ihu” tuleb tõlgendada nõnda: “See, mis on leivas, on minule ihuks”, siis tuleks ka igapäevaseid sõnu “See on suhkur”, “See on vein” tõlgendada nii nagu nad tahavad tänapäeval – (nimelt) nii nagu tehti kunagi selle asja mainimisel – ning mõnikord nad võrdlesid Issanda sõnu igapäevaste sõnadega, samamoodi nagu seda tänapäevalgi tehakse. Kuna aga nad mitte kunagi seda ei ole teinud, kuigi nad on niivõrd palju kordi armulauast kirjutanud, ei ole see neil tõendina mitte kunagi pähe tulnud. See on esimesena Lutheri leiutis, et võrrelda sõnu “See on minu ihu” nende tavaliste sõnadega. Aga vanaaja inimeste jaoks näis “See on minu ihu” olevat öeldud “See leib on minu ihu” asemel: millise asjaolu kohta ma olen oma raamatutes paljusid allikaid tsiteerinud, ning mul on praegu selle kohta veel rohkem tsiteerida. Aga ma olen näidanud, et just hilisemate, ja eriti luterlaste seas on paljusid, kes (neid) sõnu teisiti ei mõista. Nende seas on Selneccerus¹¹¹: “Võttes vastu, murdes ja andes leiba jüngritele ütles ta [s.t. Jeesus Kristus]: “See, s.t. see leib, on minu ihu. See [s.t. ihu] on, mille ma annan.” Ta annab aga leiva. Järelikult on see leib Kristuse ihu.” Ka Luther ise tegi siin häid pause (*bona intervalla habere*) ning on Issanda sõnu nende samade sõnadega, millega Selneccerus, rohkem kui üks kord kirjeldanud. Ent siin ei ole vaja tugineda autoriteetidele; vaid selle asja kohta saab tõestuskäike ja mitte vähe kutsuda appi Pühakirjast. Nende ülevaatamine oleks praegu aga tarbetu <...>”

Tsitaadi teises pooles arutleb Vorst selle üle, kas sõnu “See on minu ihu” tuleks võtta sõnasõnaliselt, s.t. arusaamisega, et leib muutub armulauas toimuva ajal ka päriselt millekski

¹¹¹ Nikolaus Selneccer (Selneccerus; 1530-1592) oli saksa usuteadlane. Tema kohta täpsemalt vt. Egloffstein 1891.

muuks, või mitte. Vorst toetab viimast arusaama ning leiab, et leib on (armulauas toimuva ajal) vaid Kristuse ihu märk (lad. k. 'signum').

“Kui niisiis see on kindel ja paigas – nimelt, nagu on mõistlikum, et on öeldud: “See on minu ihu”, selle asemel: “See leib on minu ihu” – tuleb nüüd edasi (minnes) mõelda, mida need sõnad “See leib on minu ihu” võiksid tähendada. Ning on neid, kes mõtleavad neid sõnu olevat samast tüübist nagu on järgmised: “Jumala Poeg on inimene”, nimelt et nõnda nagu need sõnad tähistavad kahe loomuse ühendust Kristuses, samamoodi tähistavad need (teised sõnad) leiva ja (armulaua)veini ühendust. Sellel arvamusel on Timotheus Kirchnerus¹¹² – möödunud sajandi kuulus luteri teoloog –, (teoses) “Taevaliku õpetuse peatükkide metoodiline selgitus...” leheküljel 556: “Osutav asesõna tähistab leiba ja veini vastavalt tõelisele olemusele [lad. k. *essentia*].”¹¹³ Ja leheküljel 559: “Predikatsioon sõnades “See on minu keha” ei ole kujundlik, vaid sakramentlik ning tavapäratu(s) tähenduses). Nimelt ei nimetata armulaualeiba päriselt ja iseenesest, <see> tähendab, olemuse (*essentia*) või substantsi omaduse (*proprietas*) kaudu Kristuse ihuks, vaid armulauaühenduse tõttu. Samuti nagu isikust lähtuvalt preditseeritakse Jumalat inimesest ja inimest Jumalast Kristuse isikus.”¹¹⁴ Kes niisiis tahaks sellega edasi pürgida, (et) sõnad “See leib on Kristuse ihu” on samast tüübist, millest on need: “Issand on inimene, inimene on <Jumal>” <...> mingite niisuguste argumentidega peab seda tõenäosusena esitama <...> nende sõnade “See leib on Kristuse ihu” mõttega niikaugele <...> nii et ei ole enam midagi, mis teeks tõenäosuseks seda, et sõnad “See leib on Kristuse ihu” on samast tüübist,¹¹⁵ kuna tõesti ainult vähestes Pühakirja kohtades on otseselt armulauaühendusega tegemist. Pealegi Pühakirjas endas on palju sellist, mis veenab, et sõnu “See leib on Kristuse ihu” tuleb mõista nõnda nagu (tuleb mõista) noid märter Justinuse (sõnu): “Paasatall oli Kristus”, ning Pühakirja enda sõnu: “Seitse küünlajalga on seitse kogudust”¹¹⁶. Nendest asjadest on üks see, mida Issand ütles(, nimelt): “Seda tehke minu mälestuseks”¹¹⁷; teine, mis on kirjutatud: “See karikas on uus leping minu veres”¹¹⁸. Seda ju, kui asja ἄνευ προκρίματος [ilma eelarvamuseta] vaatleme, ei ole teisiti võimalik mõista kui nii, et kui öeldakse “See karikas,” see tähendab, see vein, “on uue lepingu märk minu veres”. Καὶ ταῦτα δὴ μὲν ταύτη. [Ja see on küll nii]. Mis aga annaks sulle edasi teada nende asjade kohta, seda pole ma veel leidnud; ehkki olen selle teemaga juba vaeva näinud. Aga ometi töötan ma edasi ning loodan, et ma lõpuks selle leian.”

Tsitaadile järgnevad veel mõned mõtted. Eelkõige – oluline ka muuhulgas seoses allpool jutuks tulevaga – ütleb Vorst:

“Meile on räägitud, et Wittenbergi teoloogid olla suurepäraseimale Taani kuningale saadetud kirjaga õhutanud teda (selleks), et ta ei lubaks oma pojal mõne reformeeritud vürstikojaga abielu kaudu suhteid sõlmida. Kas see nii on, sooviksin meeeldi Sinu käest teada saada, ning ma palun, et kui Sa saad, saadaksid mulle selle kirja koopia.”

¹¹² Timeotheus Kirchner (Kirchnerus; 1533– 1587) oli luteri usuteadlane. Ta käis ülikoolis Wittenbergis ja Jenas. 1576 sai ta Helmstedti ülikooli esimeseks aserektoriks (*Vizegründungsrektor*) ning samuti *professor primarius* üks usuteaduskonnas. Hiljem tekkis tal seal tülisid ning oli sunnitud lahkuma. Timeotheus Kirchner oli üks varajase ortodokse luterluse olulisemaid eestkõnelejaid. Kirchneri kohta vt. Mager 1977.

¹¹³ “Methodica explicatio praecipuorum capitum doctrinae coelestis ita conscripta, ... à Timotheo Kirchnero, ..., Lipsiae, Ex officina Typographica Ioh. Beyeri, ... 1595”.

¹¹⁴ *Ibid.* (tegelikult jätkub ka leheküljel 560).

¹¹⁵ Lause sisu jääb segaseks, käsikirjas on auk.

¹¹⁶ II. 1:20.

¹¹⁷ Lk. 22:19; 1 Ko. 11:24.

¹¹⁸ Lk. 22:20; 1 Ko. 11:25.

Lisaks informatsiooni küsimisele plaanitavate poliitiliste sündmuste kohta uurib Vorst kirja lõpus teatud ametikohtade kohta, mida ta heal meelel oma tuttavatele hangiks.

Vorsti usuarutelusid lugedes tekib küsimus, milline ta enda isiklik usuvahetuse teekond oli. Oli ta ju kuni Berliini kolimiseni 1660. aastate alguses luterlane. Vt. ka joonealust 10, kus Noack mõlgutab, kas (tõsiluterlikus) Wittenbergi ülikoolis õppimise kogemus pruukis teda luterlusest eemale tõugata. Sellisel juhul võis tal kibedaid kogemusi olla, sest oma luterlusevastases poleemikas on Vorst alati väga tulihingeline. Samas võiks ju ka arvata, et Vorst oligi usku vahetanud selleks, et saada töökoht Brandenburgi kuurvürsti teenistuses (Joachimstahli gümnaasiumi rektori ametikoht). Võib-olla, kuid igal juhul räägib Vorsti kirglik kalvinismi kaitsmine oma erakirjavahetuses, kus ta seda tegema ei pidanuks, sellele vastu.

Suhtumine luterlaste ja kalvinistide vahelistesse abieludesse

Vorst käsitleb mitmes kirjas ka eri usutunnistustest inimeste abielusid, nagu ülalpool toodud tsitaat 4. kirjast näitab. Allpool toodud tsitaat pärineb 28. kirja algusest, kus Vorst avaldab heameelt selle üle, et Moth teda ikka oma kirjadega meeles peab. Tsitaadile järgneb paar lauset raamatute vahetamise teemal. Tsitaadis tuleb juttu planeeritavast luterliku Taani kuninga Frederik III luterliku poja Christiani (tulevane Taani kuningas Christian V) abielust kalvinistliku Hessen-Kasseli kalvinistliku printsessi Charlotte Amaliega erinevat usutunnistust omava inimese omavahelise abielu sündsuse aspektist lähtuvalt.

28. kiri (päev enne 3. adventi, arvatavasti mitte enne Mothi Kopenhaagenisse kolimist 1664. või 1665. aastal):

Sed et ipsos Principes vestros, tum juniorem, tum quoque ipsum seniorem... [...] Sed nec de Bartholinis aliter sentio.

“Aga et ka teie enda vürstid, nii noorem, kui ka see vanem,¹¹⁹ ei põlga sedavõrd reformeerituid, järeldub üsna avalikult sellest, et nad ei kõhkle sõlmida abielu reformeeritud vürstiga. Vähemalt nad on uskunud, et mitte ainult see noorem vürst, kellega abielu sõlmiti, vaid ka ta vanemad ja sugulased selle usu läbi, millest nad on läbi imbunud, ning omasid, et nad võivad [s.t. selle usu läbi] või on võinud olla lunastatud. Ning et nad ei ole ega ole olnud vastu sellele, mida mõned usuvad, kuigi ise mitte samal kombel ei usu ega ole uskunud. Samuti ei ole usutav, et nad tahavad sõlmida abielu naisega, kui nad leiavad, et ei naine (ise), ta vanemad ega sugulased ei või saada lunastatud selle usu läbi, mis neil on. Aga on neid, kes mõönavad, et ilmalikud reformeeritud usu liikmed kindlasti – nende seas on ka vürstid – võivad olla päästetud, ometi eitades vaimulike ja kirikudoktorite pääsemise võimalust. Teiste seas mu Titius tsiteeris vastuses mu kirjale selle asja kohta Lunastaja Kristuselt järgmist: “Seda, kes iganes nendest käskudest ka kõige pisema tühistab ja teisi sedasama tegema õpetab,

¹¹⁹ Vanema all peab Vorst silmas Taani kuningat Friedrich III, noorema all viimase poega ning järgmist valitsejat Christian V.

hüütakse kõige pisemaks taevariigis.”¹²⁰ Ta mõtleb kindlasti, et reformeeritud doktorid, kes õpetavad, et Kristuse ihu mitte suuga, vaid usuga tuleb süüa, vabastab Lunastaja käsk, ning et seesama õpetab, et neid ei pea järgima. Tõesti, kui see oleks vägagi tõde, et Kristus tahtis, et ta ihu suuga söödaks ning et reformeeritud doktorid vastupidist õpetaksid, sest nad ei tunnista, et Kristus seda tahtis, siis ometi ei järeldu eelpool toodud Kristuse sõnadest, et reformeeritud doktorid seetõttu saaksid olema väikseimad taevariigis. Kindlasti tuleb arvestada sellega, mida Kristus ütles, et “üht nendest pisikestest käskudest”; ja nõnda tuleb ka sõnu mõista *κατὰ ὑποκειμένην ὄλην*¹²¹ [‘vastavalt aluseks olevale ainesele’, s.t. ‘nende kontekstis’]. Nende kohta arva, et need puutuvad surelikesse seadustesse ning kümnesse käsku. Me näeme, et terves selles Matteuse evangeeliumi viiendas peatükis mitte usust või sakramentidest või pühadest talitustest, vaid kommetest räägitakse; näiteks et ei maksa vihastuda, ei maksa ebaõiglaselt käituda teise vastu. Kõik taolised asjad on sellised, et kui neid teostatakse, ei jäta need mitte ainult õpetajat, vaid ka rääkijat ja kuulajat ilma igavesest elust. Päevselgelt kirjutavad Rintelni teoloogid oma õigustuskirjas selle õpetavate ja õppivate reformeeritute erinevuse kohta, selle kohta, mida on mõelnud välja *ἄτερ γραφῆς* [‘ilma kirjasõnata’, s.t. Piiblile toetumata]. Wittenberglased kirjutavad paksu raamatu selle vastu; ma usun, et sa oled seda näinud. Aga Rintelni mehed ometi ei ole maha jätnud seda tülüküsimust, vaid püüdnud selle poole veelgi ägedamalt, ning õige pea teevad nad avalikuks wittenberglaste ümberlükkamise ja enda õpetuse kaitsekirja. Nendest, kes teie juures peale vürstide ei ole veel reformeeritute poolt, soovin ma sult rohkem teada saada ja ma palun, et sa teeksid seda nii pea kui võimalik. Ma ei kahtle, et nende seas on Alefeldiused¹²² – Fridericus ning Detlefus. Ning samuti Bartholinused¹²³ ei arva ma teisiti.”

Äratoodud tsitaadis naaseb Vorst taaskord armulauatemaatika juurde, sidudes selle eelneva abielude teemaga. Kirja lõppu lisab Vorst paar lauset raamatuvahetuse teemal.

Friedrich Wilhelmi tolerantsiedikt, 1664

Vorst räägib oma kirjades ka Brandenburgi kuurvürsti 1664. aasta tolerantsiediktist, mis oli kantud soovist lahendada tülitsemist luterlaste ja kalvinistide vahel.

19. kiri (peaaegu novembri lõpp, arvatavasti 1664):

¹²⁰ Mt. 5:19.

¹²¹ Cf. Aristoteles, “Nikomachose eetika” 1094b.

¹²² Detlev von Ahlefeldt (Alefeldius; 1617 – 1686) oli taani päritolu sõjamees ning diplomaat. Ta õppis Pariisi ülikoolis ning reisis noorena Itaalias, Šveitsis ja Inglismaal. 1644-1645 oli rittmeister Taani sõjaväes, 1645-1648 ooberst Hessen-Kasseli maakrahvi teenistuses. Pärast seda elas ta aasta aega Hamburgis, kus uuris filosoofiat ja ajalugu. Alates 1651-1680 töötas Taani kuninga teenistuses. 1660.-1670. aastatel viibis ta seoses sellega tihti diplomaatilistel lähetustel, muuhulgas Brandenburgi kuurvürsti Friedrich Wilhelmi juures. Oma 10. kirjas (3.04.1668) ütleb Vorst: “Räägitakse, et meie õukonda tuleb teie (kandi mees) hr. Alefeldius, ning et ta jääb siia mõneks ajaks.” Elu viimased aastad saatis ta mööda Hamburgis. Detlev von Ahlefeldti kohta vt. Kellenbenz (1) 1953.

Friedrich von Ahlefeldt (1618-1664) oli riigiametik Schleswig-Holstein-Gottorfi hertsogkonnas. Ta õppis Kölnis ning Jenas. Ta töötas hiljem hertsog Christian Albrechti teenistuses valitsusametnikuna ning oli hertsogi poolt väga hinnatud. Poliitikas ei toetanud ta (paljude gottorflaste seas populaarset) sõprust Rootsiaga. Friedrich von Ahlefeldti kohta vt. Kellenbenz (2) 1953.

¹²³ Thomas Bartholin (Bartholinus; 1616-1680) oli taani päritolu arst, matemaatik ja usuteadlane. Tema kohta vt. Meisen 2016.

Quoniam ex proximis tuis literis intellexi... [...] ...verum à Serenissimo Electore planissimè sunt rejecti.

“Kuna ma saan su viimasest kirjast aru, et Sa soovid kuurvürsti edikti kirikurahu omavahelisest austamisest, saadan ma sulle sellest koopia. [...] Kuna paljud selle paiga [Rintelni] kirikute gelased on selle kuurvürsti edikti vastu), sest nad mõtlevad, et südametunnistuse järgi ei ole võimalik sellega kooskõlas hästi elada. Tõesti, nad on kõige selgemalt kuurvürsti poolt ära tõugatud.”

Kuivõrd Brandenburgi kuurvürst ise oli kalvinist ning ta soov ikkagi oma rahvast kalvinismi pöörata, soosis edikt tõenäoliselt kalviniste luterlaste kahjuks, mis järeldub ka tõsiasjast, et paljud luterlased ei soovinud ediktile alla kirjutada ning olid seetõttu sunnitud maalt lahkuma. Selle kohta vt. peatükk 2.2 lk. 24-25.

3.2 Poliitilised sündmused Vorsti kirjades

Vorst mainib oma kirjades aeg-ajalt erinevaid poliitilisi või poliitilise sisuga sündmusi. Siin toon ma esile kirjades 1-32 mainitutest markantsemad: Taani (kirja kirjutamise hetkel tulevase) kuninga Christian V abielu 1667. aastal, Schleswig-Holstein-Gottorfi hertsog Christian Albrechti abielu 1667. aastal, Rootsi-Bremeni konflikt 1666. aastal, Teine Inglise-Madalmaade sõda aastatel 1665-1667, Brandenburgi tüli Neuburgiga 1666. aastal, Londoni suur tulekahju 1666. aastal, Kieli ülikooli rajamine 1665. aastal ning Brandenburgi kuurvürstinna Luise Henriette matused 1667. aastal.

Valitsejate abielud

Hessen-Kasseli printsessi Charlotte Amalie ning Taani kuningapoja, hilisema Taani kuninga Christian V abielu, abielu Kasselis 14.05.1667, abielu Nyköpingis 26.06.1667

29., 30. ja 31. kiri sisaldavad manuskripti 32 esimese Vorsti kirja seast, mida ma põhjalikumalt uurisin, kõige rohkem informatsiooni rahvusvaheliste ja poliitiliste sündmuste kohta – allpool olen teisigi tsitaate nendest kirjadest ära toonud. Allpool on toodud tsitaat 30. kirjast, mille algusest selgub, et Mothil on juhtunud elus midagi head.

30. kiri (12.03.1666):

Ex Clivia perscriptum est... [...] Quod an ita se habeat, commodum tibi erit istic exquirere.

“Klevest kirjeldatakse (mulle) põhjalikult, et kuninga poegadest sünni poolest vanem¹²⁴ on sõlmimas abielu Hessen-Kasseli vürstinnaga, kes on meie kuurvürsti õetütar¹²⁵. Seda, kas see nii on, oleks sul siin kergesti võimalik järele uurida.”

Tsitaadile järgnevad mitmesugused uudised – üks taolise kirjavahetuse põhifunktsioone oligi sõprade kaudu end maailmas toimivaga kursis hoida, tõsiasi, mida Vorsti kirjades tihti näha on, ning mida muuhulgas iseloomustab lisaks siinsele tsitaadile ka siinse peatüki kogu alajaotus “Poliitilised sündmused Vorsti kirjades”.

Schleswig-Holstein-Gottorfi hertsogi Christian Albrechti ning Taani kuningatütre Friederike Amalie abielu, 23.10.1667

Vorst käsitleb teisigi sõlmitavaid abielusid. Siinne tsitaat pärineb 8. kirja keskelt. Kirja alguses räägib Vorst enda ja Mothi ühistest tutvavatest ning viimaste tegemistest, samuti kirja lõpus.

8. kiri (25.09.1667):

Ex Holsatia scripsit ad me nuper D. Henricus Gisebertus... [...] ...vidi de matrimonio à Duce Gottorpiensi et Regis tui filia ineundo.

“Hiljuti kirjutas Holsteinist mulle hr. Henricus Gisebertus¹²⁶, kes on kuulus Harmoonilise Justinianuse editeerimise ja teiste kirjutiste poolest, et (Hiilgavaim) Taani kuningas võeti Gottorfi hertsogi poolt väga lahkesti vastu telkides tolle vana müüri juures, mida Dannewerckiks kutsutakse. Aga ma nägin ka viimase aja teadaannetes tehtud vihjet Sinu kuninga tütre ja Gottorfi hertsogi vahelise abielu alustamisele.”

Selle abielu kohta loe ka peatükist 2.1 lk. 17.

¹²⁴ Frederik III vanim poeg oli tulevane Taani ja Norra kuningas Christian V.

¹²⁵ Kuurvürst Friedrich Wilhelmi õde oli Hedwig Sophia (vt. joonealune 80). Tema tütar Charlotte Amalie abiellus 1667. a.-l tulevase Taani ja Norra kuninga Christian V.

Charlotte Amaliet (1650 – 1714) kasvatati kalvinismi vaimus. Eelkõige soosis tema tulevast abielu Christianiga ta ema Hedwig Sophia. Christian rändas juba 1665. aastal inkognito Kassellisse, et oma tulevase abikaasaga tutvuda. Hedwig Sophia venna Brandenburgi kuurvürsti abiga õnnestus abielulepingusse Charlotte Amaliele ja ta tulevasele õukonnale välja kaubelda õigus omaenda (kalvinistlikku) usku luterlikus Kopenhaagenis praktiseerida. Charlotte Amaliet oli alguses raske harjuda eluga Kopenhaagenis, eelkõige seetõttu, et oma esimese lapse (tulevase Taani kuninga Frederik IV) sünnitas ta alles 1671. aastal. Kui ta ema Hedwig Sophia ning vend Karl (Hessen-Kasseli maakrahv aastatel 1670-1730) tulid lapse ristimise ajaks Kopenhaagenisse külla, õhutasid nad Charlotte Amalied ehitama Taanimaale kalvinistlikku kirikut – see vihastas välja kohaliku luterliku vaimulikukonna. Samuti ei olnud oma erineva usutunnistuse pärast Charlotte Amalied koos Christian V valitsejaks pühitsetud. Erineva usutunnistuse tõttu hoidis Christian V teda valitsemisajadest üldse eemale. Abielule ei mõjunud ka hästi kuninga pikaajaline kõrvalsuhe kuningliku ihuarsti tütre Sophie Amalie Mothiga – see oli arvatavasti juba enne abielu alanud, siit sündis 6 last aastatel 1672-1682. Charlotte Amalie pani küll pahaks, kuid jäi oma abikaasa kõrvale (1687. aastaks oli sünnitanud talle 6 poega). Charlotte Amalie tegevustest kuningannana olulisim on see, et ta hoolitses kalvinistide õiguste eest Taanis ja Norras – näiteks pärast Louis XIV Nantes'i edikti tühistamist 1685. aastal pakuti tuge Taani saabunud hugenottidele. Charlotte Amalie kohta vt. internetiartiklit ‘Dänemark, Charlotte Amalie Königin von’ (*Hessische Biografie*).

¹²⁶ Heinrich Giesebert (Gisebertus; 1604 – 1678) oli saksa õigusteadlane. Tema kohta vt. artikkel ‘Giesebert, Heinrich’ 2023.

Poliitilised ja sõjalised konfliktid

Rootsi sõda Bremeni linna vastu, 1666

Vorst mainib oma kirjades mitmeid sõjalisi ja poliitilisi konflikte. Üks neist on Rootsi konflikt Bremeniga. 29. kiri mainib seda muuseas ning läbisegi teiste asjadega.

29. kiri (novembri lõpp, arvatavasti 1666):

Quod motus illi Bremenses... [...] ...ut cum Poëta dicam, Per maria ac terras fera moenera militiai.

“Et nende bremenlaste algatused on surutud maha, see on hästi tehtud, ning õigusega me rõõmustame koos teiega. Jumal tehku, et selleks et ka teised liikumised õnnelikult rahustataks ja lõppeks üleüldiselt, nagu ütlen koos luuletajaga [Lucretius, “De rerum natura” 1.29-30]: ... *sõja metsikud teod sa / maal-merel ... [vaikima sunni].*”

Eelnevalt mainis Vorst just, et tema juures Berliini õukonnas määratakse kõrgetele ametikohtadele vaid aadlikke, isegi juhul kui kodanlased paremate annetega on. Siin äratoodud tsitaadi järel räägib ta põgusalt ühe oma tuttava tegemistest.

Rootsi-Bremeni konflikti kohta vt. peatükk 2.1 lk. 15 ning joonealune 34. Nagu näha, on Vorst rahvusvahelise olukorra pärast küllaltki mures. Lisaks Rootsi-Bremeni konfliktile oli parasjagu käimas ka Teine Inglise-Madalmaade sõda (1665-1667).

31. kiri (20.10.1666):

Faxit modò Deus, ut otium hoc nobis perpetuum sit... [...] Sed Θεοῦ ἐνὶ γούνασι κεῖται.

“Jumal tehku, et see jõudeaeg oleks meil igavene ning et seda ei häiriks mingid uued sõjasegadused. Rootslased piiravad siiani visalt Bremenit. Räägitakse, et teised ei jõua enam rootslastele vastu minna. Kui nii juhtuks, kardan ma, et lõpuks jõuab sõjategevus [ka siia]. ... Aga Poolast ei maksa praegu ühtegi ohtu karta. Me kardame siiani ainult rootslasi. Tuleb paluda, et Jumal tõrjuks nende uued ettevõtmised. Võib hõlpsasti aru saada, et ka teie omade jaoks on need vägagi kahtlased. Ma loodan, et inglased on selle hiljutise tulekahju¹²⁷ tõttu selleni viidud, et nad teevad rahu õiglastel tingimustel. Kui nii juhtuks, siis ka teised paistavad sellest kasu saavat, samuti usun, et rootslased ei oleks tunginud Breemenisse, kui nad ei oleks näinud, et hollandlased on sõtta sekkunud. Kui niisiis hollandlased sõjast lahkuksid, siis arvan, et ka bremenlased (peagi) vabastataks. Aga see on Jumala kätes [Θεοῦ ἐνὶ γούνασι κεῖται].”

Siin kirjas mainitakse ka mujal (vt. allpool 26. kiri) mainitud Londoni suurt tulekahju.

Teine Inglise-Madalmaade sõda, 1665-1667

Teist Inglise-Madalmaade sõda mainib Vorst 32. kirjas. Tsitaat pärineb kirja keskelt. Kirja alguses räägib Vorst raamatutest, hiljem erinevatest rahvusvahelistest sündmustest.

32. kiri (3.01.1667):

¹²⁷ S.t. Londoni tulekahju 2.-5.09.1666.

Quod de Praetore classis Daniae meliora scribis... [...] ...Regem Galliae cum Rege Angliae separatim pacem coiisse.

“Tänu selle eest, et sa kirjutad Taani laevastiku juhatajast paremini kui lihtrahvas ja iganädalased sündmused asjast mulje jätavad. Jumal hoidku Taani laevastikku ning tehku nii, et kui vahepeal ei saa just sõlmitud rahu, ajab ta [s.t. Taani] oma asju liitlasest Madalmaadega järgmisel kevadel tõesti hästi. Aga kahju on sellest, et hiljuti sõlmis Prantsusmaa kuningas Inglismaa kuningaga separaatrahu.”

Selgusetuks jääb, millisele Taani laevastikuga seotud sündmusele-lahingule Vorst viitab, sest vähemalt suurematest inglaste-hollandlaste merelahingutest taanlased osa ei võtnud. Teise Inglise-Madalmaade sõja kohta vt. ka peatükist 2.1 lk. 12.

Brandenburgi tüli Neuburgiga, Brandenburg saab endale Kleve, Marki ja Ravensburgi, 9.09.1666

Järgnevat mainib Vorst üle-eelmises tsitaadis äratoodu vahel. Kleve, Mark ning Ravensburg olid juba kaua aega tüliõunaks Brandenburgi ja Neuburgi vahel, 1666. aastal sai see lõpuks lahenduse.

31. kiri (20.10.1666):

Cum Duce Neoburgensi vetus illi controversia intercessit... [...] ...adeò ut inter se Principes convivia agitarint.

“Neuburgi hertsogiga¹²⁸ on lahvatanud vana vaidlus Kleve hertsogkonna üle piiriküsimustes. Tõesti, see tüli on nüüdseks selgelt lahendatud ning Brandenburgi kuurvürst ja Neuburgi hertsog on omavahel väga hästi kokkuleppele jõudnud; lausa nõnda, et valitsejad korraldavad omavahel pidusööke.”

Brandenburgi tüli kohta Neuburgiga vt. peatükk 2.1 lk. 16 ning samuti joonealune 41.

Muud rahvusvahelise elu sündmused

Poliitilise sisuga sündmuste üle Vorst kunagi pikalt ei arutle, ta pigem mainib neid üldiselt ühe, vahest kahe lausega, mitte pikemalt. Ta mainib neid peamiselt kirja lõpus, enne hüvastijätku.

Londoni tulekahju, 2.-5.09.1666

Järgnev ongi kogu 26. kiri (vt. ka ülalt 31. kirjast pärit tsitaati, lk. 38). Kiri on kirjutatud väga väikesele lehekesele, manuskriptis adressaati selle juures ei ole ning õigupoolest too polekski lehekesele mahtunud, sest see on nii väike. Üldiselt Vorsti kirjad nii lühikesed ei ole.

26. kiri (kuupäev ning aastaarv puudu, millalgi 1666. aastal või peale seda):

¹²⁸ Philipp Wilhelm (1615-1690) valitses Neuburgis alates 1644. aastast. Vt. pikemalt Fuchs 2001.

Bocharti liber de qua scribis...[...] ...ne omnia exempla superiore illo incendio absumpta sint Londini.

“Bochartuse raamatut¹²⁹, millest Sa kirjutad, meie poodides ei leidu. Tõepoolest, isegi kuurvürstlikul raamatukogul ei ole seda. Ma sain vaid kunagi kasutamiseks ühe kuurvürsti nõuandja oma. Ning ma kardan, et kõik eksemplarid hävisid tolles eelmises Londoni tulekahjus.”

Arvatavasti oli leheke saatmise ajal lisatud mõnele pikemale kirjale.

Kieli ülikooli rajamine, 1665

Tsitaat pärineb otse kirja lõpust. Kirja alguses räägib Vorst usuasjadest, mille kohta vaata tsitaati ülalpool (lk. 35-36). Kirja kirjutamise ajal on Johann Moth parasjagu lõpetanud oma õpingud Helmstedtis ning otsib tööd. Kopenhaagenisse ta ei ole veel kolinud ega seal Saksa Kantsleis ametit saanud. Vaata ka lk. 31 sissejuhatust 4. kirjale, Kieli ülikooli kohta peatükist 2.1 lk. 17.

19. kiri (novembri lõpust aastast 1665):

De nova Academia in Holsatia aperienda... [...] ...atque ea de re ad me rescribus.

“Gottorfi meedik ja sealse valitseja ihuarst Joel Langelottus¹³⁰ kirjutas mulle põhjalikult uuest avatavast Holsteini Akadeemiast. Ta soovib teiste seas Sind selle õppejõuks. Seda suudab võib-olla saavutada meie Rachelius¹³¹. Sa uuri seda ise ning kirjuta mulle sellest.”

20. kirja alguses räägib Vorst raamatutest ja mõnest endaga polemiseerijast, muuhulgas Gerhard Titiusest. Ta ütleb, et Titius saatis talle ta vastuse Vorsti teisele kirjale, ning kutsub seda jamaks. Vorsti ja Titius poleemika kohta vt. siitsamast peatükist lk. 28-31. Tsitaat pärineb kirja lõpust. Ka siin on juttu võimalikust töökohast Mothile.

¹²⁹ Samuel Bochart (Bochartus; 1599 – 1667) oli prantslasest kalvinistlik usuteadlane. Bocharti kohta loe Toy ja Cornilli artiklit ‘Bochart, Samuel’. Vt. editsioonist ka 10. kirja, kus Vorst seda sama raamatut mainib ning kust selgub ka tolle “kuurvürsti nõuandja” nimi, kelleks oli Raban Canstein (1617-1680). Raamatu pealkirja vt. joonealunest 190.

¹³⁰ Joel Langelott v. Langelott (Langelottus; 1617 – 1680) oli arst. Ta õppis Jenas ja Kopenhaagenis ning Leidenis sai doktoritiitli (1647). Sama aasta lõpus kutsus Holstein-Gottorpi hertsog Friedrich III ta Gottorpi ning tegi ta õuearstiks ning keemialaboratooriumi juhatajaks. Juba 1648. aastal sai ta tulevase hertsogi, Christian Albrechti ihuarstiks. Langelotti kohta loe Jørgenseni artiklit ‘Langelott, Joel’.

¹³¹ Samuel Rachel (Rachelius; 1628 – 1691) oli õigusloolane ning riigimees. Õppis Rostockis kõigepealt filosoofiat ja usuteadust, hiljem ajalugu ning õigusteadust. Hiljem õppis edasi Leipzigit ning Jenas. Pärast õpinguid sattus muuhulgas kaheks aastaks kahe aadliku koduõpetajana Helmstedti, kus väisas ka loengusaale. Seal tutvus Hermann Conringi ning Georg Calixtiga. 1658 sai ta Academia Julias moraal filosoofia professoriks. Kieli ülikooli rajamise aegu soovis sealne minister Kielmannsegge teda endale nõunikuks ning nii kolis Rachel 1665. aastal Schleswigi, kus ta osales aktiivselt uue ülikooli rajamisel ning nimetati sealseks loomu- ja rahvusvahelise õiguse professoriks. Kui hertsog Christian Albrecht lahkus oma maa sekvestratsiooni tõttu kodumaalt Hamburgi, palus ta Racheli kaasa tulla ning olla ta nõunik. Nii loobus Rachel oma professuurist Kielis ning edasise elu elas riigimehena. Ta võttis õiguse eksperdina osa Taani kuninga Christian V ning hertsog Christian Albrechti vahelistest tülidest. 45. manuskriptis on 3 Racheli kirja Mothile, saadetud Kielist aastatel 1671 ja 1673. Tema kohta vt. Carstens 1888.

20. kiri (1666. aasta alguses):

Ad D. Langelottum tua causa libenter scriberem, nisi vererer... [...] ...si munus in nova Academia tibi demandari cupias.

“Meelsasti kirjutaksin su asja osas hr. Langelottusele, kui ma ei kardaks, et ma sulle oma soovitusena rohkem kahju tooks kui kasu. Sest tõenäoliselt saab Holsteini Akadeemia koosnema ainult nendest õppejõududest, kellest arvatakse, et nad usuvad Kristuse ihu söömist, mis oleks suuga. Nüüd kui soovitan mina, kes ma üldse ei usu taolist söömist, siis nad kahtlustaksid neid (keda soovitan) mõtlevat sedasama koos minuga, ja kindlasti selle asja pärast ei valiks nad (neid) õppejõudude sekka. Ma kirjutasin aga seoses su asjaga hr. Racheliusele, kellele ma tean (ülesandeks) antud olevat värvata õpetatud mehi, kellest saaksid uue akadeemia õppejõud. Ning ma kirjutasin, et Sa oma teadustööga tõendad end olevat kõige võimekama, kui soovid endale uues akadeemias kohta taotleda.”

Ei ole selge, mis sellest Mothi plaanist sai. Teada on vaid, et ta läks tööle hoopis Saksa Kantseleisse Kopenhaagenis, kus ta sai töökoha tõenäoliselt tänu oma sealse tähtsal positsioonil oleva sugulase Paul Mothi abile (vt. lk. 10).

Elukohamaa sündmused

Oma esimeses kolmekümne kahes kirjas Vorst just väga palju oma elukohamaaga seotud sündmustest ei räägi, üks ainsaid on kuurvürstinna matuste mainimine. Esimene äratoodud tsitaat (9. kirjast) on seotud taas ühe raamatu üle arutamise, kuid teine tsitaat (25. kirjast) on huvitavam. Vorst muidu ei maini üldse, mis mingil nädalal-kuul Berliinis aset leidis. Mitte, et sellele peaks seetõttu suuremat tähelepanu omistama – kahju, et ta seda rohkem ei tee.

Brandenburgi kuurvürstinna Luise Henriette matused, 26.11.1667

Igapäevaelu sündmuste seas jutustab Vorst ka Brandenburgi kuurvürstinna matustest. Tsitaat pärineb kirja keskelt, eelnevalt räägib Vorst palju erinevatest raamatutest,

9. kiri (enne märtsi kalende 1668):

In exequiis Sereniss. Electricis τῆς vῶν ἐν ἀγίοις... [...] ...verùm Danica et Suecica non poteran[t].

“Kõrgeaulisima kuurvürstinna¹³² matustel, kes on nüüd pühade keskel [τῆς vῶν ἐν ἀγίοις], seletati matusekõnes ära need sõnad Iobi raamatu XIII peatükist: “Vaata, ta tapab mind! Ma ei looda enam!”¹³³ Kuna meie õuejutlustaja Bartholomäus

¹³² Abielu kaudu Brandenburgi kuurvürstinna Luise Henriette (1627 – 28. juuni 1667) oli sündides Nassau-Oranje vürstinna. Ta isa oli Friedrich Heinrich (1584-1647), Oranje vürst, ning ema oli Amalie (1602-1675), Solms-Braunfelsi krahvinna. Brandenburgi kuurvürsti Friedrich Wilhelmiga abiellus ta (aastal 1646) ema tahtel ning enda tahte vastaselt, kuid hiljem kujunes abielu õnnelikuks. Neil oli 7 last, kellest üks, Friedrich (1657-1713), sai hiljem esimeseks Preisimaa kuningaks (1701). Luise Henriette ehitas Oranienburgi lossi (1651-1655) ning orbude kodu (Oranienburgi; 1665). Luise Henriette kohta vt. Hüttl 1987.

¹³³ Ii. 13:15.

Stoschiuse¹³⁴ poolt matustel ette kantud jutlust Kogujast antakse trükis välja, otsisin ma üles selle tsitaadi erinevad versioonid, selleks et need jutluse ette paigutada. Siis oli võimalik ka teised tõlked, nende seas ka inglise ja poola omad, kuurvürstlikust raamatukogust leida, aga taani ja rootsi omi ei saanud.”

Pärast tsitaati räägib Vorst keeleteaduslikel teemadel, mille kohta vt. lk. 8-9, ja oma tuttavatest. Matuseid mainib ta ka 25. kirjas. Järgnev tsitaat pärineb kirja lõpust. Kirja alguses tänab Vorst Mothi talle saadetud märkuste eest enda raamatule “Õigustatult kahtlaseks peetavast ladina keelest”¹³⁵, samuti räägib ta mõnest oma tuttavast.

25. kiri (30.11, arvatavasti 1667):

Apud nos hac hebdomade... [...] ...Landgravia Hassiae Cassellensis cum duobus filiis.

“Käesoleval nädalal tähistatakse meie juures kuurvürstinna matuseid: teiste seas võtavad sellest osa Saksimaa kuurvürst¹³⁶, Magdeburgi peapiiskop¹³⁷, Simmerni pfaltskrahv¹³⁸ ja Hessen-Kasseli maakrahvinna koos kahe pojaga¹³⁹.”

Kuurvürst Friedrich Wilhelm abiellus järgmisel aastal uuesti, Dorothea Sophiega (1636-1689)¹⁴⁰, kes oli sünni poolest Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburgi printsess ning kellele see samuti oli teiseks abieluks. Tema esimene abikaasa oli Braunschweig-Lüneburgi hertsog Christian Ludwig (1622-1665), keda mainitakse 78. joonealuses.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Vorsti jaoks on kirjavahetuses Mothiga kõige olulisemad usuteemad. Ta seletab Mothile pikalt omaenda seisukohti, üldiselt mainib ta seejuures ära ka mingi teise inimese teistsuguse arvamuse, kellega ta võib-olla parasjagu ka poleemikat peab. Raske on aga seejuures mitte eeldada, et Vorst võis – lähtuvalt nende Flensburgi ladina kooli

¹³⁴ Bartholomäus Stosch (Bartholomaeus Stoschius; 1604 – 1686) oli Brandenburgi kuurvürsti õuejutlustaja ning konsistooriumi nõunik. Ta õppis Oderi-äärse Frankfurdi ülikoolis. Friedrich Wilhelmi õuejutlustajaks sai ta 1643. aastal, töökohaks oli Vana-Köllni katedraal. 1647 kohtus Kleves esimest korda Luise Henriettega, kellega ta sai edaspidi väga hästi läbi. Tema kohta vt. Landwehr 1893.

Matusekõne, mida mainitakse, on “Die Selige Hoffnung, der weyland durchläuchtigsten Fürstinn und Frawen, Frawen Louyse Marggräffinn und Churfürstinn zu Brandenburg, Gebornen Prinßesinn zu Oranien, u. in Preussen, zu Magdeburg, Jülich, Kleve und Berge, Stettin Pommern, der Cassuben und Wenden, auch in Schlesien, zu Crossen und Jägerndorff, Herzogin, Burggräffin zu Nürnberg, Fürstin zu Halberstadt, Minden und Cammin, Gräffin zu der Marck und Ravensperg, Frawen zu Ravenstein und der Lande Lawenburg und Bütow ec, Als Dieselbiges im Jahr 1667, den 8. Junii umd 6. Uhr Abends in Christo selig entschlaffen und hernachmals in der Thumkirchen den 26. Novembr. desselben Jahres mit Chur- und Fürstlichen Solennitäten in das Churfürstlich. Begräbnuß beygesetzt worden. Aus dem Hiob am 13. v. 15. erkläret Durch Bartholomaeum Stoschium, Churfürstl. Brandenb. Consistorial-Raht und ältesten Hoff-Prediger. Kölln an der Spree, Druckts Georg Schulze, Churf. Brandenb. Buchdrucker auff dem Schlosse daselbst.”

¹³⁵ Vt. lisa 2.1 “De Latinitate merito suspecta...”.

¹³⁶ Johann Georg II (1613 – 1680; valitses alates 1656) valitsemisaega iseloomustab eelkõige kultuurihuvi ja pillamine, ta oli tihti rahahädas. Viimane sundis teda aadlilt raha laenama, mis tugevdas aadli võimu. Tema ajal Saksimaa kuurvürstikond välispoliitiliselt väga olulist rolli ei mänginud. Tema kohta vt. Blaschke 1974.

¹³⁷ August (1614 – 1680; valitses Saksi-Weißenfelsi hertsogina 1657-1680) oli alates 1628. aastast Magdeburgi peapiiskop, kuid 1647. aastal abiellus, mistõttu lasi end ümber nimetada Magdeburgi administraatoriks. Augusti kohta vt. Kretschmar 1953.

¹³⁸ Ei ole täpselt selge, kellega tegu.

¹³⁹ Kirjast jääb selgusetuks, keda tema lastest silmas peetakse. Hedwig Sophia kohta vt. joonealune 80.

¹⁴⁰ Tema kohta täpsemalt vt. Saring 1959.

aja õpetaja-õpilase suhtest – seejuures silmas pidada ka Mothi enda usulist harimist (lähtuvalt kalvinismi seisukohtadest). Moth, olles koolis käinud Flensburgis ning ülikoolis Helmstedtis ning töötades Kopenhaagenis, oli tõenäoliselt luterlane, nagu Vorstki alguses oli olnud.¹⁴¹

Aeg-ajalt mainib Vorst ka oma kirjavahetuses poliitikaga seotud sündmuseid, informatsiooni vahetamise eesmärgil. Ta palub aeg-ajalt informatsiooni mingi sündmuse või inimese kohta ka Mothilt. Vorsti kolmas suur teema on kõik raamatuvahetusega seonduv, mida siinses analüüsis eraldi ei ole käsitletud, kuid mis haakub kahe eelneva teemaga (näiteks ta poleemika kaudu Warner Freundi ja Titiussega, samuti Bocharti raamatu kaudu, mida ta mainis seoses Londoni suure tulekahjuga j.m.t.).

¹⁴¹ Sõnaselgelt ei ole Mothi usutunnistust üheski ta eluloos mainitud.

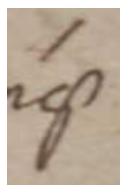
4. Editsioon. LVI epistolae Johannis Vorstii

4.1 Editeerimispehiohted

Transkriptsioonis on kirjad paigutatud selles järjekorras, nagu need konvoluudis esinevad. Töö koostaja kaalus ka teist varianti, s.t panna kirjad kronoloogilisse järjekorda, kuid seda tegemast takistas asjaolu, et kirjadel 13-29 ei ole märgitud aastaarvu, mõnel ka kuupäeva. Kirjade numeratsioon kajastab seega lihtsalt järjekorda, millesse kirjad konvoluudis seatud on, kusjuures konvoluudis ei järgne Vorsti kirjad üksteisele vahetult: nende vahel esineb ka teisi käsikirju (noid siin kasutatav numeratsioon ei kajasta). Konvoluudis leiduvad ka koopiad Vorsti kirjadest 35-51. Ei ole selge, kes ning mis eesmärgil koopiad lõi. Koopiate äärtele on nende ümberkirjutaja aeg-ajalt lisanud sisu täpsustavaid märkusi. Koopiaid ma editsiooni ei lisanud.

Editsioonis on originaali read üksteisest eraldatud püstkriipsude abil, leheküljed aga kolme püstkriipsu abil, nurksulgudesse on iga uue lehekülje algusse lisatud konvoluudi leheküljenumbriid. Kohusetruult andsin ma edasi kõik Vorsti suur- ja väiketähed. Transkriptsiooni on jäetud Vorsti kasutatud graavised. Kõik ligatuurid (v.a. “æ” pro “ae”) ja lühendid on avatud.

Vorst kasutas järgmisi ligatuure ja märke:

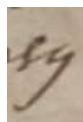
= *que*, kusjuures akuut eelneb ligatuuris ka siis, kui liitele eelneb konsonant (esineb alati; mõnel üksikul korral on akuut puudu);

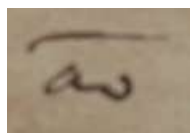
= *ae* (esineb alati);

= poolitusmärk;

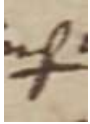
= *us*-lõpp (esineb alati);

= *anno*, ablatiiv sõnast “annus” (esineb aeg-ajalt kirja kuupäevas);

= *mm* (esineb aeg-ajalt);

= tähistab tähtede kombinatsiooni 'per' (esineb väga harva).

Noolsulgude vahel olev tühi punktiir kajastab käsikirjas olevaid auke e. lakuune. Nurksulgude vahel olev tühi punktiir tähistab realõppu, mis on konvoluudis köitmiskoha alla kadunud, muutes sõnalõpu väljalugemise võimatuks. Mõlemat laadi sulgude sees olev sõna on suurt tõenäosust omav pakkumine sellest, mis seal võinuks olla, ning sulgude vahel olev küsimärgiga lõppev sõna tähistab ebakindlat pakkumist.

Tekstis olevad allajoonimised tähistavad tsitaati ning matkivad sel kombel käsikirja. Tekstis on kajastatud ka Vorsti mahakriipsutused (tähistatud sõnaga "delevit"), juhul kui on olnud võimalik tuvastada algselt kirjutatud sõna. Kui algselt kirjutatud sõna ei ole olnud võimalik tuvastada, on olukorda kirjeldatud fraasiga "post (quodcumque verbum) unum verbum delevit (Vorstius)".

Põhiktekstist eraldi lehe äärde kirjutatu olen paigutanud teksti sisse, nii et sellele eelneb fraas "addidit m(arginē) s(inistra)" või "addidit m(arginē) d(extra)".

Helmstedti adresseeritud kirjade adressaadis on selsinasel linnal siin ja seal erinev nimekuju ("Helmstet" või "Helmstede"). Nõnda ka teistel nimedel: näiteks 'Moth' võib tal olla ka 'Moht', 'Ortwinus' aga 'Ortvinus'. Sõnade puhul kasutab Vorst aeg-ajalt klassikalisi, aeg-ajalt mandunud ladina keele vorme: näiteks sõna 'humillime' kirjutab ta mõnikord kahekordse tähega 'l' (näit. 6. kirjas), aeg-ajalt ühekordse tähega 'l' (näit. 12. kirjas), sõna 'quattuor' samuti kirjutab ta 45. kirjas ühekordse tähega 't'. Samuti esineb tal ebakorrapära tähe 'i' ortograafias, mis aeg-ajalt on 'i', aeg-ajalt 'j', nii kuidas juhtub: näiteks 21. kirjas Johannes Naumanni eesnimi algab tähega 'i', 23. kirjas sõna 'jam' aga tähega 'j'.

Adressaatides on Vorst mõnel pool Mothi nime ning ta tiitli edasiandmiseks kasutanud trükitähti. Mina seda teinud ei ole. Leheküljel 44v. (pdf.-is: lk. 88) leidub üks leht adressaadiga, mis ei kuulu ühegi kirja juurde. Seda ma transkribeerima ei hakanud, leht ei erine teiste kirjade adressaadilehtedest. Adressaatide lehel esinevad käsikirjas aeg-ajalt numbrid, mis arvatavasti on seotud postiteenuste ja frankeerimisega – need olen ma jätnud märkimata.

Kuivõrd ma ise tutvusin põhjalikumalt kirjadega 1-32, olen nendes ära mainitud teosed toonud ära joonealustes.

4.2 Editsioon. LVI epistolae Johannis Vorstii

No. 1 (7)

(in convoluto: f. 13-14v.; in reproductione electronica: p. 28-31)

[14v.] Herrn |
H. Johanni Moht |
dieses in |
Copenhagen |
hierbey ein Buch |

[13] S.P. En mitto tibi librum, quem Cl. D. Schef-ferum opido desiderare antehac scribebas, | quemque me nactum esse proximis meis | significavi. Curabis tu eum ulterius unà | cum literis quas eidem destinavi, perfe-rendum. Thomam Reinesium, summum | Virum, nuper mortalitate nobis interceptum | esse, non te fugit credo. Apud nos sanè | mentio Viri facta fuit in relationibus | hebdomadariis: et, si non aliunde, fortasse¹⁴² | ex talibus fortasse et tu didicisti. Dederam | paulo ante excessum ejus ad ipsum literas: | quas amicus Lipsia ad me remisit, et simul | de excessu ejus me certiolem fecit. | Scholia ejus in Fragmentum Petronii¹⁴³, maximam ||| [13v.] partem docta et exquisita, credo te vidisse. | Utinam brevi et Volumen illud veterum In-|scriptorum¹⁴⁴, itemque Eponymologicum¹⁴⁵, quæ nosti | ederentur. Spero ego, hanc curam deman-|dasse ipsum ante excessum suum quibusdam | suis φοιτηταῖς, hosque rectè illud curaturos. | Habeo penes me epistolas Viri quasi triginta | in quibus de variis quæ ad rem literariam, | itemque ad hodiernas controversias Theolo-|gicas pertinent, agitur: quas quidem | aliquando et in lucem emittere vellem, si | paulo plures ejus epistolas nancisci possem.¹⁴⁶ | Vale. Scripsi die XXVIII Martii, Anno M.DC.LXVII. |

¹⁴² Delevit.

¹⁴³ Id est: "T. Petroni arbitri in Dalmatia nuper repertum fragmentum cum epicrisi & scholiis Th. Reinesi. ... Accesserunt ex Edit. Upsaliensi V. C. Joh. Schefferi Argentin. Nota. Lipsiae, sumptibus Laur. Sigism. Cörneri. Literis Christiani Michaelis, anno 1666".

¹⁴⁴ Id est: "Thomae Reinesii Syntagma inscriptionum antiquarum cum primis Romae veteris, quarum omissa est recensio in vasto Jani Gruteri opere cujus isthoc dici possit supplementum; opus posthumum, ... cum commentariis absolutissimis et instructissimis indicibus nunc primum editum. Lipsiae & Francofurti, sumptibus Joh. Fritschii ... & Joh. Frid. Gleditsch. Typis Johann Erici Hahnii. 1682."

¹⁴⁵ "Eponymologicum" nondum in lucem emissum est, manuscriptum autem adhuc in Bibliotheca Regia Nederlandica iacet, ut Hoche 1889.

¹⁴⁶ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo "Thomae Reinesii, polyhistoris, epistolarum XXX... fasciculus...".

No. 2 (8)

(in convoluto: f. 15-16v.; in reproductione electronica: p. 32-35)

[16v.] Clarissimo Viro, |
D. Johanni Scheffero |
Polyhistori, Academiae Upsa- |
liensis Professori, Amico |
pl. honorando. |
Upsal. |||

[15] Johanni Scheffero | S. D. | Iohannes Vorstius. |
Superiore anno venit ad me quidam Mau-ricius, nostratis cujusdam civis frater, | mihi que à te salutem dixit. recepit item, | siquid dare ad te vellem, se illud Rostochio, | quò quidem se iturum ajebat, ad te depor-|tandum curaturum. Ego officio hominis de-|lectatus tam bellam occasionem opprimendam | omnino putavi, et literas unà cum fasciculo | quodam meorum libellorum curandas ei ad te | dedi. An verò ille id quod recepit, præstiterit, | meæque literæ perlatae ad te omnino sint, nondum | liquet; quòd nec à te literas acceperim, nec de | Mauricio illo quicquam ultra inaudiverim. | Ceterum ex Iohanne Mothio, communi amico, | quoniam intellexi, te librum quendam Senftlebi | quo de navibus veterum agitur¹⁴⁷, opido desiderare, | quæsivi eum apud bibliopolas, tandemque apud ||| [15v.] Wittebergensem quendam, qui hac iter facieba[t] | offendi: quem proinde ad te et mitto. Habe[t] | sanè auctor nonnulla non contemnenda: verùm[m] | de toto istoc argumento tu sine dubio multò | luculentius; præsertim in de militia nava[li] | curis secundis. Doctissimæ quoque tuæ in | Fragmentum Petronii Notæ visæ nobis hic | sunt: non ut ab ipso te in Suecia editæ su[nt] | sed junctæ Scholiis Thomæ Reinesii in idem | Fragmentum¹⁴⁸; quæ tibi quoque jam visa esse puto. | Tot intercurrentia in eo Fragmento profundæ | antiquitatis argumenta, ac tot elegantiae | Latini sermonis, faciunt sanè, ut ipse nihil | dubitem, genuinum illum Petronii foetum esse | Pro tangomenas faciamus¹⁴⁹ quid si legamus tengo-|menos nos faciamus: ut tengomenos sit planè Græcum | τεγγομένους, et idem sit quod

¹⁴⁷ Id est: “Andreae Senftlebi Argo, sive variarum antiquarum navium sylva, ... Lipsiae. Typis Gregorii Kirschens. Impensis Johannis Lischkii. Anno 1642.”

¹⁴⁸ Vide adnotationem 143 supra.

¹⁴⁹ Petron. *Sat.* 34.

madidos. Sanè huc propendere | videtur Reinesius in Scholiis suis. Et solenne | est Petronio Græca Latinis miscere. Illud quod | in fragmento extremo est vinum erat contra | aurum¹⁵⁰ videtur genuinum esse, neque positum pro ||| [16] vinum erat auro contra. Plautina illa omnia | positu vocum ab hoc Petronii discrepant, habentque auro | contra, orichalco contra¹⁵¹: ut post contra aliquid | subandiendum videatur, et ipsa vox contra non præpositio | sed adverbium esse. At in Petroniano illo idem contra | genuina præpositio est, et casum quem aliàs solet, adsciscit. | Mirum, quod phraseos auro contra non et alibi exempla | inveniuntur. Inquisivi et ipse alibi quam in Plauto; sed adhuc | reperire haud potui. Sic et phraseos absque eo esset | exempla vir apud alios quam apud Plautum et Terentium | reperiuntur. Summum Virum, Thomam Reinesium | mortalitate nuper interceptum esse, antequam luculentum | illud inscriptionum veterum volumen divulgaret | magnopere dolendum sanè. Spero tamen Lipsiæ | ipsum habuisse φοιτητὰς quosdam, qui ad edendum | opus istud idonei sint, quibusque curam hanc ipse | demandaverit. Fuit hic nuper illustris Vir, | D. Benedictus Skytte: vidique illum in Bibliotheca Electo-rali, ea quæ notatu digna erant, avidè lustrantem. | Sed et Sereniss.¹⁵² Regis Sueciæ nomine apud nos est, quem | vulgo Residentem vocant, nomine Wulfraht, et natione | Pomeranus. Unde apparet Principibus bene nunc convenisse: | id quod Deus perpetuum esse jubeat. Vale, Vir clarissime, | cum omnibus tuis, et, si commodum fuerit, rescribe. Scripsi | Coloniae ad Spream die XXVIII Martii, Anno CIO. IOC. LXVII. |

<T...> I. Vorstius Bibliothecari[us]|||

3 (9)

(in convoluto: f. 17-17v.; in reproductione electronica: p. 36-37)

[17v.] Clarissimo Viro, |
D. Iohanni Moht, |
amico meo pl. honorando. |
Copenhagen |
bei H. M. Bræmern |
Königl. Hofprediger zum |
fragen |||

¹⁵⁰ Fortasse 'oneravi vinum — et tunc erat contra aurum' (*ibid.*, 76).

¹⁵¹ Cf. 'auro contra' in Plaut. *Curc.* 201, *Epid.* 411, *Truc.* 538.

¹⁵² 'Sereniss.' pro 'Serenissimi'. Postea itidem.

[17] S.P. Octiduum abhinc misi literas Hamburgum, | quas tibi destinavi, unà cum libro Senfflebi | quem nosti, et literis quoque ad Cl. Schefferum. | Nunc mitto alias literas ad eundem Schefferum: quas | unà cum libro, cum is ad te pervenerit, ad ipsum mittes; | alteras autem, quæ superioribus meis sunt additæ, tibi | servabis, et, si placuerit, resignatas leges. Causa | cur alteras illas ad Schefferum mitti nolim, hæc est, | quòd, cum more veterum nomen meum initio epistolæ | posuerim, ejus mox oblitus idem et in calce adjeci. | Vicia Latini sermonis, in libris nostræ ætatis à te, | observata, avidè expecto. Est mihi adhuc consilium | de [L]atinitate quoque meritò suspecta nonnihil edere: | et fiet id fortassis eo quod instat tempore æstivo. | In Thuano, scriptore sanè nitido, plurima etiam | observari possint quæ ad eum censum pertinerat: | ut excusare se ab annulo ascipienda, pro recusare | annulum accipere: ultimum vitæ diem clandestere pro | decedere, supremum vitæ diem obire: sine ulla persona- | rum ratione habita, pro sine ullo personarum discrimine: | rapacitati ejus porta aperta est pro fenestra ei pate- | facta est ad rapacitatem. Latinitatis falsò suspectæ | possem nunc auctarium scribere. Adeò varia ejus generis | mihi, ex quo libellum edidi, sunt observata. | Vale. Scr. die VI. Apr. an[no] [CIC. IOC. LXVII] Coloniae | [...?] |||

No. 4 (10)

(in convoluto: f. 18-19v.; in reproductione electronica: p. 38-41)

[19v.] Herrn |

H. Johanni M<oth?/oht?> |

Königl. Dennemarkischen |

Secretario, dieses in |

Copenhagen. |||

[18] S. P. Dici non potest quantopere gavisus sim, cum intellexi, te ill<ud? ...> | ribus auctum esse. Puto autem eum te locum tenere, quem nuper defunctus | Tetmannus, et ante hanc Theodorus Lentius tenuit. Cumque adeò rebus humanis | consulendi quotidie tibi occasio nunc detur, iisdem te non defuturum | spero. Memini Helmstadii cum esses, scribere te, non ecclesiasticum, sed | politicum munus te expetere, et in hoc plus te ecclesiæ profuturum. | Nactus igitur es ipsum illud quod voluisti: ne(c) melior bono publico consulendi | occasio dari tibi posset quam quæ data tibi est. De mysteriis quod non dispu- | tandum censes, hactenus tecum

sentio, si non sint qui oppugnent. Ceterum si oppugnentur ea, defendi utique oportet & vere mysteria sunt. | Exempli causa, æternitatem Christi, ejusdemque <... ex>istentiam, antequam ex virgine | Maria nasceretur, quia Sociniani in<f... > hanc utique defendi oportet: | ipsa defensio autem sine disputa<tione ... > non potest. Ipsa quoque corporis | Christi in cunctis, aut in multis ... <t>ia si detur, his qui eam pro-|pugnant, minimè vitio vertendu<m ... >. Sed sine tamen acerbitate | fieri hoc debebat; præsertim cum inter ipsos Lutheranos fuerint, et sint, | qui corporis Christi in locis omnibus præsentiam non crediderunt, aut credunt | præsentiam item ejusdem corporis in multis locis ad salutem creditu | necessariam non esse, et minimum laicos, si eam non credant, salvari | tamen posse, plerique omnes Lutherani concedant. Sed dicis tu, verba | accipienda esse ut sonant: et alludere videris ad verba Domini, Hoc est | corpus meum. Vis igitur, intelligenda ea esse, et ejus generis locutiones vulgo | intelligi soleant. Verùm enimvero observandum primò, non posse ea sic | intelligi, ubi intelligendum est, si porrecto cuiquam saccharo solo dicas | Hoc est saccharum. Tunc enim sine dubio de nulla alia re quam de saccharo | cogitari potest: ad verba autem Domini necessarie et de pane cogitandum | fuit, quippe qui apertè et porrectus fuit. Sed dicas, verba Domini intelligenda | esse, ut rem intelligi oporteat, si saccharum in orbe positum sit, eoque porrecto | dicas Hoc est saccharum. Tunc enim necesse esse rem sic intelligi, Hoc quod est | in orbe, est saccharum; et pari modo verba Domini, Hoc quod est cum pane est corpus m.¹⁵³ || [18v.] Hic primò suspectum illud quod non sustinent alteris planè convenienter | dicere, Hoc quod est in pane, est corpus meum; sed verba nonnihil immutant. | Deinde ipsa verborum vulgarium explicatio Hoc quod in orbe est est saccharum, | præter rem fieri videtur. Verum est quidem, id quod in orbe est, esse saccharum: | verùm qui porrecto in orbe saccharo ait Hoc est saccharum, is tunc non de | illa re in qua saccharum posuit, id est, de orbe cogitat, sed de saccharo tantùm, | ut saccharum id esse alteri significet. Deinde nec qui accipit, orbem | curat, aut de eo cogitat, sed de orbe saccharo ut ~~quod~~¹⁵⁴ tantùm; ut | quid rei illud sit cognoscat. Videt ipsum quoque orbem quidem; verùm | non de eo cogitat; neque verba Hoc saccharum est cum iis ambagibus | apprehendit, ut qui<...> profert, cum hoc sibi velle cogitet, id quod est in orbe | esse saccharum. Suspe<...>m sanè illud, quod nusquam in scriptis veterum | hujusmodi locutionum <...>m explicationes observantur; quodque eadem | tum demum usurpar<i...>, cum superiore sæculo de controversia | eucharistica ageret <...>es[?] verba illa vulgaria ita interpretanda | credidissent, aliquando <...>ntionem fecissent. Præcipuè verò Doctores | ecclesiastici, in verba Domini Hoc est corpus

¹⁵³ 'm.' pro 'meum'.

¹⁵⁴ Delevit.

meum interpretanda credidissent | sic, Hoc quod est in pane est corpus meum, et verba item vulgaria Hoc est | saccharum, Hoc est vinum sic ut hodie volunt, explicanda esse, | fecissent utique aliquando ejus rei mentionem, et verba Domini cum | verbis vulgaribus aliquando comparassent, quomodo hodie id faciunt; | Quia autem nunquam id fecerunt, cum toties de Eucharistia scriberent | argumento illud est ipsis nunquam id mentem venisse. Primi Luther | inventum hoc est, ut verba Hoc est corpus meum cum istis vulgaribus | compararet. At veteribus Hoc est corpus meum visum fuit dictum esse | pro Hic panis est corpus meum: qua de se multa testimonia in libellis | meis citavi, et nunc adhuc plura citare habeo. Sed et inter ipsos r[ecen-] |]tiores, et quidem Lutheranos, demonstravi multos fuisse qui non aliter ver[ba] | acceperint. Inter quos Selneccerus: Accipiens panem, frangens et dans discipulis | inquit, Hoc, id est, hic panis est corpus meum. Hoc quod do. Dat autem panem. Ergo | hic panis est corpus Christi.¹⁵⁵ Ipse quoque Lutherus bona intervalla hic habuit | et verba Domini iisdem verbis quibus Selneccerus, non semel exposuit. Sed | non auctoritatibus niti hic opus est; sed argumenta quoque ejusdem rei ex sa[cris] | || [19] literis arcessi non pauca possunt: quæ tamen recensere nihil nunc attine<t...> | Si igitur ~~verum~~¹⁵⁶ firmum fixumque hoc sit, ut est sanè, Hoc est corpus meum dictum esse | pro Hic panis est corpus meum, cogitandum nunc amplius est quid ipsa illa verba | Hic panis est corpus meum significare possint. Et sunt qui verba ista putent | ejus generis esse cujus sunt hæc, Filius Dei est homo; ut, quomodo hæc unionem | duarum naturarum in Christo, ita illa conjunctionem panis et vini significant. | In quam sententiam Timotheus Kirchnerus, Theologus Lutheranus superiore seculo celebris, | in methodica Explicatione capitum doctrinæ coelestis¹⁵⁷ p. 556: Pronomen demonstrativum | designat panem et vinum secundum naturalem essentiam. Et p.559. Prædicatio in | verbis Hoc est corpus meum non est figurata, sed sacramentalis et inusitata. | Panis enim sacramenti non propriè et per se, <hoc> est, proprietate essentiæ aut substantiæ | dicitur corpus Christi, sed propter unionem sacrame<ntale>m. Quemadmodum personaliter | Deus de homine, et homo de Deo in perso[na Christi] prædicatur. Qui igitur | pertendere hoc velit, Hic panis est c<orpus meum, ... es>se verba ejus generis, cujus | sunt ista, Deus est homo, Homo est <... H>is quibusdam argumentis | hoc verisimile reddere oportet <...>rum illorum verborum Hic panis | est corpus Christi sensu adhuc qu<...> nihil quicquam est, quo veri-|simile id faciant, verba Hic panis est corpus Christi

¹⁵⁵ Id est: “Tractatus brevis et utilis de coena Domini, autore d. Nicolao Selneccero. Anno 1588“, f. 383, in libro „D. Martini Kemnitij Enchiridion de præcipuis capitibus doctrinæ coelestis, Latine redditum per Iohannem Zangerum. Et: Tractatus de coena Dominica scriptus a d. Nicolao Selneccero. Item doctrina de usura per m. Philippum Caesarem, 1558, Lipsiæ“.

¹⁵⁶ Delevit.

¹⁵⁷ “Methodica explicatio præcipuorum capitum doctrinæ coelestis, 1595, Ienae: excudebat Tobias Steinman”. Citatio ultima in pagina 559 incipit atque in pagina 560 cessat. Et revera Vorstius non citat, sed generaliter refert.

ejus generis esse. | siquidem paucis modò locis Scriptur<æ> Sac<r>æ de ipsa Eucharistia agitur. | Ceterum ut verba Hic panis est corpus Christi intelligantur sic quomodo | intelligenda sunt illa Iustini Martyris Agnus paschalis fuit Christus, et | verba ipsarum Scripturarum Sacrarum Septem candelabra sunt septem | ecclesiae¹⁵⁸, in ipsis Scripturis Sacris permulta sunt quæ suadent. Quorum | unum est, quod Dominus dixit, Hoc facite in mei recordationem¹⁵⁹: alterum | quod scriptum est Hoc poculum est novum test.¹⁶⁰ in meo sanguine. Hoc | enim si ἄνευ προκρίματος rem inspiciamus, intelligi aliter non potest | quam si dictum esset Hoc poculum, id est, hoc vinum, est signum novi | test. in meo sanguine. Καὶ ταῦτα δὴ μὲν ταύτη. Qui de | rebus quæ his geruntur, subinde te certiore faciat, nondum inveni; | quamvis ea de re jam laboraverim. Sed laborabo tamen ampliùs: | et spero me inventurum tandem. Relatum est nobis Theologos | Wittebergenses missa ad Sereniss. Regem Daniæ epistola eum dehortatos | esse, ne filium suum cum Principe Reformata matrimonium inire pateretur. | Quod an ita se habeat, certior à te fieri velim: rogoque, ut, si possis, ipsarum | illarum literarum exemplum ad me mittas. Ivit nuper ad vos quidam ||| [19v.] Niderstedius, qui aliquot annis in Slesvici vixit, et D. Olearii gener | est; ceterum literis commendatitiis Serenissimi nostri Electoris instructus | ad vos ivisse dicitur. Scire igitur certis de cansis velim, quid Nider-|stedius ille in aula vestra agat, et an in locum fortè defuncti Hubneri | qui Sereniss. Regis vestri in nostra aula Residens, ut vocant, fuit, surrogari | velit. Habeo ego amicum et affinem qui idem hoc expetat, si alius | ipsum non occupaverit. D. Diterico ab Eitzen siqua officia præstare | possis, tum ipsius tum mea causa facias. Sed nihil nisi honestum petituus | volo. Optimè vale, suavissime Mothi, καὶ εὖ πράττε. Scripsi die XXIII | Apr. anno CIÖ. IÖC. LXVII. Coloniae ad Spream.

No. 5 (11)

(in convoluto: f. 20-21v.; in reproductione electronica: p. 42-45)

[21v.] Herrn |

H. Johanni Moht, |

Königl. Dennemarkischen |

hochverordnetem Secretario |

¹⁵⁸ *Apocalypsis Ioannis* 1:20: “Mysterium septem stellarum, quas vidisti ad dexteram meam, et septem candelabra aurea: septem stellae, angeli sunt septem ecclesiarum; et candelabra septem, septem ecclesiae sunt.”

¹⁵⁹ *Evangelium secundum Lucam* 22:19, *Epistula I ad Corinthios* 11:24. Alicubi ita scribitur: “Hoc facite in meam commemorationem”.

¹⁶⁰ ‘test.’ pro ‘testamentum’. Postea itidem.

meinem hochgechsten freunde. |

Copenhagen. |||

[20] S. P. Rectè utramque tuam epistolam accepi. Quibus quod | catalogum librorum qui apud vos venales exponentur, | adjunxisti, gratias ago. Hominem quem inventurum | me putabam, qui videlicet de rebus quæ hic geruntur, | quothebdomadis te certiozem faciat, non inveni; etsi non | parum de eo laboraverim. Ajunt nostrates non sibi integrum | esse cum ministris aliorum Principum commercium literarum | exercere; idque si faciant, magno sibi vitio versum iri. | Quod etsi ego non capiam, tamen accredendum illis est. | Putabam ego, nostratibus æquè gratum fore commercium | literarum, atque tibi foret: verùm aliud ex iis intellexi. | Unus quidem, qui non est Minister aulicus, non adeò alienus | ab ea re est: sed is recusat gratis facere. Literas | quas Cl. Schokio destinaveras, misi ad eum Francofurtum | ad Viadrum. Scire velim, an is prior ad te scripserit, et quo | de argumento: rogoque ut me ea de re certiozem facias. | Sed et hoc aveo scire, cujus fuerint isti libri, qui prope-|diem venundabuntur. Apparet amantissimum eum fuisse | librorum exoticorum. Mittam propediem catalogum quorundam | quos in Bibliotheca Electoralem competere judicavero. Puto enim aucti-|onem non adeò celeriter insitutum iri. Reinesii Commentarium in- |[[sc]riptiones¹⁶¹ si¹⁶² verum sit Parisiis typis jam exprimi, gaudeo sanè. Sed subitò, an certò | hoc sciri possit. Tu si planè certum sciveris, iterum hoc mihi confirmes | velim. Epistolarum ejus quas ad me misit unius exemplum, quo-|niam ita vis, ecce tibi. Animus omnino est typis exprimendas omnes | dare¹⁶³: quod cum factum fuerit, legere¹⁶⁴ et ceteras legere poteris. ||| [20v.] In ea epistola cujus exemplum nunc mitto, agit inter cetera | de libro meo cui Dissertationum Sacrarum nomen feci¹⁶⁵, et labo-|rem in eo sumptum, sententiam de Eucharistia Reformatorum | confirmandi, valde probat. Unde apparet et ipsum in eadem | planè sententia fuisse. A Bartholino et Scheffero | expecto responsum: quod si laboraveris ut brevi | accipiam, præcipuè à Bartholino, per mihi gratum | feceris. Aveo enim hujus super conjecturis de gene-|ratione animantium Harvei sententiam¹⁶⁶ cognoscere¹⁶⁷. | Quam si et tu cognoscere volueris, literas antequam | ad me mittantur resignabis. Ex Academia Helm-|stadiensi misit ad me nuper D. Saubertus partem | libri quem D. Conringius contra D.

¹⁶¹ Vide adnotationem 144.

¹⁶² Add. m. s. verbum 'si'.

¹⁶³ Vide adnotationem 146.

¹⁶⁴ Delevit.

¹⁶⁵ Vide in parte prima appendicis secundae meae librum sub titulo "Dissertationum sacrarum libri III..."

¹⁶⁶ Litura Vorstii.

¹⁶⁷ "Guilielmi Harvei Exercitationes de generatione animalium. Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirium. 1651". Vide prooemium meum p. 8.

Wasmuthium | edere parat, cujusque inscriptio hæc est: Herm. | Conringii Vindicatio suorum
in Epistola gratulatoria | ad Sereniss. quondam mons æternæ memoriæ Prin-|cipem Augustum,
Ducem Brunsv. et Luneb(urgi) de | S. Hebræo codice dictorum ab iniquissimis calumniis |
Matthiæ Wasmuthii in Acad. Kiloniensi Professoris.¹⁶⁸ | Miror Wasmuthium tantum Virum
tam indignè | habuisse, ut sic scribi contra ipsum oportuerit. | Vale. Scripsi exeunte fere mense
Majo anni CIO. IOC. LXVII |

Tu amantiss. I. Vorstius. |||

No. 6 (12)

(in convoluto: f. 22-23v.; in reproductione electronica: p. 46-49)

[23v.] H<e>rrn |

H. Johanni Moht, |

Königl. Dennemarkischen |

wohleverordneten Secretario |

Copenhagen. |||

[22] S.P. Mitto tibi, suavissime Mothi, | libellorum meorum nuperrimè editorum | exempla:
rogoque, ut, si visum fuerit, | unum eorum Serenissimo Regi meo | nomine humillimè exhibeas.
Perscriptum | huc est, Serenissimum Regem zelum quo-|rundam non κατ' ἐπίγνωσιν¹⁶⁹ esse
satis | agnoscere, et publico edicto vetuisse | controversias Theologicas pro concione | ventilari.
Spero igitur in istis epistolis | ipsum inventurum, quæ ipsi non displiceant, | quaeque valde
probet. D. Calixti scriptum | nuperum, quod Calovio opposuit,¹⁷⁰ credo te | vidisse. Ex eo
apparet, à mansuetudine | et æquanimitate B. Parentis ipsum minimè | defecisse, nec ab
intemperie quorundam, ||| [22v.] quod verebar, transversum actum. | Conringii quoque

¹⁶⁸ “Herm. Conringii Vindicatio suorum in epistola gratulatoria ad Serenissimum quondam mons aeternae memoriae Principem Augustum, Ducem Brunsvicensi et Luneburgi de S. Hebraeo codice dictorum ab iniquissimis calumniis Matthiae Wasmuthii in Academia Kiloniensi Professoris, 1667, Helgestadii, typis et sumptibus Henningi Mulleri, academiae Juliae typographi”.

¹⁶⁹ Vide *Epistula ad Romanos* 10:2: Μαρτυρῶ γὰρ αὐτοῖς ὅτι ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν.

¹⁷⁰ Id est: “Demonstratio liquidissima quod Consensus repetitus fidei vere Lutheranae quem Abr. Calovius [...] superiore anno in vulgus sparsit nec consensus fidei vere Lutheranae consensui dd. Georgius Calixtus & Conradus Horneius contraria docuerint” (anno 1667, Helgestadii: in typographia Calixtino).

scriptum,¹⁷¹ quod Wasmuthio | opposuit, integrum jam habeo. Mirum | Wasmuthium adeò
inconsideratè egisse, ut | contra Conringium scribere institueret.¹⁷² | Saubertus scribit, ipsum
undique nunc suffragia | conquirere. De edicto Regio an vera | perscripta huc sint, certiozem
me facias | quæso. Quæ de Latinitate ~~false~~¹⁷³ meritò | suspecta ad me miseras, rectè me
accepisse | scias. Quibus, cum commodum fuerit, | ceterà submittas velim. Vale. Scripsi |
exeunte mense Augusto anni CIO. IOC. LXVII. |||

Fasciculum ad te | mitto ea fiducia, | quod ut Secretarius | pro opera transportandi | non necesse
habeas | aliquid solvere. |||

Tibi addictissimus |

I. Vorstius. |||

No. 7 (13)

(in convoluto: f. 24-25v.; in reproductione electronica: p. 50-52)

[25v.] Herrn |

H. Johanni Moht, |

Königl. Dennemär- |

kischen Secretario, |

dieses in

Copenhagen¹⁷⁴|||

[24] S. P. Misi ad te nuper libellorum meorum | exempla, etsi spissum ea fasciculum | facerent,
quòd crederem pro literis hisque | additis fasciculis tibi utpote Secretario | regio nihil
pendendum esse. Qua de re | si fallar, velim ad me perscribas. | Mihi quidem pro his quæ ad
me mittuntur | pendendum est; nisi si iis quæ ad alios | pertinent, sint addita. Hafnia quæ |

¹⁷¹ Id est: "Hermanni Conringii Vindicatio suorum in epistola gratulatoria ad Serenissimum quondam, nunc aeternae memoriae Principem Augustum, Ducem Brunsvicensis et Luneburgensis de sacro Ebraeo codice dictorum ab iniquissimis calumniis Matthiae Wasmuth, in Academia Kiloniensi professoris. Helmstad. 1667".

¹⁷² Id est: "Programma, quo omnes literarum amantes ac Patronos ad Panegyrim Hebraeo-oratoriam laudibus illustris Academiae Christian-Albertinae a Thoma Trostio, Lubecensi, die XI. Dec. A. 1666. publice consecrandam, invitat; eodemque simul nuperis quorundam in et extra Germaniam clarissimorum virorum, de Hebraismo et divinae accentuationis principio, praeconceptis opinionibus et iudiciis, tam perniciosis, quam prorsus erroneis, denuo occurrit, Matthias Wasmuth, ... Kilonii, typis Joachimi Reumanni, Acad. Typographi, 1666."

¹⁷³ Delevit.

¹⁷⁴ Pagina cum nomine et domicilio recipientis in reproductione electronica deest.

antehac ad me mittere solebas, pleraque | iis quæ Dominus ad Eitzen huc ad Curatorem | suum
mittebat, addita erant: at nuper | coepit aliter fieri. Unde conjecturam | ferè facio, commercium
illud literarum | quod antehac cum Domino ad Eitzen habuisti, | desiisse. Ejus qui me parario
suam | tibi operam commodat rogo rationem habeas, | quocunque modo fieri potest. Quod hoc
in loco ||| [24v.] sic ut par erat, ejus ratio non habetur, doleo | sanè. Facit autem hoc Dux quidam
belli, cujus | magna hic auctoritas est, quique sine causa, et quod | verum aliquando dixit, odio
ipsum prosequitur. | In præsentia Notas scribo in Sulpitii Severi opera | quæ extant¹⁷⁵: idque
rogatu nostratis bibliopolæ, qui | eum auctorem prelo rursus subjicere cogitat. | Deinde et
Observationes scribo in linguam ver-|naculam.¹⁷⁶ Blumenthalius noster huc revertisse | dicitur.
Vale. Scripsi die III Sept. anno 1667. |

Tuus |

Ioh. Vorstius. |||

No. 8 (14)

(in convoluto: f. 26-26v.; in reproductione electronica: p. 53-54)

[26v.] Herrn |

H. Johan Moht, |

Königl. Dennemarkischen |

Secretario dieses in |

Copenhagen. |

[26] S. P. Mitto ad te literas D. Schoockii, | quas ille proximis hisce diebus ad me | misit,
rogavitque ut ad te perferendas | curarem: quod proinde et facere volui. | Intelligebam aliquando
ex ipso, quod quædam | haberet quæ Regi regnoque Daniæ usui et | emolumento esse possent:
quænam verò illa | essent, non satis percepi. Quòd autem | credam, ipsum his de rebus ad te
perscripsisse, | velim de iisdem à te doceri. Cum homine | illo qui suam tibi operam commodare
coepit, quemque | tibi nuper commendavi, proximis hisce diebus loqui, | non licuit, quòd is
peregrè ivit, et compluribus | diebus in urbe non fuit. Faciam autem quamprimum | redierit. D.
Clotzium posthac Hafniæ domici-|lium habiturum etiam noster D. Blumentahlius | mihi
retulerat. Credo igitur, aliquem ipsius | generorum in locum ejus, quem Flensburgi tenuit, |

¹⁷⁵ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Sulpitii Severi Opera...”.

¹⁷⁶ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Specimen observationum...”.

suscessurum. Vereor autem, ne is facturus sit, | ut Serenissimus Rex ea moderatione qua adhuc
usus | est, non amplius utatur. Suspiscor enim cum Calovio | et hujus similibus eum facere. Ex
Holsatia scripsit | ad me nuper D. Henricus Gisebertus, qui edito Iustiniano | Harmonico¹⁷⁷,
aliisque scriptis clarus est, Serenissimum | Regem à Duce Gottorpiensi perhumaniter acceptum
| esse in tentoriis apud vetus istud vallum quod Danne-|werck vocant. Sed et in novellis
relationibus conje-|cturam jam factam vidi de matrimonio à Duce Gottorpi-|ensi et Regis tui
filia ineundo. De Severino de Mon-|tzambano non tu à me, sed ego à te rogata aliqua dono | At
nihil de hoc perscribere ad te poteram<...> ||| [26v.] visus ille mihi esset. Imo ne nunc quidem
quicquam mihi de eo | præter solum nomen notum est. Puffendorfius ille, quem tu proximis |
tuis literis verum Auctorem esse significasti, visitavit me, cum Flensburg[o] | adhuc agerem, et
Sueci alterum bellum acciperent. Intelligebam autem | vixisse eum Lipsiæ, ibique literis operam
dedisse. Alium ab illo credo | esse istum Puffendorfium qui Meursii Laconica edidit¹⁷⁸. Vale. |
Scripsi die XXV Sept. anno CIO. IOC. LXVII. Tuus I. Vorstius. |||

No. 9 (15)

(in convoluto: f. 27-28v.; in reproductione electronica: p. 55-58)

[28v.] Nobilissimo Viro, |
D. Johanni Moht, |
Sereniss. ac Potentiss. Danicæ |
et Norvegiæ Regis Se-|
cretario, Amico conjun-|
ctissimo. |
Copenhagen. |||

[27] S. P. Quatuor librorum Rei-|nesii, quos desiderare te scribe-|bas, plerosque paratos jam
habeo, | ut prima quaque occasione mitti | possint Hamburgum, indeque porrò | ad te. Sola
ἱστορούμενα linguæ | Punicæ¹⁷⁹ adhuc requiro, ut unà | cum ceteris mitti possint. | Lexicon illud

¹⁷⁷ Id est: “Justinianus Harmonicus Exhibens introductionem ad jurisprudentiam hodiernam communem..., opera & studio Henrici Giseberti, 1657”.

¹⁷⁸ Id est: “V. Cl. Joannis Meursii miscellanea laconica sive variarum antiquitatum laconicarum libri IV. Nunc primum editi cura Samuelis Pufendorfii, Amstelodami, apud Judocum Pluymer. 1661”.

¹⁷⁹ Id est: “Thomae Reinesi D. ἱστορούμενα linguæ punicæ: errori populari, Arabicam & Punicam esse eandem, opposita”, editio prima 1630.

Danicum Herlovianum¹⁸⁰ | unà cum versione Bibliorum Danica | recentiore si Hamburgum miseris, | ut inde porrò ad me possit, gra-|tum feceris. In ~~funer~~¹⁸¹ exequiis | Sereniss. Electricis τῆς νῦν ἐν ἁγίοις ||| [27v.] explicata pro concione sunt verb[a] | illa Hiobi c. xiii. יִקְטְלֵנִי לֹא אֶחְיֶה || Cumque sermo ab Ecclesiaste aulico nostr[o] | D. Bartholomæo Stoschio in exequiis | habitus typis exprimeretur¹⁸², variæ | eorum verborum versiones requirebam, | ut ipsi sermoni præmitterentur. Ub[i] | tum versiones quidem ceteræ, interque ha[s] | Anglica quoque et Polonica, ex Biblio-|theca Electorali depromi poterant | verùm Danica et Suecica non poteran[t]. | Observavi plures abhinc annos non | pauca in lingua Danica quæ apprimè | placerent, et illustrandæ quoque linguæ | vernaculæ inservire possent. Vellem | igitur veteres φροντίδας data occasi[one] ||| [28] nonnumquam recolere. Sed et in vetere lingua | Saxonica observavi, quæ non in Germanica | nostra, sed in Danica adhuc supersunt: | ut dömer, leger, tree, et id genus alia. | Conjeci plures abhinc annos, Germanicum | quoque ausrotten ortum esse à simplice | quodam, quod non in Germanica, sed Danica | adhuc supersit. Radicem nimirum, si rectè | memini, Dani rod vocant; ex Latino radix, | ut videtur. Noster D. Spoignardus | negat se tutò deinceps commercium illud | literarum exercere posse, nisi aliquid tituli | sibi detur. Ego optimè ejus causa volo, | rogóque ut si in Holsatiam eum pertrahere, | et aliquid officii ei demandandum curare possis, | tum ipsius, tum mea causa id facias. Hic | quidem ob causas quas antehac aperui, vix habet | unde se suosque toleret. Vale. Scripsi prid. | Kal. Mart. anno CIO. IOC. LXVIII¹⁸³ |

Tuus |

Ioh. Vorstius. |||

No. 10 (16)

¹⁸⁰ Id est: “Pauli Jani Coldingii Dictionarium Herlovianum, desumptum ex etymologico Latino, Hafniae, Sartorius, 1626”.

¹⁸¹ Delevit.

¹⁸² “Die Selige Hoffnung, der weyland durchläuchtigsten Fürstinn und Frawen, Frawen Louyse Marggräffinn und Churfürstinn zu Brandenburg, Gebornen Prinßesinn zu Oranien, u. in Preussen, zu Magdeburg, Jülich, Kleve und Berge, Stettin Pommern, der Cassuben und Wenden, auch in Schlesien, zu Crossen und Jägerndorff, Herzogin, Burggräffin zu Nürnberg, Fürstin zu Halberstadt, Minden und Cammin, Gräffin zu der Marck und Ravensperg, Frawen zu Ravenstein und der Lande Lawenburg und Bütow ec, Als Dieselbige im Jahr 1667, den 8. Junii umd 6. Uhr Abends in Christo selig entschlaffen und hernachmals in der Thumkirchen den 26. Novembr. desselben Jahres mit Chur- und Fürstlichen Solennitäten in das Churfürstlich. Begräbnuß beygesetzt worden. Aus dem Hiob am 13. v. 15. erkläret Durch Bartholomæum Stoschium, Churfürstl. Brandenb. Conisorial-Raht und ältesten Hoff-Prediger. Kölln an der Spree, Druckts Georg Schulze, Churf. Brandenb. Buchdrucker auff dem Schlosse daselbst.”

¹⁸³ Add. m. s.: Ex Ducatu Cliviensi ad me scriptum | est, Niderstedium quendam, | Ad. Olearii Generum, Resi-|dentem Sereniss. Regis apud nos fore.

(in convoluto: f. 29-30v.; in reproductione electronica: p. 59-62)

Deficit recipiens.

[29] S. P. Etsi scripta Reinesii quæ desideras | nondum omnia collegi, tamen, quoniam | Hamburgum quippiam mittendi commoda | occasio nunc datur, mitto interim Reinesii | variæ lectiones¹⁸⁴, harumque defensionem¹⁸⁵. | Addo quoque meorum libellorum exempla | Commentarii de Hebraismis N. T. puta. | Conciliationis Pauli et Iacobi, et libelli | de Latinitate falso suspecta¹⁸⁶: rogóque | ut Serenissimo Regi meis verbis humillimè | ea exhibeas. Sed et libellum D. Elsholtii | nostri mitto; ut, si visum fuerit, Serenis-|simo Regi et hunc exhibere possis. | Libellum Reinesii de lingua Punica¹⁸⁷, ejusdemque | de Deo Endovellico¹⁸⁸, adhuc quæro: speróque | me tandem aliquando Lipsia accepturum. ||| [29v.] Quod ubi factum fuerit, eos libellos | et ipsos mittam¹⁸⁹. In libello de lingua Punica | reliquias veteris linguæ Punicæ noster non | infeliciter sanè congescit: sed pleniùs tamen | id fecit Samuel Bochartus in libro cui Phal[eg] | nomen fecit¹⁹⁰. De hujus libro de animalibus | quorum in sacris literis fit mentio¹⁹¹, memi[ni] | te quærere. Scito igitur, venalem eum ap[ud] | nos non prostare; imò necdum Bibliothec[am] | Electoralem eum habere: sed utendum | tamen me eum accepisse antehac à summ[o] | aulæ nostræ Magistro D. Rabano Cansteino. | Est autem liber sanè aureus, multaque habet | non protrita. Allatum quoque huc est nuper | aliud quoddam insigne opus,

¹⁸⁴ Id est: “Thomae Reinesi D. Variarum lectionum libri III. priores. In quibus de scriptoribus sacris & profanis claustricis plerisque disseritur: loca obscura multa illustrantur, difficilia explicantur, corrupta emendantur: recentiorum etiam quorundam circa ea frustrationes, interpretumque in quamplurimis Græcis alutinationes notantur. Adjecti sunt indices necessarii. ... Altenburgi, imprimebat Otto Michael, anno 1640.”

¹⁸⁵ Id est: “Defensio variarum lectionum Thomae Reinesi contra iniquam censuram poetæ L. ... Rostochi. Excudebat Johannes Richelius, ... Anno 1653.”

¹⁸⁶ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti...”, “Facilis & expedita ratio SS. Apostolorum, Pauli & Jacobi...” & “De Latinitate falso suspecta...”.

¹⁸⁷ Vide adnotationem 179.

¹⁸⁸ Id est: “Thomae Reinesi D. De deo Endovellico, cujus memoria nullibi veterum monumentorum praeterea, quam in inscriptionibus antiquis in villa Vizosa Lusitaniae repertis & post Resendium a Cl. Grutero editis, extat, commentatio parergica. Altenburgi. Per Ottonem Michaellem, anno 1637.”

¹⁸⁹ Add. in m. s.: unà cum Sulpicio meo Severo. De illo vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Sulpitii Severi Opera...”.

¹⁹⁰ Id est: “Geographiae sacrae pars prior Phaleg seu de dispersione gentium et terrarum divisione facta in aedificatione turris Babel: cum tabula chorographica & duplici indice, 1. locorum Scriptura. 2. Rerum & verborum. Adjecti sunt tres alij indices in fine totius operis. Authore Samuele Bocharto. Anno 1646.”

¹⁹¹ Id est: “Hieroicoicon sive bipertitum opus de animalibus sacrae scripturae. Pars prior agit libris quatuor de animalibus in genere. Et de quadrupedibus viviparis et oviparis. Pars posterior agit libris sex de avibus, serpentibus, insectis, aquaticis, et fabulosis animalibus. Cum indice septuplici I. Locorum Scripturae. II. Auctorum qui citantur. III. Vocum Hebraici, Chaldaici, Syriaci, Samaritanici, & Aethiopici Sermonis. IV. Vocum Arabicarum. V. Graecarum. VI. Romanarum, quae passim explicantur. VII. Rerum. Auctore Samuele Bocharto. Londini. Excudebat Tho. Roycroft, ... Typographus: impensis Jo. Martyn & Jac. Allestry, ... 1663.”

codex Theo-|dosianus puta cum commentariis Iacobi Go-|thofredi¹⁹², in Gallia, et quidem
Lugduni, | ni fallor, typis expressus. Et habet | hunc Bibliotheca supremi nostri Præsidis ||| [30]
D. Swerinii. Dignum sanè opus, quod in omnes | splendoras, atque illustres Bibliothecas
conferatur. | Codicem Theodosianum videram antehac atque usur-|paveram quoque, minoris
formæ. At is qui nuper | exiit, est formæ majoris, et tribus constans | voluminibus. D.
Schoockium nostrum scito | rebus humanis nuper exemptum atque hic terræ | mandatum esse.
Dicitur ille contra Montzambanum | meditatus aliquid esse ante obitum; quod et brevi | in lucem
sit proditurum¹⁹³. Credebat autem D. Conrin-|gium auctorem esse ejus libri: verùm eum |
errorem tum tua auctoritate, tum et ratio-|nibus ipsi eripiebam, cum adhuc in vivis esset. | Ad
nostram Aulam venturus dicitur D. Alefeldius | vestras, et aliquandiu hic mansurus. Et cum |
hoc quoque acturus est D. Spoignardus nostras, ut | literas commendatitias ad Sereniss.
Electorem Saxoniae | accipiat ex Aula vestra. Non desiderat ille literas | quibus certum officium
sibi destinetur, sed tantum-|modo quibus gratia Electoralis sibi concilietur. | Dummodo
Advocatum, quem vocant, ~~ei~~¹⁹⁴ agere ei | liceret, posset se suosque satis tolerare. Verùm |||
[30v.] ne ad hoc quidem admitti per eum de quo anteh[ac] | tibi scripsi,¹⁹⁵ ille potest. Ego sanè
doleo hominis | vicem, quod sciam immerentem cum fortuna | adversa conflictari. Literas istas
mittet¹⁹⁶ | Hamburgo mittet ad te Henricus Hoppius, civ[es] | Hamburgensis, ad ædem
cathedralem habitans | idemque fasciculam in quo sunt libri penes se reti-|nebit, donec ei¹⁹⁷
scripseris, qua occasione perferr[e] | eum ad te velis. Ad eundem Henricum Hopp[ium] | mittes
quoque quæ mihi destinaveris; sive sint | epistolæ, sive alia. Sed facias rogo, ne ille | nummos
pro portatione pendere necesse habet | id quod facere tibi utpote Secretario Regio in | proclivi
esse reor. Nobilissimum Virum, qu[em] | mihi laudas, Schumacherum nomine, meis | verbis
salutes velim.¹⁹⁸ Te quoque optimè valere | et omni bonorum genere affluere ex animo | opto.
Scripsi die III Aprilis, anno CIO. IOC. LX[VIII].¹⁹⁹ |
Tuus |

¹⁹² Id est: “De statu paganorum sub Christianis imperatoribus seu Commentarius ad titulum X. de paganis, libri XVI. Codicis Theodosiani. Auctore Iacobo Gothofredo, in parlamento Parisiensi advocato. Typis Gotthardi Voegelini. Anno 1616.”

¹⁹³ Id est: “Exercitationes duodecim quibus Severini de Monzambano admodum promulsidis tractatus de statu Imperii Germanici discutitur: et quaedam Chresimo, plura obelo, notantur. Cis Veronam apud Severum Misosycophantam. 1668.”

¹⁹⁴ Delevit.

¹⁹⁵ Add(itum). in m. s.: apud nos.

¹⁹⁶ Delevit.

¹⁹⁷ Add. manu auctoris.

¹⁹⁸ Add. in m. s.: Mitto quoque libellorum meorum exempla, quæ eidem meo nomine tradas velim.

¹⁹⁹ Add. in fine: Exemplum libri de He-|braismis N. T. volebam | compactum mittere: verùm | quia opinione mea citius abitum | parabat is qui Hamburgum deportandum | suscepit, oportuit incompactum mittere. | Rogo autem ut istis compingendum cures, | atque ita compactum Sereniss. Regi exhibeas.

11 (17)

(in convoluto: f. 31-32v.; in reproductione electronica: p. 63-66)

[32v.] Nobilissimo Viro, |
H. Johanni Moht, |
Sereniss. ac Potentissimo |
Daniae ac Norvegiae |
Regi à secretis, |
amico conjunctissimo. |
Copenhagen. |||

[31] S. P. Octo circiter abhinc dies literas | ad te misi unà cum fasciculo librorum, | inter quos
nonnulli eorum quos requisivisti. | Sed vereor, ne tardiùs istae literae ad te | perferantur, quòd
Hamburgum perfe-|randas dederim nautae, qui per amnes | Hamburgum hinc vehi solet. Interim
ob-|testatus me est Spoignandus noster, ut sua | causa denuo ad te scribam, suamque apud te |
causam agam; videlicet ut Serenissimi | Regis ad Sereniss. Electorem Saxoniae | literas
commendatitias accipiat. Iam intellexi | quidem ex tuis literis, quam arduum sit | istiusmodi
literas impetrare: quia tamen | expertus sum ad Sereniss. Electorem nostrum | literas
commendatitias à Sereniss. Rege ||| [31v.] tua opera impetrari potuisse, non diffido, | ~~plane~~²⁰⁰
eadem tua opera ad Sereniss. quoque | Electorem Saxoniae impetrari posse. Tu | modò ampliùs
experire vires, eamque qua apud | Sereniss. Regem valere te intellexi, gratiam | et res, spero,
succedet ex voto. Est noster | Electoratus Saxoniae indigena ~~plane~~, et quidem | Torgensis:
habetque illic et cognatos. Præterea | sanè is est qui concinnitate morum sermonisque | facile
sibi fautores et amicos parare possit. | Apud nos verò unus quidam homo est, qui pro |
perversitate, animoque irreconciliabili suo id effici[t] | ut qui favent homini, eumque adjutum
orna-|tumque cupiunt, adjuvare ornareque, quæ ipso-|rum imbecillitas est, non sustineant. Venit
| huc nuper illustris D. Alefeldius vestras | sed Serenissimum Electorem in urbe non | offendit,
quippe qui paucis milliaribus | aliquandiu hinc abfuit. Ceterum intellexi ||| [32] Linckertum
quendam, qui Serenissimæ Landgra-|viae Hassiae in aula nostra res egit, destinatum | esse

²⁰⁰ Delevit.

ministrum Regium, hujusque deinceps res in aula²⁰¹ | nostra aula acturum (er sei zum Königl. Agenten | constituiret, und solle von H. Alefelden d. Churf. | Durchl. vorgestellet werden.) Ita quidem D. Spoignardo | retulit Lentius quidam, Secretarius, ni fallor, qui | in comitatu est Alefeldii. Sed desino, teque opti-|mè valere volo. Scripsi die XI Aprilis, anno | CIO. IOC. LXVIII Coloniae ad Spream, | Tuus, | Vorstius. |

Es dürften die Königl. | promotoriales nur also | eingerichtet werden, dass, | weil er dort ein Landkind, | und sich in seinem Vaterland hinführo | aufzuhalten, und demselben zudienen | willens, d. Churf. Durchl. ihn zu | einer *charge*, wozu er *capabel* | emploiren möchten. | Vide quam vocabulis exoticis ineptiamus, | cum vernacula lingua utimur! |||

12 (18)

(in convoluto: f. 33-34v.; in reproductione electronica: p. 67-70)

[34v.] N[ob]iliss[imo] Vi[ro,] |
D. Johanni Moht, |
Serenissimi Daniæ ac Nor-|
[ve]giæ Regis Secretario |
Amic[o] [c]onjunctissimo. |
Copenhagen. |||

[33] S. P. Nobilissime Vir, amice | conjunctissime, libelli mei de Lati-|nitate meritò suspecta²⁰² ecce tandem | aliquando exempla tibi. Quorum | unum, si ita videbitur, Serenissimo | Regi, talia, ut opinor, non fastidienti, | meo nomine humilimè exhibeas rogo. | Institui libellos meos ad complures | aulas mittere: ex quarum una atque | altera antehac et munera ad me missa | sunt. I[nt]er alios Serenissimus quoque | Princeps Gottorpiensis serena fronte | libellos meos suscepit, ut Archiater | ejus Joël Langelottus, amicus meus | summus, mihi confirmavit. Animus | est et tertium de Latinitate ||| [33v.] libellum scribere; de selecta puta et | vulgo ferè neglecta, illum de Latinit[ate] meritò suspecta prolixiorem facer[e] | potuissem: verùm [q]uæ id genus plura | affecta habeo, ea [...]ejicere visum est | in tempus aliud, quo unà cum his quæ | deinceps observaturus sum, partem li-|belli alteram constituere possint. | Genus scribendi displicere,

²⁰¹ Delevit.

²⁰² Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “De Latinitate merito suspecta...”.

credo, | nemini poterit. Siquidem nullum | dicteris aut co<nv>itiis lacesso; sed, | quid hæc vel
illa Latinitas mihi | videatur, sine ullo graviore verbo | exposuisse satis habeo. Et, si pari | modo
tracter ipse ab aliis, minimè | quidem id ægrè tulero. Præpositus | Ecclesiæ Lutheranæ hujus
loci D. Andreas Mullerus, amicus meus summus, Marcum | Paulum Venetum et
Haithonum edere pa-rat cum [is]tis suis, quibus ea quæ in Aucto-ribus istis fa[b]ulosa atque
conficta habita | sunt à multis, ex Arabicis, aliisque Ser²⁰³ Ori-entalibus Scriptoribus
confirmare studebit²⁰⁴. | Idem et Glossarium sacrum²⁰⁵, quo | voces peregrinas textus Hebraici
sacrarum | literarum; et profanum²⁰⁶, quo reliquias | linguarum deperditarum, quæ apud |
Auctore[s G]ræcos Latinosque passim | reperi[untur?] prop[ager?]e et enucleare | cogitat. Et
Glossarii sacri quidem | aliquanta pars expressa typis jam est. | Vale. Scripsi die XXIV Martii
| Anno CIO. IOC. LXIX Coloniae | ad Spream, |
Tuus | I. Vorstius. |||

18b (19)

(in convoluto: f. 36-36v.; in reproductione electronica: p. 71-72)

[36v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

der h. Schrift geflissener, |

dieses in |

Helmstede. |||

[36] ... sententiam²⁰⁷ Doctorum Ecclesiæ veterum exquisivi: | in tertio denique principia
quædam rationis allegavi. | Ceterum qua methodo usus sim in libro primo, id | quidem ex
præfatione ista intelligere potuisti; quod | videlicet demonstraverim, verba Domini Hoc est

²⁰³ Delevit.

²⁰⁴ Id est: "Marci Pauli Veneti, Historici fidelissimi juxta ac præstantissimi, de regionibus Orientalibus libri III. Cum codice manuscripto Bibliothecae Electoralis Brandenburgicæ collati, exque eo adjectis notis plurimum tum suppleti tum illustrati. Accedit, propter cognationem materiae, Haithoni Armeni historia Orientalis: quæ & de Tartaris inscribitur; itemque Andreae Mulleri, Greiffenhagii, de Chataja, cujus prædictorum Auctorum uterque mentionem facit, disquisitio; inque ipsum Marcum Paulum Venetum præfatio, & locupletissimi indices. Coloniae Brandenburgicæ, ex officina Georgii Schulzii, typogr. Elect. Anno 1671."

²⁰⁵ Id est: "Andreae Mulleri Greiffenhagii Glossarium sacrum. Hoc est, vocum et phrasium peregrinarum, quæ in Hebraico Veteris Testamenti codice occurrunt et interpretibus multum negotii hactenus facessunt, penitior ex originaria uniuscujusque lingua expositio. Cujus tamen primo prima solummodo pars, ut a viginti et amplius annis typis expressa erat, nunc demum editur ab autoris filio, Quodvultdeo Abraham, A. G. F. Mullero. Francofurti, Anno 1690."

²⁰⁶ Glossarii profani initia a biographiis Mulleri referuntur fortasse solum in manuscripto, ut Noack 1995: 35.

²⁰⁷ Deest initium, vide sub numero '18a' infra.

corpus | meum nihil aliud sibi velle quam si dictum esset | Hic panis est corpus meum, et postquam demonstra-|tum illud fuit, progressus sim ad demonstrandum | illud quod verba Hic panis est corpus meum non | aliter intelligi possint quam si dicatur Hic panis | est signum corporis mei. Sed vestrates, scio, ne | quidem prius concedunt. Videant igitur, quid | responsuri mihi sint ad istos syllogismos quos | non in²⁰⁸ ipso opere tantum, sed et in ista præfatione | posui. Te, mi Mothi, nihil dubito, si ingenii | nervos aliquando intendere volueris, facile | perspecturum esse, falsissimam opinionem esse | non tantum omnipræsentiæ corporis Christi, quam | vocant²⁰⁹ et statuunt Wittebergenses; sed et | ejusdem corporis multipræsentiæ, quam vocant et | statuunt vestrates. Vale. Scripsi Coloniae | ad Spream, exeunte mense Aprili. |
Tui amantiss. |
Joh. Vorstius. |||

13 (20)

(in convoluto: f. 37-38v.; in reproductione electronica: p. 73-76)

[38v.] Herrn |
H. Johanni Moth, |
dieses in |
Franco |
bis Magdeb. |
Helmstede |
bey H. D. Cellario. |
Respondi die 26 |
Mart |||

²⁰⁸ Additum manu auctoris.

²⁰⁹ M. s. add.: [...]i mei exempla | [...]um nactus sum. | [...]utem nactus | [...]o, certò ad te | [...]em. Habet | [...] quinque Alpha-[...], ut vocant: | [...] typis Hollandicis expressus.

[37] S. P. Gratias tibi ago, charissime Mothi, | quod Chemnitii²¹⁰ atque Titii²¹¹ contra me scripta
| ad me misisti. Iis quid reponendum sit, cum | commodum erit, videro. Nunc quidem totus in |
eo sum, ut meum de Hebraismis N.T. Com-|mentarium²¹² perficiam atque absolvam. Partis |
ejus secundæ typis exprimendæ initium²¹³ jam factum est, | et quidem Amstelodami. Hoc in
loco expri-|mendum curavi nuper responsum ad | epistolam Ioach. Lud. Reimeri²¹⁴, et scriptum
| Germanicum, cui inscriptionem feci, Bedencken | über H. D. Dreyers Zwey Predigten Vom |
H. Abendmahl²¹⁵. Utriusque exemplum mittam | propediem ad te, unà cum ipsis concionibus |
Drejeri²¹⁶. Est enim nobiscum juvenis quisdam | bene doctus, cui nomen Hakebergio, qui
propediem | ad vos ibit, et perlaturum quæcunque ipsi perfe-|renda dem promisit. Idem nuper
mihi literas | tradidit à Cl. D. Conringio: ad quas et | responsurus sum. Proximis tuis literis ||
[37v.] scribebas, Musæi quoque contra me scriptum te | habere²¹⁷. Quod scriptum cum et ipsum
videre ave[a?...] | rogo te, ne me ejus expertem sinas. Mittas²¹⁸ verò u[...] | cum hoc libellum
quendam Conringii, cui titulus Strict[u...] | contra Irenicum Moguntinum: et Titii Verthädigung
| H. D. Calixti wider eine Papistische Verleumderische Schr[ift].²¹⁹ | Ita enim posteriorem hunc

²¹⁰ Christianus Chemnitius contra Vorstium bis scripsit, in 1662 cum “Defensionis beati D. Johannis Gerhardi, contra Johannem Vorstium, disputatione prima, quae in alma Salanam, praeside ... Dn. Christiano Chemnitio, ... respondente Friderico Fabricio, Stetinensi Pomerano, ad d. XXIX. Decembr. habebitur in auditorio Theologorum, Jenae, Nisius” atque in 1663 cum “Defensionis beati D. Johannis Gerhardi contra Johannem Vorstium, disputatione secunda. Quae In incluta hac Salana, praeside ... Dn. Christiano Chemnitio, ... respondente Johanne Koenio, ... Ad d. XXIV. Januar. habebitur in auditorio Theologorum. Jenae, literis Johannis Nisii”.

²¹¹ Gerhard Titius contra Vorstium quoque bis scripsit. Duae epistolae illius sunt: “Gerhardi Titii [...] responsum Johannis Vorstii verbosae epistolae priori super illius libello, quem pro homilia Warneri Freund, de vera & reali praesentia corporis & sanguinis Dn. nostri Jesu Christi evulgaverat, superiore anno a Vorstio conscriptae redditum. 1664, Helmestadii: typis & sumptibus Jacobi Mulleri”, atque “Gerhardi Titii [...] continuatio responsi Johannis Vorstii epistolae posteriori hac vice reddita. Qua controversia de manducatione corporis & bibitione sanguinis Christi quae ore fiat; an videlicet hanc ita fieri, & faciendam esse creditu ad salutem sit necessarium? Johanne Vorstio ita praeceunte cumprimis excutitur; tum argumenta potiora, quae e Patrum dictis contra oralem corporis Christi manducationem in verbosa Dissertationum Compilatione contorserat, & ex ea deprompta in hanc epistolam congresserat, refelluntur, simul etiam alia plurima Patrum loca ab ejus cavillationibus vindicantur. [...], 1664. Helmestadii: in typographeo Calixtino.”

²¹² Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti...”.

²¹³ Addidit manu auctoris.

²¹⁴ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Responsio ad epistolam Joachimi Ludovici Reimeri...”.

²¹⁵ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Kurzes Bedencken...”.

²¹⁶ Id est: “Zwo Predigten vom heiligen Abendmahl / darinn die Worte Christi: Das ist mein Leib / Das ist mein Blut / auß der Schrifft und alten apostolischen Kirchen Lehre eigentlich erkläret und au ßgeleget werden... / in der Schloßkirchen zu Königsberg ... gehalten / und auffgesetzt durch Christian Drejern, Königsberg: Pascha Mense und Josua Segebade, 1663”.

²¹⁷ Id est: “Johannis Musæi ... De sacra coena, sintne Corpus et Sanguis Christi in ea realiter praesentia? Dissertatio qua partis affirmativae probatio, ex verbis institutionis deducta, a Johannis Vorstii objectionibus et exceptionibus vindicatur..., Jenae: Johann Jakob Bauhöfer, anno 1663”.

²¹⁸ M. s. add. auctor: Mittantur modo via Magdeburgensi.

²¹⁹ Id est: “Gerhardi Titii Abfertigung einer papistischen verläumberischen Schrifft, so intitulirt: Gewisse Relation, welcher Gestalt Georgius Calixtus, Professor zu Helmstädt, im Todtbett sich verhalten und in welcher Confession er verschieden sey... , Helmstadii ..., im Jahr 1657”.

vocat D. Eckardus Theolog[us] | Rintelensis, in scripto suo Germanico quod inscripsit | Bedencken über das Theologische Gespräch zu Cass[el]²²⁰ | cap. 3. Germanicumne, an Latinum, sit Titii illud | scriptum, non satis liquet. Tu, rogo, dispicias. Laud[...]| in eo scripto, ut Eckardus indicat, iudicium Hulsem[...]| de controversia eucharistica. In libro Conringii | videre aveo quod ex eo allegatum vidi, quod Eccles[ia] | vetus Africana idem planè de Eucharistia senserit | quod hodie sentit Ecclesia Reformata. Titius | in novissimo illo scripto²²¹ vehementer sævit et | carni, quam Apostolus vocat, indulget. Ego verò | respondebo quam potero lenissimè. Illud memorabil[e] | est, quod non valuit antiquiores allegare qui | interpretationem illam verborum Domini Hoc quod cum | pane vobis edendum porrigo est corpus meum | tradiderint, quam Hunnium, Hutterum et Stegmannum.²²² ||| [38] Cum insuperiore libello suo tres istos Viros produxisset, respondi | ego his inter cetera verbis: Malè profectò actum fuisset cum | Ecclesia, si explicatio subjecti enunciationis Dominicæ post | mille sexcentos annos discenda demum ab Hunnio, Huttero | et Stegmanno, hominibus nuperis fuisset. Hæc verba | Titius in pag. 55. incivilem et minimè ferendum sarcasmum | vocat. At antiquiores istis ne nunc quidem producere | valuit, ut in pagina ista videbis. Tantùm in compensa-|tionem, ut loquitur, dicit, malè actum fuisse | cum Ecclesia, si explicatio subjecti enunciationis Dominicæ | quod tò Hoc nihil aliud quam panem significet, à nuperis | scriptoribus Calvinianis esset perdiscenda. Quod autem | in compensationem hoc dicit, id frivolum est. Sufficit quod | negare non potest Titius, tum antiquiores illos Cyprianum, Au-|gustinum, tum qui superiore seculo²²³ ante Hunnium vixerunt, voculam Hoc | de pane in casu recto accepisse, et verba Domini explicasse | sic, Hic panis est corpus meum. Quòd illi sic explicarunt, satis | apparet, per voculam Hoc illos nihil aliud quam panem intellexisse. | Nec opus fuit, quod Titius requirit, ut ipsa illa verba adderent, | Vocula Hoc nihil aliud quam panem denotat. Neque enim credidere | quam[?]²²⁴ fore qui voces Hic panis aliter acciperet, quam quod | nihil aliud quam panem designent. Sed de his fusius atque | ἀκριβέστερον aliquando in Examine Responsi Titiani | agam. De stylo Titiano miror, quod adeò scatet ille | Germanismis.

²²⁰ Id est: "Henrici Martini Eccardi ... Weniges, kurtzes und wolmeinendliches Bedencken über das theologische Gespräch, welches vor anderthalb Jahren zu Cassel gehalten worden, darneben auch zuförderst von den Trennungen der christlichen Kirchen, und wie etwa solchen fürzukommen und abzuhelffen, gehandelt wird; dem gemeinen Mann zur Nach- und Unterricht hervorgegeben erstlich gedruckt zu Rinteln bey Sel. Lucii nachgelassener Witwen, 1662."

²²¹ Vide adnotationem 211.

²²² Supra in margine ad f. 37v. et 38r. additum: Quæ mittere voles, ea, quæso, in fasci-|culum quendam rotundum compinge. | Ita enim observavi minus [nu?]mmorum | postulari solere pro <...>.

²²³ 'superiore seculo' additum manu auctoris.

²²⁴ M. s. add. auctor: Scire velim, an | epistolæ provinci-|ales Montaltii | cum notis Rache-|lii apud vos typis | expressæ jam sint.

Exemplum ejus p. 182. Aliter se habet cum | locutione Domini: et p. 184. Eadem ratio est cum particula Hoc | in alia pagina scribit etiam sic, Sic comparatum est cum illo. | Latini dicunt tantum Ita comparatum est, vel Ita res comparata est. | Sed hoc ad te. Vale. Scripsi die XV. Martii. |||

14 (21)

(in convoluto: f. 39-39v.; in reproductione electronica: p. 77-78)

[39v.] Herrn |
H. Johanni Moth, |
dieser in |
Helmstet |
bey H. D. Cellario. |||

[39] S. P. Ex proximis tuis literis intellexi, proximas meas quibus | fasciculum addideram tibi nondum redditas fuisse, cum tuas | illas scriberes. Spero tamen postilla tibi redditas esse. | In fasciculum compegeram ipsas illas conciones Germanicas | quas Cl. Conringius videre avet, et meum illarum | examen. Ceterum et fasciculum et literas secum Halber-|stadium perferendas susceperat quidam Doctor juris, quem | amicus quidam hic degens id rogaverat.²²⁵ Quod si præter | opinionem fasciculus nondum ad te pervenerit, significabis | id mihi, ut de aliis exemplis ad te mittendis cogitare | possim. Fasciculo addideram et literas ad Cl. Conrin-|gium: quas periisse sanè nollem. Cl. Titio nihildum | respondi, nec quod ei responsum velim, in char<ta?> | conjeci. Dissuadent et hic nonnulli, quod videant, | scripta hæc ἀμοιβάτια in crassa et injucunda lectu | volumina excrescere. At ego, siquid ultrà scriberem, | facerem id quam brevissimè possem, et summa modò capita | perstringerem, idque lenissimè etiam, et non nisi amore | veri. Qua ratione nec pacem ecclesiasticam | violavi existimem. Hanc enim violare tantum is | putandus fuerit qui ob diversam sententiam alterum | damnet, et regno coelorum excludat: id quod ego | nunquam feci. Vale. Scripsi Colon. ad Spr. die XXVIII. Iun. |

T. |

I. V. |||

²²⁵ M. s. add.: Nomen ei est Weiler.

15 (22)

(in convoluto: f. 40-40v.; in reproductione electronica: p. 79-80)

[40v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

[de]r h. Schrifft geflissener |

in |

Helmstet |

bey H. D. Cellario. |||

[40] S. P. Rogo etiam, ut unum adhuc exem-|plum Responsi Titiani prioris ad me | mittas, simulque scribas, an responsum | jam coeptum sit typis exprimi, et | quam mox sit proditurum²²⁶. Vale. |

I. V. |||

16 (23)

(in convoluto: f. 41-41v.; in reproductione electronica: p. 81-82)

[41v.] Herrn |

H. Johanni Moth |

der H. Schrifft geflissener |

in |

Helmstede. |||

[41] Ex Catalogo librorum quem ad me misisti, tantum | unum mihi opto, eumque non in meum usum, sed in oble-|ctationem magni cujusdam Fautoris mei; Ortwinum Gratium | de laudibus Westphaliae²²⁷, qui est 58. inter illos qui in quarto | complicant. Hunc igitur ut mihi redimas rogo, quidque | pro eo expenderis, significes, et ~~D.~~²²⁸ donec amplius | scribam, penes te retineas. Dissertationum mearum | mitto tibi frontispicium, missurus quoque ipsas, ubi exem-|pla nactus fuero, dummodo pecuniam, quæ pro opera | deporta[n]di pendenda erit, non grave tibi sit pendere. |||

²²⁶ De Titii epistolis vide adnotationem 204, de responsis Vorstii in additione secunda, parte prima "Epistolam priorem ad Gerhardum Titium..." atque "Epistolam alteram ad Gerhardum Titium..."

²²⁷ Id est: "De laudibus Westphaliae seu antiquae Saxonie opus..., Ortwini Gratii anno 1514, Coloniae: Quentell Erben".

²²⁸ Delevit.

17 (24)

(in convoluto: f. 42-43v.; in reproductione electronica: p. 83-86)

[43v.] Herrn |
H. Johanni Moth, |
der H. Schrifft Studioso, |
Helmstede |
in d. H. D. Calixti. |
Hause.²²⁹ |||

[42] S. P. Accepi tandem aliquando libri | mei quædam exemplaria; sed ab aqua | pluviali valde
vitiata: Atque horum | tibi, mi Mothi, ilico unum mitto: quo-|niam intellexi non grave tibi
futurum | pro tali merce portorium pendere. | Adjungo et alterum libellum meum, | quem nuper
apud nos typis exprimendum | curavi, ejusque plura exempla; ut non | tibi tantum habere, sed
et amicis | aliquod tradere possis. Unum eorum | destinavi D. Rachelio. Si ad D. Titium, | aut
ad ipsum Warnerum Freund, quem | in ipso Ducatu Brunsvicensi degere auguror, | exemplum
quoddam pervenire possit, haud | præter mentem meam futurum id sit. ||| [42v.] Liber sanè
experiri, quid ad tam mani-|festa Viri docti sint regesturi, et an | porrò tenebrarum aliquid isti
luci offun-|dere queant. Tu, mi Mothi, quod | Apostolus jubet, probabis omnia, et quod | bonum
est, tenebis. Vale. Scripsi | Coloniae Brandenburgicæ die VIII. Iulii. |
Tui amantissimus |
I. V. |||

18a (25)

(in convoluto: f. 35-35v.; in reproductione electronica: p. 89-90)

[35] S. P. Gratum fecisti, mi Mothi, quod et de | variis quæ scire desiderabem, me certiore |
fecisti, et Ortwinum redemisti. Hunc igitur | velim quamprimum huc transmittas, et inscri-
|ptionem literarum facias ad generosum et | magnificum Virum, Laurentium Christophorum |
Somnitzium, Serenissimi Electoriæ Brandenburgensis | Consiliarium intimum, et amantem

²²⁹ Add. m.s.: Durch | friden Got | geleite | biss Braunschweig.

doctos, et ipsum | quoque non indoctum. Si enim inscriptio ad hunc | fiat, non opus erit pecuniam pendere pro opera | transportandi. Ceterum in literis quas eadem | opera ad me mittes, significabis, quid nummorum | pro Ortwinio pendendum tibi fuerit. Ita enim | rectè tibi illud refundam. De Atheismo | quoniam scire aves quinam paulo accuratiùs | scripserint, significo argumentum istud prolixè | pertractatum esse à Gisberto Voetio, Theologo | Ultrajectino in foederato Belgio, in libro cui | inscriptionem fecit Selectarum disputationum Theo-|logicarum pars prima²³⁰: nec puto accuratiùs ||| [35v.] argumentum istud pertractatum à quoquam esse. | Quem²³¹ librum si istuc nancisci possis, nihil fortasse | in eo genere amplius requisiveris. Citat ille | varios quoque alios auctores qui super eo argumen[to] | legi possunt; præcipuè verò Marsennum, Theo-|logum Parisiensem, partis quidem Pontificiæ. | Quam magnificè Clarissimus Titius de Concione | quadam Elbingensi sentiat, intellexi ex ejus | programme. Spero tamen, si meus liber, | cujus frontispicium tibi misi, cum concion[e] | ista comparetur, haud difficulter intellectu[m] | iri, quam nullo fundamento illa ~~et~~²³² de co[r]pore | Christi hominum ore manducando opinio | nitatur. Quod autem tu putas, me in illo [libro?] | meo tantùm illud demonstrare conatum esse [...?] | quod Ecclesia vetus non crediderit, corpus [...?] | Christi ore manducandum esse, ex eo intelle[xi] | te præfationem mei libri nondum satis atten[tione?] | perlegisse. Feci ego operis mei tres libros. | In quorum primo nonnisi Scripturas sacras [Ca-]nonicas inter se comparavi: in altero ver[...]|²³³

19 (26)

(in convoluto: f. 45-45v.; in reproductione electronica: p. 91-92)

[45v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

der H. Schrift Studioso |

dieser in |

Helmstet |

²³⁰ Id est: “Gisberti Voetii ... Selectarum disputationum theologiarum. Pars prima. Ultrajecti. Apud Joannem a Waesberge, anno 1648.”

²³¹ M. s. add.: “Mornæus | quoque in lib. | de verit. reliq. | Christi. sine | dubio quædam | habet quæ eò | pertinent.” Vorstius refert ad librum titulo “De veritate religionis Christianae liber; adversus Atheos, Epicureos, Ethnicos, Iudaeos, Mahumedistas, & caeteros infideles: a Philippo Mornæo ..., nunc autem ab eodem Latine versus. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1583.” Antea gallice: “De la verité de la religion chrestienne contre les athées, epicuriens, payens, juifs, mahométans et autres infidèles: par Philippes de Mornay, Sieur du Plessis Marly. A Anvers, de l’Imprimerie de Christofle Plantin. 1581”.

²³² Deletum manu auctoris.

²³³ Finis epistolae infra sub numero 18b invenitur.

bey H. D. Cellario. |

Franco |

bis |

Magdeburg. |||

[45] S. P. Quoniam ex proximis tuis literis intellexi | desiderare te edictum Electorale de | pace
ecclesiastica inter suos colenda, | mitto tibi hujus exemplum quoddam. | Rem ipsam quod
clarissimo D. Musæo | gratam scribis, ex eo colligo, eum non mu-|tasse animum, ex quo propior
factus est | Titiis; sed his quæ Cassellis acta sunt, | adhuc inhærere. Relatum autem mihi erat |
ipsum nunc à Rintelensibus, quos collegas habuit, | diversum sentire, et facere potiùs cum Titio.
| Edictum illud Electorale pauci quidam hujus loci | ecclesiastæ deprecati sunt, quòd putarent,
| per conscientiam se non posse ei congruenter | vivere; verùm à Serenissimo Electore
planissimè | sunt rejecti. De Duce Brunsvicensi, qui | Cellis sedem habet, relatum nobis est,
quòd | Exorcismum in ditone sua planè abrogarit. | quod an ita se habeat, scire velim. Libri |
mei de Hebraismis novi Test.²³⁴ aliqua pars expressa et ad me missa jam est: spe-|roque ad
umbilicum perductum iri ante | festum paschatos. De nova Academia | in Holsatia aperienda
perscripsit quoque | ad me Ioël Langelottus, Medicus et Archiater | Gottorpiensis.²³⁵ Ejus
Professorem inter alios | te consitutum cupit. Possit id fortassis | efficere²³⁶ Rachelius noster.
Tu te ipsum | excuties, atque ea de re ad me rescribes. | Vale. Scripsi exeunte ferè mense No-
|vembri Coloniae ad Spream, |

Tui amantissimus |

I. Vorstius.

20 (27)

(in convoluto: f. 46-47v.; in reproductione electronica: p. 93-96)

[47v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

meinem werthen freunde |||

²³⁴ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti...”

²³⁵ Vorstius annum epistolae non dat, sed ex hac sententia id tamen cognoscimus. Academia Holsatica aut universitas Kiliensis die 5 Octobris 1665 condita est. Quoniam Vorstius epistula “exeunte mense novembrii” scripta est, debuit istam anno 1664 scribere.

²³⁶ M. s. add.: “Quæ aliquot abhinc | hebdomadas ad me | misisti, rectè perlata | ad me sunt: proque iis | gratias ago singulares. | Clarissimis Viris, Con-|ringio et Meibomio, | pl. salutem meis verbis nunciari velim.”

[46] S. P. Samuelem quendam Cocum contra meas | dissertationes scripsisse²³⁷ tum ex
 Catalogo librorum | Lipsiensi, tum ex amicis jam cognoveram. Quòd | autem putas, huic
 omnino aliquid respondendum esse, | me in alia opinione esse scias. Si omnibus qui | contra me
 scripturi fortè sunt, respondere vellem, | quantum negotium, quanta molestia mea foret! De-
 |crevi igitur tantùm τοῖς δοκοῦσι respondere, | et quidem quam potero brevissimè. Titii respon-
 |sum ad epistolarum mearum alteram²³⁸ jam penes | me habeo: et misit ad me ipse Auctor.
 Quare | non est quod de eodem ad me mittendo cogites | tu. Deum immortalem! quam ille vir
 verba | Auctorum veterum torquet, ut eos secum | sensisse ostendat! Et quanta styli ejus est |
 petulantia! Etiam, ubi ne speciem quidem probati-|onis habet, magnificè se effert, et videri vult
 | vicisse. Suades tu, ut isti homini nihil reponam. | At ego intermittere id vix possum, postquam
 | recepi, me, si ipsi nondum liqueret, de eadem | re amplius scripturum. Ceterum si semel |||
 [46v.] adhuc φλυαρίας ejus excussero, verbum ampliùs | non addam. Philologiæ meæ partis
 secundæ²³⁹ | vigniti quaterniones jam absoluti sunt: et spero | intra paucas hebdomades totum
 opus absolutum | iri. Ad D. Langelottum tua causa libenter | scriberem, nisi vererer, ne
 commendatione mea | plus tibi obsim, quam prosim. Verisimile enim | est, Academiæ
 Holsaticæ tantùm hos Professores | constitutum iri, quos suscipio erit manducationem | corporis
 Christi quæ ore fiat credere. Iam quos | ego commendem, qui talem manducationem nullus |
 credo, eos suspicabuntur idem mecum sentire, | et vel hanc ob causam in numerum Profes-
 |sorum non allegent. Scripsi autem ad D. Ra-|chelium tua causa, cui scio id negotii datum | esse,
 ut Viros doctos conquirat, qui novæ | Academiæ Professores constituentur. Et sc[rip-?]|serim,
 ut huic potissimum studia tua probes, | si munus in nova Academia tibi demandari | cupias.²⁴⁰
 Doctissimis Viris, Conringio, Mei-|bomio atque Sauberto pl. salutem vicissim | ascribo. Vale.
 Scripsi sub initium novi an[ni] | quem tibi feliciter illucescere atque eodem tenore | decurrere
 ex animo opto. |||

²³⁷ Id est: “Anti Vorstius, tribus dissertationum pulverulenti scholarchae Johannis Vorstii libris oppositus quo id agitur ut Omnipraesentia benignissimi Servatoris, veraci promissione militanti Ecclesiae addicta, stabilietur. Verba institutionis ejusdem Testamentaria, juxta Scripturas S. & expositionis Logicae regulas, genuine & literaliter explicentur. Bene de ecclesia Christi meriti, partim merentes, orthodoxi Dn. Theologici, quos apostata hic perjurus ineptentes, indoctos &c. passim nuncupat, ac traducit, contra hujus virulentum & vitiosum calumum condigne defendantur. Beatorum patrum sensus, ex scriptis eorum, recte excutiatur & productus a Nostratibus afferatur. Fundamenta rationis item bene examinentur, dictisque Theologicis subordinentur. ... auctore Samuele Cocco, ... Lipsiae, sumptibus Georgii Heinrici Fromanni. Literis Colerianis. Anno 1665.”

De dissertationibus Vorstii vide additionis secundae partem primam “Dissertationum sacrarum libri III. ...”.

²³⁸ Vide adnotationem 211.

²³⁹ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti...”.

²⁴⁰ Ex sententia hac tempus scribendi epistolae ad lucem venit, scilicet tempore finis studiorum Johannis Mothii in Academia Julia aliquando anno 1663 aut 1664.

21 (28)

(in convoluto: f. 48-48v.; in reproductione electronica: p. 97-98)

Deficit recipiens.

[48] S. P. Gratias tibi ago, mi Mothi, | quod, quæ Chemnitius contra me scripsit²⁴¹, ad | me²⁴²
misisti, rogoque, ut, an plura ille | contra me scripserit, inquiras, et, si nan-|cisci possis, itidem
ad me mittas. Ipse verò | ad te nunc mitto partem majorem alterius meæ ad | Titium epistolæ:
cetera, quamprimum absoluta | fuerint, itidem missurus²⁴³. Quoniam scire vis, an | et antehac
quædam ediderim, scito, me, cum Rosto-|chii essem, edidisse libellos, unum indice, vel, ut |
nunc loquuntur, titulo Exercitationum sacrarum²⁴⁴: | alium Miscellaneorum²⁴⁵, et alios
quosdam aliis: | omnium verò non nisi unum exemplum penes me esse. | Puto autem, Ioh.
Naumannum, bibliopolam Hambur-|gensem ex istis exemplis quæ plures abhinc annos | ipsi
tradidi, aliqua adhuc habere: aut, si is | non habeat, prostare meorum nonnihil in biblio-|polio
Samuelis König, bibliopolæ itidem Hambur-|gensis. Rintelensium scripti exemplum | jam
habeo. Utinam omnes qui Lutheranos | se vocant, sic animati essent, uti illos video | esse! Et
excitabit, spero, Deus plures. | Scire velim, quid vestratibus Professoribus Theolo-|giæ scriptum
illud Rintelensium videatur. Tuum | D. Hospitem puto non multum ab illis discrepare; |
quoniam scio, socerum ejus D. Gesenium in | eadem sententia esse. Vale. Scripsi | die II. Martii.
|
T. |
I. V. |||

22 (29)

(in convoluto: f. 49-50v.; in reproductione electronica: p. 99-102)

[50v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

²⁴¹ Vide adnotationem 210.

²⁴² Post “me” unum verbum deleuit Vorstius.

²⁴³ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Epistola altera ad Gerhardum Titium...”.

²⁴⁴ Obscurum est, ad quales ex exercitationibus variis Vorstius hic refert. Sed vide in parte prima appendicis meae secundae exercitationes Rostochii editas.

²⁴⁵ Obscurum est, ad quales ex operibus variis Vorstius hic refert.

der
H. Schrift geflissenen |
dieses in |
Helmstede |
bey H. D. Cellario. |||

[49] S. P. Gratum mihi fecisti, mi Mothi, | quod, quid rerum apud vos geratur, certio-rem | me fecisti, et catalogum item librorum | qui propediem apud vos venum exponentur, | misisti. De conditione scripti Titiani²⁴⁶, quod | contra me editurus est, velim amplius ad me | perscribas, et, si particulam ejus nanscisci queas, | eam ad me mittas; vel saltem manu tua scriptum | quiddam. Aveo enim scire, an integram meam | epistolam scripto suo præmissurus sit Titius: | id quod significare mihi visus es tuis ad me | literis. Ceterum gaudeo, quod cum Titio | potissimum mihi negotium erit, viro qui | bene doctus est, nec, ut plurimi hodie faci-unt, ineptè et impotenter scribit. Dabi-tur ita mihi occasio causam quam agere | coepi, adhuc dilucidius agendi. Ex verbis | Titii quæ in literis tuis expressisti, ||| [49v.] auguror ferè, qualia futura sint quæ ille | sit prolaturus. Verùm nihil talibus proficiet: | et confido planè, me demonstraturum et luce | meridiana facturum clarius, quod sententia | Ecclesiarum Lutheranarum nullo modo consistere | possit. Quod putat, argumenta mea tantùm illud | probare, quod panis et vinum in sacra Coena ore²⁴⁷ eda[ntur] | et bibantur, et præterea nihil, hoc est, argumen[ta] | mea non probare, ~~jam~~²⁴⁸ tantùm panem et vinum | ore manducari et bibi, vehementer fallitur. | Non quidem conclusionem alicujus syllogismi | talem feci; sed satis multa tamen congesti | ex quibus illud colligi potest et debet. Dire-ctè in ea epistola probandum tantùm hoc | suscepi, quod propositio Hoc est corpus | meum nihil aliud sibi velit quam si dictu[m] | esset Hic panis est corpus meum, et | voculam Hoc pro solo pane supponere. | Hoc igitur si satis probatum à me sit, | concedet Warnerus Freund, contra quem scrip[...] ||| [50] Reformatam ecclesiam vicisse, id est, propositionem | Hoc est corpus meum, tantundem porrò esse ac si | dictum esset Hic panis est signum corporis Christi. | Vidit enim Warnerus, verborum Hic panis est corpus | Christi non alium sensum esse posse, quam quod | panis sit signum corporis Christi, et notionem | signi vocabulo corpus comprehensam esse. | Porrò si verborum Domini hic sit sensus, quod | panis sit symbolum sive signum corporis Christi | illa de corpore Christi ore manducando opinio | per se concidit. Nam ex propositione Panis est | symbolum corporis Christi, nequaquam colligi |

²⁴⁶ Vide adnotationem 211.

²⁴⁷ Additum manu auctoris.

²⁴⁸ Deletum manu auctoris.

poterit, quod corpus Christi sit ore man-|ducandum. Si verò hinc colligi non potest, | nullus
planè locus erit, unde id colligi possit. | Vale. Scripsi Coloniae Brandeburgicae | exeunte ferè
mense Augusto. |

T. |

I. V. |||

23 (30)

(in convoluto: f. 51-51v.; in reproductione electronica: p. 103-104)

[51v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

der H. Schrift Studioso |

Helmstede |

bey H. D. Cellario ab-|

zugeben. |||

[51] S. P. Misi nuper ad te meae ad Gerh. | Titium epistolae partem maximam²⁴⁹: | quam et
accepisse te spero. Nunc | verò submitto duas ejus particulas, | unam intermediam, alteram
extremam. | Ipso hoc die ad ipsum quoque Titium | exemplum mitto. Meruit inhumanus | iste,
ut paulo magis defricaretur, | quam quidem factum à me est. Sed | facilè ego plus humanitatis
penes m[e] | residere patior. Viderit jam ille, | quid ad tot ἀβλεψίας sit regesturus. | Quicquid
verò dixerit aut scripserit, | viri docti qui utriusque nostrum scripta | legent, facilè pervidebunt,
utrius | nostrum causa rectius se habent. Ego qui-|dem, ut apparet, illud volo Hoc est corpus |
meum nihil aliud esse quam Hic panis est | corpus meum. Apologiam Rintelensium de | qua
nuper scripsi, nondum vidi, etsi in urbe | illam esse sciam. Apud vos²⁵⁰ credo publicè | jam
venalem esse ac legi. Velim autem | scire quid vestrates de illa sentiant. | Titium meum talia
non probare ex ipsius | contra me scripto libello satis intelligo. Spero | autem²⁵¹ alios apud vos
esse qui aliter sint ani-|mati, quique γνήσιοι sint discipuli B. Calixti. | Tres quidem
Superintendentes Generales qui in Duca-|tibus Brunsvici et Luneburgi sunt, à Rintelensibus, |
atque adeò ab ipso B. Calixto, nihil discrepare scio. |

²⁴⁹ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Epistola prior ad Gerhardum Titium...” atque
“Epistolae alterae ad Gerhardum Titium...”. Obscurum est, qualem ex duabus Vorstius hic cogitat.

²⁵⁰ Caesum deletum manu auctoris.

²⁵¹ Margine sinistra: “[ex]emplum | [qu]od his adieci | [r]ogo ut Cl. | [D. Co]nringio | tradas.”

Vale. die XVI. Febr. |||

24 (31)

(in convoluto: f. 52-53v.; in reproductione electronica: p. 105-108)

[53v.] Præstantissimo et doctissimo |
juveni, D. Iohanni Mothio, |
S. Theol. et literarum |
studioso, Amico meo charissimo. |
Helmstede |||

[52] S. P. Cum veteris Præceptoris ferè oblitus | viderere, suavissime Mothi, quòd Hensburgi |
adhuc agentem tu et ipse ibi præsens non | visitasses, redditæ mihi sunt literæ tuæ, | tuumque
erga Præceptorem veterem animum | satis et abundè mihi declararunt. Fuerunt | autem istæ tuæ
literæ gratæ mihi præcipuè | eo nomine, quòd illud quod antehac augurabar, | fore aliquando,
ut stylo Latino terso atque ele-|ganti uterere, planissimè ita evenisse intel-|lexi. Macte animi,
suavissime Mothi, et, ut | adhuc fecisse te satis apparet, linguæ Latinæ | stude: et efficies
profectò, ut viri boni, | doctique, te ament æstimentque. Habes | istic Viros clarissimos, quos et
ipsos ita | fecisse vides, quique tum ob alias, tum | quoque ob hanc causam in honore atque
æstima-|tione sunt, quod Latinis literis non parum ||| [52v.] operæ navarunt quodque stylo
Latino terso | atque eleganti utuntur. Sed et Hafniæ | Bartholinos, Langios, Wandalinos,
Meibomos | habuisti, qui et ipsi tum ob alia, tum ob | studium linguæ Latinæ clari atque celebres
| sunt. Et quoniam Hafniæ antehac vixisti | teque variis de rebus posthac sripturum ad me |
recipis, gratum feceris, mi Mothi, si de Pro-|fessorem Hafniensium conditione atque operis | ad
me perscripseris; præcipuè verò de Meibomii, | Langii atque Bartholini, quibus amicis utor. |
Sed et Professorum Helmstadiensium reb[us] | ampliùs edoceri cupio, et quorum verbis m[ihi]
| salutem dixisti, imò verò et Conringio, We[r-]nero, Titio atque Schradero,²⁵² salutem meis
verb[is] | vicissim dici. Philologiæ meæ sacræ pars alte[ra]²⁵³ | quam²⁵⁴ desiderari à bonis
intellexi, ma-|ximam partem elaborata quidem jam est | verùm quam mox prodire in lucem
possit, | liquidò affirmare non habeo. Spero tamen | me effecturum, ut proxima æstate typis ex-

²⁵² M. s. add.: si occasio data fuerit,.

²⁵³ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo "Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti...".

²⁵⁴ Post 'quam' unum verbum deletum.

|primendæ ejus initium fiat. Est verò illa ||| [53] quæ nondum prodiit, Philologiæ meæ de stylo
atque Hebra-|ismis novi foederis pars præcipua, quippe qua ejus | generis quæ præcipua sunt,
recensentur atque illustrantur. | Ceterum editi nuper sunt dissertationum mearum sa-|crarum
libri tres²⁵⁵, et quidem typis partim Amstelo-|damensibus, partim Cliviensibus: exempla tamen
præter | unum quoddam nondum huc sunt apportata. Palmarium | istius operis est²⁵⁶, ut
demonstrem, Ecclesiam veterem ac primi-|tivam non credidisse, corpus Christi ore manducari;
idemque | adeò nec hodie credendum populis Christianis esse. | Ipsas²⁵⁷ quoque sacras
scripturas, quas de sancta eu-|charistia habemus, excussi, in iisque haud perscriptum |
demonstravi quod multi putant, corpus Christi ore man-|ducandum esse. At præcipua hæc est
causa²⁵⁸ quod | Ecclesia Lutherana tanto odio prosequitur Ecclesiam | Reformatam, quod hæc
non perinde ut illa corpus Christi | ore manducari credit. Musæum atque Hennichium, Pro-
|fessores Rintelenses, non satis habere pro se cum | Ecclesia Reformata²⁵⁹ transegisse, sed ad
idem illud Professores quoque | vestrates invitasse, sanè quàm libenter intellexi. | Rogo autem,
ut ad me perscribas, quid Rintelenses | illi apud vos profecerint, et quomodo vestrates erga |
Ecclesias Reformatas nunc animatos sentias. B. Calixti | certè ea æquanimitas fuit, ut B. Ioh.
Bergium fratrem | in Christo salutare nihil dubitaret. Vale, suavissime Mothi, | atque has quas
additas vides, D. Rachelio, et ipsi olim Auditori meo | cum in Acad. Rostoch. viveremus, trade
et siquas | remittere volet, tuis adde. |||

25 (32)

(*in convoluto: f. 54-55v.; in reproductione electronica: p. 109-112*)

[55v.] Herrn |

H. Johanni Moht, |

Königl. Dennemarkischen |

wohlverordneten Secretario, |

meinem hohg. fr. |||

²⁵⁵ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Dissertationum sacrarum libri III. ...”.

²⁵⁶ Additum manu auctoris.

²⁵⁷ Post ‘ipsas’ unum verbum deletum.

²⁵⁸ Correctiones plures manu auctoris.

²⁵⁹ Additum manu auctoris.

[54] S. P. Gratias tibi ago habeoque, amicissime | Mohti, quod quæ de Latinitate meritò | suspecta²⁶⁰ observata tibi erant, mecum | communicasti. Ego rectè ea servabo, | et, cum satis usus fuero, ad te remittam. | Sed pendet rursus de istoc argumento | meditatio, postquam rogatu nostratis | bibliopolæ adduci me passus sum, ut | in Sulpicium Severum Notas²⁶¹ scribam. | Spoignardus noster subinde mecum | questus est, se nullas à te literas | accipere; nec scire, an suæ omnes | rectè ad te pervenerint. At scripsisti | tu in novissimis tuis, literas te ad | ipsum nuperrime misisse. Inquirendum | igitur fuerit, quò literæ tuæ sint | delatæ. Apud nos hac hebdomade ||| [54v.] exequiæ Electorales sunt celebratæ²⁶²: | quibus inter ceteros interfuerunt Elector | Saxoniae, Archiepiscopus Magdeburgensis, | Comes Palatinus Simmerensis, Landgravia | Hassiæ Cassellensis cum duobus filiis. | Cetera ó δεῖνα tibi scribet. Ei si qua | prodesse poteris, rogo te ut id faciat | Optimè vale. Scripsi die XXX Nov. | Tui amatiss. I. Vorstius |||

26 (33)

(in convoluto: f. 56; in reproductione electronica: p. 113-114)

Deficit recipiens.

[56] Bocharti liber de qua scribis in nostris | bibliopoliis non prostat. Imò nec Bibliotheca | Electoralis eum habet. Tantùm utendum ali-|quando habui à Consiliario quodam Electorali. | Et vereor, ne omnia exempla superiore illo | incendio absumpta sint Londini.²⁶³ |||

27 (34)

(in convoluto: f. 57-57v.; in reproductione electronica: p. 115-116)

[57v.] Herrn |

H. Johanni Moht, |

²⁶⁰ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “De Latinitate merito suspecta...”.

²⁶¹ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Sulpitii Severi Opera...”.

²⁶² Vorstius annum non indicavit, sed quia exequiae electorales 26. Novembris 1667 fuerunt, epistola haec quoque anno 1667 scripta est. Nota bene, quod quamquam electrix Luise Henriette 8. Junii mortua est, tunc tamen, ut nomen collectionis 7 orationum funebrium indicat, “im Jahr 1667, den 8. Junij umd 6. Uhr Abends in Christo selig entschlaffen und hernachmals in der Thunkirchen den 26. Novembr. desselben Jahres mit Khur- und Fürstlichen Solennitäten in das Khurfürstlich. Begrabnuz beygesetzt worden”.

²⁶³ Incendium a 2 Septembris 1666 ad 5 Septembris 1666 Londinium vastavit. Ergo September 1666 ‘terminus ante quem non’ est.

Konigl. Dennemärkischen |
geheimen Secretario, |
meinem hochgeehrten Heren |
und freunde |
Copenhagen. |||

[57] S. P. Utramque epistolam tuam, suavissime Mothi, | rectè accepì, et unà alteri earum
adjectam episto-|lam Bartholini. Quam quod exprocatus tandem es, ago | gratias. A Scheffero
quod nihil responsi accipio, miror. | Plures abhinc annos valde pronus ille ad rescribendum |
videbatur. Hominis quem tibi conciliari volebas, unam | atque alteram epistolam credo te jam
accepisse. Tu videris, | an voto tuo satisfacere possit. Mihi quidem satis sagax | et alacris ille
videtur. Functus antehac est officio judicis | apud copias Electorales, quæ olim in Holsatia
fuerunt: et | in præsentia quoque ea quæ ad publica judicia spectant, curat. | Ipse mitto ad te
quæ novissimè Warsavia huc missa, aut per-|scripta, sunt; si fortè Serenissimo Regi exponenda
tibi vi-|deantur. Ex Academia Helmstadiensi misit ad me nuper D. Säu-|bertus scriptum D.
Calixti, quod Calovio opposuit²⁶⁴. Ceterum Eberfeldius | quidam, qui in Acad. Helmstadiensi
te vidit, istudque scriptum Calixti | mihi attulit, narravit, D. Conringium profertum fuisse
Coloniam | Agrippinam, ut ibi causam civitatis contra Electorem publico scripto | defendendam
susciperet; indeque jam reversum fuisse: observata | D. Conringio in Auctoribus antiquis esse
ad causam civitatis pertinentia, | quæ nemini antehac observata sint. Narravit item, tui illic
honor-|ificam mentionem factam, et fortasse de nuptiis à te expetendis cogi-|tatum esse.
Libellum meum de generatione animantium²⁶⁵ sub nomine Iani | Orchami (ὀρχάμου, quæ vox
usitato meo cognomini ἰδοδύναμος est) exire passus sum. | Ejus cum potero, ad te exemplum
mittam. Vale. III Aug. Col. ad Spr. |||

28 (35)

(*in convoluto: f. 58-58v.; in reproductione electronica: p. 117-118*)

[58v.] Herrn |
H. Johanni Moth |

²⁶⁴ Id est: “Friderici Ulrici Calixti ... Demonstratio liquidissima quod Consensus repetitus fidei vere Lutheranae quem Abrahamus Calovius ... superiore anno in vulgus sparsit nec consensus fidei vere Lutheranae censi mereatur nec vero fidei vere Lutheranae consensui DD. Georgius Calixtus & Conradus Horneius contraria docuerint. ... Helmestadii, in typographeo Calixtino excudit Henningus Mullerus, acad. typ. 1667.”

²⁶⁵ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Conjectura de generatione animantium...”.

dieses in |
Copenhagen bey H. M. Bremern |
Königl. Hofpredig. |
[m. s.] Franco bis Hamburg. |||

[58] S. P. Quam memor sis tui Vorstii, suavissime Mothi, | vel ex eo apparet, quòd, cum ab
urbe abesses, atque in itinere | esses, tamen literas ad me mittendas putasti. Ne autem | dicas,
me in hoc literarum scribendarum officio segniorem esse, | proximas illas tuas meæ, quibus et
fasciculum quendam libello-|rum junxeram, jam anteverterant. Ex proximis tuis non sine |
voluptate intellexi, esse et in Dania vestra, qui, licet sciant, me | nonnulla quæ antehac
credideram, credere jampridem desiisse, | tamen amare me non desinant: Neque verò tam amor
mei jucundus | est mihi, quam quòd ex eo intelligere licet, esse apud vos qui | ab Reformatis in
universum non perinde alieni sint, ut sunt | multi alii. Sed et ipsos Principes vestros, tum
junioem, tum quoque | ipsum seniorem, non adeò aversari Reformatos, non obscure | apparet
ex eo, quòd cum Principe Reformata matrimonium contra-|here non dubitarunt. Saltem illi
crediderint, non tantùm ipsam | Principem juniorem, cum qua matrimonium contractum est,
sed et | parentes ac cognatos ejus, per eam qua imbuti sunt aut fuerunt | fidem, posse aut potuisse
salvari; neque obstare aut obstitisse, | quòd nonnulla quæ alii credunt, ipsi non item credunt aut
cre-|diderunt. Neque enim credibile est, matrimonium contrahere eos | voluisse cum ea, quam
neque ipsam, neque parentes et cognatos ejus, | per eam quam tenent fidem salvari posse
existimarent. Sed | sunt qui Reformatos laicos quidem, inter quos et Principes sunt, | salvari
posse concedunt, ceterum clericos et doctores ecclesi-|arum salvari posse pernegant. Inter quos
Titius meus in Responso | ad epistolas meas²⁶⁶, eam in rem citat illud Salvatoris Christi: Qui |
solverit unum ex mandatis hisce minimis, et ita docuerit homines, | erit minimus in regno
cælorum. Putat quidem ille, Doctores Reformatos, | cum docent corpus Christi non ore, sed
fide comedendum esse, solvere | mandatum Salvatoris, idemque non observandum esse docere.
Verùm, | si maximè verum esset, Christum velle corpus suum ore manducari, et | Doctores
Reformati secus docerent, quia Christum id velle nec agnoscerent, | tamen ex prædictis illis
verbis Christi non sequeretur, Doctores Reformatos | idcirco minimos fore, id est, planè non
fore, in regno coelorum. Reputandum | quippe est, quod Christus dixit, unum ex mandatis hisce
minimis; quodque adeò | verba intelligenda sunt κατὰ ὑποκειμένην ὕλην secundum subjectam
| materiam; de iis puta quæ ad legem moralem et ad decem præcepta pertinent. | In toto illo

²⁶⁶ Vide adnotationem 211.

capite quinto Matthæi non de credendis, aut de sacramentis et | sacris ritibus, sed de moribus
agi videmus; quòd exempli causa non sit | irascendum, non injuria facienda alii. Suntque omnia
talia, ut, si perpetrentur, | non docentem tantùm, sed et ipsum discentem ac auditorem, vita
ætterna privent. ||| [58v.] Præclarè contra illam Reformatorem docentium ac discentium
distincti-|onem, quam nonnulli ἄτερ γραφῆς confinxerunt, scripserunt Theologi | Rintelenses
in epistola apologetica. Contra hanc spissum librum scripserunt | Wittebergenses; quem et
vidisse te credo. Sed Rintelenses tamen causam | non deserunt, sed adhuc ampliùs eam agunt:
et propediem libri Witteber-|gensium refutationem, ac epistolæ suæ defensionem divulgabunt.
De his | qui præter Principes non adeò aliam apud vos²⁶⁷ sunt à Reformatis, pluribus à te doceri
cupi[o] | rogoque ut quamprimum hoc facias. Alefeldios, Fridericum et Detlefum, inter e[os] |
esse non dubito. Sed nec de Bartholinis aliter sentio. Celeberrimi Thomæ ad me | missas
epistolas, quoniam requiri intelligo, ut unà cum ceteris ejusdem typis exprima[tis?] | en unam
earum ad te mitto, quam nuper inter schedas meas reperi. Scio me et alia[s] | habere. Quæ cum
inventæ fuerint, et ipsas mittam. Interim auctori plurimam | salutem à me nunciari volo.
Fasciculum de quo suprà scripsi, misi ad D. Magnum | Pauli, utpote quem mihi nominaveras:
speroque eum rectè ad te perventurum. Vale. | Scripsi prid. Dom. III. Adventus, Coloniae ad
Spream. |||

29 (36)

(in convoluto: f. 59-60v.; in reproductione electronica: p. 119-122)

[60v.] Herrn |
H. Johanni Moht |
dieses in |
Copenhagen |
bey H. M. Bremen |
zu erfrag(en)²⁶⁸ |||

[59] S. P. Literæ tuæ exeunte ferè Octobri | scriptæ, quæ postremas esse puto, rectè mihi | sunt
redditæ. Ex quibus quoniam intellexi, | exemplum partis posterioris libri mei ex Hollandia | sic
ut jusseram, ad te missum non esse, et | posse Hamburgo ad te perferri, mitto omnino | aliquod

²⁶⁷ apud vos: additum manu auctoris.

²⁶⁸ Add. m. s.: In Hamburg | bey H. Magno Pauli, | Cantore an der Michaëlis | Kirche abzugeben.

Hamburgum, speroque inde ad te per-|latum iri. Addo etiam unum atque alterum exem-|plum libelli quo S. Iacobum S. Paulo conciliare | conatus sum²⁶⁹. Eorum unum reverendo tuo | D. Affini trades, eique plurimam à me salutem | nunciabis. Pridem est cum per studiosum | quendam literarum, cui nomen Mauricio, | exemplum ad clariss. Schefferum misi. | Quod quoniam sine frontispicio et sine | calce fuit, mitto reliquam particulam | ad te, rogoque, ut, cum ad ipsum literas | mittere voles, particulam istam his adjungas, | ipsumque Schefferum meo nomine salvere jubeas. ||| [59v.] Liber iste quem Schefferus desiderat, nec | in nostris bibliopoliis prostat. Egi autem | cum bibliopola Wittebergensi, qui nuper | hic fuit, ut, si Wittebergæ inveniatur, inde | ad me mittat. Quod si factum fuerit, | ego porrò ad te mittam, ut D. Schefferum | voti sui compotem facere possis. Librum et | ipse nunquam vidi. Observavi autem citatum | à clariss. Bosio in Indice in Corn. Nepotem²⁷⁰. | De ordine Ministrorum aulæ nostræ non | habeo quod ad te perscribam, nisi quòd | nobiles præferuntur ceteris, etiamsi ce- | teri digniore officio fungantur, et propter | tempus cooptationis suæ προεδρίαν | aut πρωτοσασίαν obtinere deberent. | De origine quoque Alefeldiorum, et Comite | quem nominas, nihil cognovi. Quod | motus illi Bremenses in herba supressi | sunt, bonum factum, et meritò unà vobiscum ||| [60] gaudemus. Faxit Deus, ut²⁷¹ ceteri quoque²⁷² motus feli- | citer sopiantur, desinantque passim, ut cum Poëta dicam, | Per maria ac terras fera moenera militiæ.²⁷³ | Heri in aula audiebam, fuisse hic legatum quendam | Suecicum, qui exquisiverit, an pace Serenissimi | nostri Electoris fiat, si Sueci suppetias ferant | Electori Heidelbergensi: eique responsum esse, | Sereniss. Electori id minimè adversum, sed potiùs | gratum fore, si Cognato suo suppetiæ ferantur. | Cum Principe Cassellensi juniore in Daniam ibit | D. Ioh. Kunschius, Ecclesiastes aulicus Electoralis, et | ad semestre apud Principem illam manebit, deinde | ad nos rediturus. Est ille Vir optimus, et amicus meus | summus. In itinere quod Clivia nuper huc fecit, | vidit utramque Principem, et seniore et juniorem, | Rintelii, et utriusque pietatem dilandat. Ceterum | jussus est Cassellas venire, ut inde cum Principe in | Daniam eat: sed literas tamen adhuc expectat | quo certum tempus præfiniatur. Celeberrimo | D. Bartholino pl. salutem ascribo, et, si tibi vide- | bitur, exemplum libelli mei tradi volo. Vale. | Scripsi exeunte ferè Novembri. | Tui amantiss. I. Vorstius. |||

²⁶⁹ Vorstius refert ad librum suum titulo "Facilem & expeditam rationem SS. Apostolorum, Pauli & Jacobi...", vide primam partem secundae appendicis meae.

²⁷⁰ Id est: "Cornelii Nepotis vulgo Aemilii Probi De excellentibus viris quae extant cum notis ac indicibus I. Heinr. Boecleri, I. Gebhardi, Heinr. Ernestii aliorumque haud incelebrium virorum industria singulari congestis ac depromptis e musaeo Joh. Andreae Bosii. Cum privilegio S. C. Maiest. Lipsiae. Sumtu Christ. Kirchneri. A. 1657.".

²⁷¹ Post 'ut' unum verbum deletum.

²⁷² Add. manu auctoris.

²⁷³ Lucr. *De rerum natura* 1.29-30: Effice ut interea fera moenera militiæ | per maria ac terras omnis sopita quiescant.

(in convoluto: f. 135-135v.; in reproductione electronica: p. 267-268)

[135v.] Herrn |
 H. Johanni Moht |
 dieses in |
 Copenhagen |
 bei dem H. Hofpre-|
 diger M. Bremern |
 abzugeben.²⁷⁴ |||

[135] S. P. Ex proximis tuis literis intellexi inter cetera, | quæ tua istic sit conditio vitæ, quæque
 porrò tibi spes | affulgeat: id quod sanè mihi fuit jucundissimum. | Carmen quoque quod
 addideras, placuit. Faxit Deus, ut | te digna tibi aliquando obtingant, utque res humanas | egregiè
 juvare possis. Ex Clivia perscriptum est, Filiorum | regionum majorem natu matrimonium
 initurum cum Principe | Hassiaca Cassellensi, quæ nostri Sereniss. Electoris sororis | filia est.
 Quod an ita se habeat, commodum tibi erit | istic exquirere. Ceterum quod Serenissimum
 Regem vestrum | ab Hollandorum staturum portibus intelleximus, id lætamur. | Idem noster
 quoque Serenissimus Elector faciet. Et copiæ Ele-|ctorales jam movere, et ad fines Westphaliæ
 ire coeperunt: | ubi cum copiis Luneburgensibus se conjuncturæ dicuntur. | Deus fortunet
 justissima arma, faxitque ut brevi quiescant | rursus fera moenera militiai, ut Lucretii verbis²⁷⁵
 utar, | et ut aurea pax per hæc arma reducatur. Suecos spe-|ramus hic moliminibus non
 adversaturos esse; idque facilè, | effecturum qui ad ipsos ivit, Legatum Gallicum. Amste-
 |lodamum scripsi ad Bibliopolam Wæsbergium, mandavique | ut partis alterius mei de
 Hebraïsmis N. T. Commentarii exemplum²⁷⁶ ad te | mittat Haffniam. Credo enim navigationem
 ultro citroque | adhuc institui, neque propter pericula illa maritima | prorsus intermitti. D.
 Moltkenium, bibliopolam, | si adhuc est in vivis, itemque alios quos mihi favere putas, | meis
 verbis salutabis. Vale. Scripsi die XII Martii | anno CIO. IOC. LXVI. |

Tuus |

Ioh. Vorstius. |||

²⁷⁴ Add. m. s.: Franco bis Hamburg.

²⁷⁵ Lucr. *De rer. nat.* 1.29-30.

²⁷⁶ Additum m. s. manu auctoris.

(in convoluto: f. 144-145v.; in reproductione electronica: p. 285-288)

[145v.] Clarissimo Viro, |
 D. Iohanni Moht, |
 Amico conjunctissimo. |
 Copenhagen |
 bei dem Konigl. Hofpre- |
 diger, H. M. Bremer. |||

[144] S. P. Culpam aliquam meam fateor, | mi Mothi; quod tanto temporis | intervallo nihil ad
 te literarum misi. | Huic ignoscas velim, nec sequius silentium | meum interpreteris. Memini
 proximis supe-|rioribus tuis literis scribere te²⁷⁷ de exemplis | libri D. Wasmuthi, ac rogare, ut
 de iisdem | ad Bibliopolam Wæsbergium scriberem. Hoc | igitur feci sanè, in eam sententiam,
 ut scri-|pseras: verùm nihil responsi accepi. Idem | et antehac mihi contigit, cum de libro D. |
 Sauberti ad ipsum scripsissem. Ex quo intelligo, | conditiones istiusmodi istis hominibus
 minimè | placere. Ad D. Schefferum ipse literas misi | plures abhinc hebdomadas, unà cum
 fasciculo | quodam libellorum meorum, cum esset qui ex | Suecia veniens à D. Scheffero mihi
 salutem | diceret, ac profiteretur, siquid ad Schefferum | mittere vellem, se Rostochio, quò iter
 comparabat, | faciliè illud perferendum curaturum in Sueciam. ||| [144v.] Philologiæ meæ sacræ
 partem alteram²⁷⁸ spero | ex Hollandia ad te missam esse, ut non | semel jussi fieri. Libellum
 meum, cujus | inscriptio, SS. Apostolarum Pauli et Iacob[i] | super doctrina de justificatione
concilian-|dorum facilis et expedita ratio²⁷⁹, libenter | ad te mittere vellem, nisi locorum inter-
 |capedo prohiberet. Nunc libellum paro | de ortu animantium²⁸⁰, quo meam quandam |
 conjecturam expono, et observationi | Guilielmi Harvei, Medici Angli, in subsidium | mittam.
 Paro quoque adhuc libellum de Lati-|nitate meritò suspecta, deque vitiis Latini | sermonis vulgò
 non animadversis²⁸¹: itemque | alia nonnulla. Faxit modò Deus, ut otium | hoc nobis perpetuum
 sit, neque novis istis motibus | bellicis turbetur! Sueci Bremam obsidere | adhuc perseverant.

²⁷⁷ Additum manu auctoris.

²⁷⁸ Vide appendicis secundae meae in parte prima sub titulo “Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti...”.

²⁷⁹ Sub titulo eodem additionis secundae in parte prima vide.

²⁸⁰ Vide librum in parte prima appendicis meae secundae sub titulo “Conjectura de generatione animantium...”.

²⁸¹ Sub titulo eodem additionis secundae in parte prima vide.

Quod alii²⁸² non passuri | dicuntur, Suecisque obviam ituri. Quod si fiat | vereor ne motus isti
bellici longiùs serpant. | Serenissimum nostrum Electorem circa finem | hujus mensis
expectamus. Cum Duce Neobur-|gensi vetus illi controversia intercessit de ||| [145] Ducatu
Cliviensi et finitimis. Verùm lis ea nunc planè | sopita est, atque inter Sereniss. Electorem et
Ducem Neo-|burgensem optimè nunc convenit; adeò ut inter se | Principes convivìa agitarint.
A Polonia quoque nullum | periculum metuendum nunc est. Solos Suecos adhuc | metuimus.
Quorum nova molimina ut Deus reprimat, | orandum est. Vestratibus quoque molimina ista
valde | suspecta esse, facilè intelligi potest. Anglos nupero | isto incendio adactum iri spero, ut
æquis conditionibus | pacem faciant. Quod si fiat, aliis quoque id²⁸³ profuturum | videtur. Non
invasissent, credo, Sueci Bremam, nisi | Hollandos in bellum implicitos vidissent. Si igitur |
Hollandi à bello liberarentur, et Bremenses liberatum | iri putaverim. Sed Θεοῦ ἐνὶ γούνασι
κεῖται.²⁸⁴ | Vale. Scripsi die XX Octobris, anno CIO. IOC. LXVI. |||

32

(in convoluto: f. 146-147v.; in reproductione electronica: p. 289-292)

Deficit recipiens.

[146] S. P. Literas meas, quibus fasciculum | addideram, rectè tibi redditas esse, ex | proximis
tuis intellexi. Spero autem et | eas quibus epistolarum Bartholini unam | adjunxeram rectè tibi
redditas esse, aut | redditum iri. Reliquas epistolas Bar-|tholini, quas et ipsas antehac ad me
misit, | egoque nuper inter schedas meas reperi, | ecce nunc mitto. Plures non est quod |
expectes: quippe nec plures ab eo ad me | scriptas esse arbitror. Quod de Præto-|re classis Daniae
meliora scribis, quam | relationes vulgares et hebdomadariae | attulerant, pergratum est. Servet
| porrò Deus classem Danicam, faxitque, ut, | nisi pax interea sancita fuerit, cum | Hollandica
proximo vere bene rem ||| [146v.] gerat. Sed dolendum quod nuper huc | allatum est, Regem
Galliae cum Rege | Angliae separatim pacem coiisse. Qua-|qua ratione factum sit et quibus
condi-|tionibus, nondum exploratum habemus. | Ex Polonia, quæ, ut scis, vicina nobis, | minimè
jucunda nunciantur; Cosaccos | puta à Polonis defecisse, et Tartar[is] | Turcisque se adjunxisse.
Retulit quoque | nuper quidam ex nostratibus aulicis | Regem Poloniae ab Electore nostro |
auxilia petiisse, et Sereniss. Electorem | eadem ferè promisisse. Ceterum Ham-|burgo huc

²⁸² Post 'alii' unum verbum deletum.

²⁸³ Additum manu auctoris.

²⁸⁴ Hom. *Od.* 16.129: θεῶν ἐν γούνασι κεῖται.

perscriptum est, Ducem Hol-|satiæ qui Gottorpii sedem habet, in Da-|niam, et quidem Hafniam,
profectum | esse. Quod si verum sit, auguror | matrimonii ineundi causa factum esse. ||| [147]
Et exoptata, credo, res foret Danis Holsa-|tisque. Quippe ita augurari liceret, magis | ingenuam
amicitiam inter Principes fore, et | minùs timendos esse Suecos. Tu, quid ea de | re cognoveris,
facies me certiozem. | Vale optimè, et communibus amicis salutem | meis verbis vicissim
nuncia. Faxit Deus, | ut novus iste annus, quem feliciter vobis | illuxisse spero, eodem tenore
porrò | decurrat. Scripsi die III Ian. anno CIÐ. IÐC. LXVII. |

Tui amantiss. |

I. V. |||

33

(in convoluto: f. 148-148v.; in reproductione electronica: p. 293-294)

[148v.] Herrn |

H. Johanni Moht, |

Königl. Dennemär-|

kischen Secretario |

Copenhagen. |||

[148] S. P. Ex libris qui in nuper misso Catalogo | sunt consignati, Ill. Somnitzius, Sereniss.
Electoris | in Pomerania Cancellarius, sibi redimi cupit hunc qui | in adjecta scheda scriptus
apparet. Quare rogo te, | ut ipsi, atque adeò mihi, hanc gratiam facias, ut librum | istum redimas,
siquidem venalis adhuc sit, de quo ferè | dubito, et aliquando Colbergam, quò ille post aliquot
| hebdomadas remigraturus est, ad ipsum mittas, significato | quod pro libro pensum fuerit,
pretio. Est ille literarum, | eorumque qui has colunt, amantissimus vir: et pauci qui | ejus sortis
sunt, ipsi similes. Rogavit quoque me, ut literas | quas adjectas vides, quæque ex Pomerania ad
ipsum missæ sunt, | in Daniam mittam, et ad²⁸⁵ eum cui destinatæ sunt, perferendas curem. |
Ego verò ut hac quoque in re operam mihi tuam commodes, rogo. | Serenissima Electrix, cum
aliquot abhinc hebdomas ex Hol-|landia ægra huc revenisset, septem abhinc dies decessit, |
magnumque sui desiderium tum ceteris, tum ipsi Serenissimo | Electori et Principibus
junioribus reliquit. In vestra aula | mera nunc gaudia esse auguror, quod Sereniss. Princeps
Cassel-|lana istuc vel jam pervenit, vel brevi perventura est. | Ex Academia Kiloniensi ad me

²⁸⁵ Additum manu auctoris.

scripsit D. Rachelius, pro-|diisse librum quendam Severini de Montzambano de statu | Imperii
Germanici quæsivitque ex me, an notus mihi sit liber, | et quis ejus auctor. Ego verò librum
istum nec vidi, nec, quis | ejus auctor, dicere possum. Significavit quoque Rachelius, D. Mu-
|sæum habere nunc disputationes de ubi-|quitate, quam vocant, | carnis Christi, eamque
defendere: Tribbechovium, historiarum | Professorem, continuare Exercitationes Casauboni
contra Baronium. | Putat autem, ipsum aliter sentire quam scribat, aut loquatur, | necdum
deseruisse sententias quas in colloquio Cassellano professus | sit. Accusat item levitatem et
inconstantiam ejus in aliis | rebus. A D. Bartholino quamprimum responsum obti-|nueris, ad
me mittas, rogo. Vale. Scripsi die XV. | Junii, anno CIO. I[OC.] LXVI. tuus I. Vorstius. |||

34

(in convoluto: f. 149-150v.; in reproductione electronica: p. 295-298)

[150v.] Herrn |
H. Johanni Moht |
dieses in |
Copenhagen |
bey dem H. Hof-|
prediger M. Bremer |
zuerfragen. |
Franco bis |
Hamburg. |||

[149] S.P. Literas tuas, quas proximas esse | puto, rectè accepi, et unà cum iis de avi-|cula
lepidum sanè carmen. Quod autem | in his scribis, te misisse antè alias, quibus | de Bibliotheca
quadam, de Scheffero et | de Wasmutho perscripseris, scito eas ad me | non esse perlatas. Quare
nec ad eas respon-|dere possum: quod ut faciam, tamen à me | requiris. Ceterum quod scire
velle videris, an | Bibliothecam, de qua in prioribus literis perscri-|pseras, redimere commodum
nobis sit, ad id | respondere liquet commodum non esse: quando-|quidem Auctores veteres
plerosque omnes Bibliotheca | Electoralis jam habet, et recentiorum quoque | ingentem omnino
vim; ut verendum sit, si inte-|gras Bibliothecas redimamus, ne plerique libri | supervacui nobis
futuri sint. De Wasmutho ||| [149v.] quid me velis, divinare non possum. Significavit | mihi
nonnemo per literas, Wasmuthum quædam | contra me scripsisse. Quod quidem minimè ego |
ægrè tulero, si non animo pleno vanitatis, | ut plerique solent, sed amante veri illum | fecisse

intellexero. A Scheffero accepi ali-|quando literas, cum adhuc Flensburgi essem: | quarum
literarum partem aliquam meo de He-|braismis novi Test. Commentario, quoniam de | hoc suum
in illis iudicium exposuerat, præmisi. | Virum illum propter elegantem eruditionem sanè |
magnifacio. His qui contra me scripserunt | nihildum regessi: nec regerere aliquid animus | est
integro et peculiari volumine, sed inter | ea quæ aliquando, si Deus voluerit, editurus | sum,
miscellanea. Typis exprimendum nuper | dedi librum de Apostolis Paulo et Iacobo super |
doctrina de justificatione conciliandis. Nimirum | neque veteres neque recentiores
conciliationem | istam satis rectè fecisse videntur. ||| [150] Deinde et librum de Latinitate meritò
suspecta | paro. Ceterum apud nos typis nunc exprimitur | Historia Marchica, quam conscripsit
Martinus Schokius, | Professor antehac Groningensis, nunc Francofur-|tensis ad Viadrum: item
Mosis Mardeni, qui | olim novum Test. Syriacum in Germaniam intulit, | et Andreae Mosii
epistolæ Syriacæ ἀμοιβᾶται, | cum Notis Andreae Mulleri, linguarum Ori-|entalium peritissimi
Viri, et in vicinia Præpositi | Ecclesiarum, qui antehac et Turcica quædam | cum suis Notis
edidit. Exprimitur quoque li-|bellus Schokii de fœnore unciario. Quod ad | copias nostras
attinet, perhibent eas ituras | ad oppugnandum Magdeburgum, si hoc imperata | facere
detrectaverit: deinde verò in Borussiam, | aliaque loca, unde emigraverant, reversuras. | Vale.
Scripsi die XIX. Maji, anno CIO. IO. LXVI. |

Tuus |

Ioh. Vorstius. |||

35

(in convoluto: f. 169-169v.; in reproductione electronica: p. 338-339)

[169v.] Herrn |

H. Johanni Moth. |

dieses in |

Helmstede |

bey H. D. Cellario. |||

[169] S. P. Literas tuas, mi Mothi, rectè accepi, ex | iisque intellexi, cupere te certum scire, an
mea | ad Warnerum Freund epistola ad vos jam trans-|missa sit. Scito igitur, non modò ad D.
Rachelium | transmissum esse exemplum ejus, sed ad ipsum te | quoque missa esse quotuor,
atque unà cum his exemplum | unum dissertationum mearum, quarum antehac | indicem seu
titulum transmisi. Fuerunt scilicet | hic Brunsvicenses quidam, quibus fasciculum quendam |

primò Brunsvicum deportandum, atque inde porrò ad te | mittendum dedi; idque dies abhinc
circiter decem. | De Warnero Freund siquid compereris; itemque judicia | vestratium de mea ad
illum epistola siqua cognoveris, | eorum expertem me haud sines. De transmissa | dissertatione
ago gratias. Sed velim scire, quis ejus | sit auctor. Literæ M. B. quæ in calce apparent, | si
Matthiam Berneccerum denotent, mirum sit. Et | quidni clarissimi Viri nomen diserte est
expressum? | In tergo tuarum literarum scriptum videbatur F, idque de-|signare quod portorium
ipse solvisses. Nihilo tamen serius me hic | solvere oportuit; quòd unica litera non satis
declarare videbatur, | quod portorium jam solutum esset. Vale. Scripsi die V. Augusti |

anno CIO. IOC. LXII. |

Tui²⁸⁶ amantiss. |

J. Vorstius, Sereniss. Elect. |

Brand. Bibliothecarius, et |

Gymn. I</Ilustri?> R. |||

36

(in convoluto: f. 170-171v.; in reproductione electronica: p. 334-337)

[171v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

der H. Schrift Studioso |

dieses in |

Helmstede. |||

[170] S. P. Liber Ortvini Gratii, quem | in gratiam D. Cancellarii à Somnitz | redimi volebam,
rectè ad nos delatus | aliquot jam abhinc septimanis fuit. | Atque en tibi pro eo pecuniam: quam
| ut ad te mitterem, nobilissimus D. Cancel-|larius mihi tradidit. Ipse ille nuper | hinc in
Pomeraniam Electoralem atque in | Cassubiam ivit, ibique ad trimestre commo-|rabitur, ut res
provinciales illic dirigat. | Est profectò vir optimus, et inter aulicos | rari exempli. Qui has tibi
litteras tradet, | is meus adhuc discipulus ac φοιτητής fuit. | Cui si mea causa officia humanitatis
| præstiteris, pergratum mihi feceris. | Pater ejus est Serenissimi Electoris Archiater, | nomine
Otto Botticherus, et Med. Doctor. ||| [170v.] Libri mei exempla nondum sunt apportata | ex

²⁸⁶ M. s. add.: “Literas quas adjectas vides, | trades Birnero, qui et ipse | meus φοιτητής, et hoc quidem in loco, | fuit. Si nondum nosti hominem, quæres | ex Bottichero, cujus hic contubernalis fuit.”

Hollandia. De libello Warneri Freund | mira res est, quod Elbingæ is planè ignotus | est, nec exemplum ejus inde huc mitti potuit. | Nactus autem sum exemplum quoddam | quod ex vestra Academia missum erat | Halberstadium cum præfixo ei programme | Titii. Quoniam vidi, Warnerum illum expe-|tere, ut, siquis argumenta ejus non satis | firma esse, eademque refutari posse putet, | hanc ipsam ei gratiam faciat, scripsi | ego ad illum epistolam Latinam, eamque | typis nunc exprimendam curo. Atque hujus | quoque exemplum posthac ad te mittam. | Vale. Scripsi die XIII. Iunii, Anno CIO. IOC. LXII. |

Tui amantissimus |

Ioh. Vorstius. |||

37

(in convoluto: f. 172-173v.; in reproductione electronica: p. 340-343)

Deficit recipiens.

[172] S. P. Mitto tibi, mi Mothi, quæ te desiderare, | ex literis tuis intellexi. De colloquio Theolo-|gico quod audivisti, itidem verum est: sumque | ipse inter colloquentes. Quem verò exitum habi-|turum sit, Deus novit. Adhuc nonnisi his habi-|tum est illud: et perendie habendum est amplius. | Neque enim diebus continuis habetur, sed interruptis. | Quod Theologos atque Logicos me infestos habitu-|rum scribis, non magnopere timeo. Scribant | modò quicumque adversus me scripturi sunt, eo ani-|mo quo ego prior scripsi, id est, veritatis cupido; | nec ideo tantùm, ne tacuisse videantur. Etsi | verò sunt quibus φροντίδες meæ non probantur, | scio tamen esse etiam quibus illa non displicent, | quique per eas verum jam agnoverunt. Inter | quos Vir summus, quique parem ἰ ²⁸⁷ Germania | nostra vix habet, tametsi inter Lutheranos degit, | et ipse quoque Lutheranus audit ac habetur, in suis | ad me literis sic scripsit: De argumento quod | accuratius pertractare voluisti, prorsus tecum ||| [172v.] sentio. Doctrina primitivæ Ecclesiæ de S. Coena | è Consensu orthodoxo, è Mornæi de S. Eucharistia | opere, satis nota esse potest cuivis qui Patres ipsos | evolvere nolit, vel nequeat: ut mirari nunquam | desinam, à tam illustri consensu veterum discessum | fuisse à Nostris, et tanta vehementia propugnatum | dogma recentius (de orali manducatione) ut in id | quod videmus heu deciderimus, et quod imprimis | deplorandum est, neglecto omni moderamine car[i-]|tatis, omnem etiam pacificationis et reconciliationis | modum abhorreamus. Utilissimam igitur esse | operam tuam

²⁸⁷ Deletum.

quam pro Antiquitate in hoc negotio | posuisti judico²⁸⁸. Et ut ea quorum gustus non ingratus
fuit | penitius percipiam, facere pro amicitia nostra | non dedignaberis. Hactenus ille. Cujus
quidem | unius iudicium mihi pluris est quam multorum | aliorum. De hominibus Logicis quod
scribis, sci-|ebam jam antè, non probare vestrates quod in | suo Aristotele non inveniunt. Et
licet fere | augurari, quænam illa sint quæ vestratibus | Logicis non arrident. Ut tamen certius |
atque distinctiùs sciam, quænam illa sint quæ | vestratibus Logicis non probantur, rogo ut |||
[173] exploratorem agas, ac deinde ad me perscribas. | De scripto illo Brecklingii contra
Klotzium, cuius in tuis | mentionem facis, nihildum audiveram aut cognoveram. | Sciebam
quidam, Brecklingium varios libellos edidisse: | quod autem contra Klotzium scripsisset,
hujusque vitia | notasset, de eo non constabat. Orationem Neuburii | quam desideras non
asservavi. alioqui lubens ad | te mitterem. Ceterum non invito Klotzio, ut tu putas, | oratio ista
habita est; sed volente prorsus et nihil | repugnante. Et quid repugnaret? Annon sciebat, |
Calixtum fuisse virum doctissimum, ad dignissimum | qui laudáretur? Ego quidem scripta viri
magni-|facere nunquam desinam; sed cum hac tamen liber-|tate, ut, ubi verum non assecutus
videtur, ab eo | dissentiam. Utinam verò ea æquanimitate vestrates | nunc essent qua B.
Calixtum fuisse liquet! Hic etsi | à Reformatis in quibusdam dissentiret, pro fratribus | tamen
eos²⁸⁹ agnoscere atque habere minimè dubitabat. | Atque eum secuti Rintelenses id quod nuper
fecerunt, | fecisse videntur. Vale. Scripsi die XVI. Sept. |

anno CID. IDC. LXII. |

T. |

I. V. |||

38

(in convoluto: f. 174-175v.; in reproductione electronica: p. 344-347)

[175v.] Herrn |

Johanni Moth, |

der H. Schrift Studioso |

in |

Helmstede |

bey H. D. Cellario. |||

²⁸⁸ judico: m. s. add.

²⁸⁹ Additum manu auctoris.

[174] S. P. Gratum fecisti, quod Corollaria | τοῦ δείνα ad me misisti. Satis petulanter | ille
quisquis est, mea adortus est. Sed non | est operæ pretium feroculo illi respondere. | Auguror
quæ scripsit, hausisse eum²⁹⁰ ab ipso Titio. | Cujus liber cum prodierit, responsurus sum | ad
hæc et alia. Ceterum quæ causa est | quod homo ineptus librum meum compilationem | vocat?
An quod aliis suffuratus quædam sim, | et pro meis venditaverim? Horatio quid | sit, Crispini
scrinia compilare, notum est. | Quod plurimos Auctores veteres citavi, et ad | partes vocavi, feci
quod Calixtus, Hornejus | et viri docti passim fecerunt. Et qui po-|test aliter? Si veterum mens
sit | exquirenda, non potest id aliter fieri, | quam ipsorum veterum verba producendo. | Sed aveo
ipsius Titii scriptum quod | editurus est videre; rogoque, ut, si possis, | per partes illud ad me
mittas, aut saltem ||| [174v.] excerpta quædam. Colloquium nostrum ne [...] | Serenissimus
Princeps experiri tantum cupit, quo-|modo hi qui in ejus ditioe sunt, sint animo[?...] | Tantum
suos ille, non et exteros, curat. Si aliis | Principibus eadem agendi ratio placet, utantu[r...] | ea
et ipsi. Vir summus cujus mentionem feci, | non autoritate Mornæi nititur; sed Patres, | et ceteros
Auctores veteres, si quisquam, | ipse legit. Tantum scripsit, siquis Patres | ipse evolvere nolit,
posse mentem eorum | ex libro Mornæi et aliis cognoscere. | Perronius et alii ejus furfurus
homines etiam | apertissima negant: neque est quod illi | homini credas. Vanitatem ejus et
contra: | dicendi, ubi fas non est, cacoëthes, notavit | inter alios Marcus Antonius de Dominis.
| Vale. Scripsi prid. Kal. Oct. anno CIO. IOC. LXII. |
Tui amantiss. |
I. Vorstius. |||

39

(in convoluto: f. 176-177v.; in reproductione electronica: p. 348-351)

[177v.] Herrn |
H. Johanni Moth |
der H. Schrift Studioso |
dieses in |
Helmstede |
bey H. D. Cellario. |||

²⁹⁰ Additum manu auctoris.

[176] S. P. Ago tibi gratias, mi Mothi, quod | librum Titii quem contra me scripsit, ad me | misisti. Credebam illum scriptorem paulo | humaniorem esse quam nunc expertus sum. Nunc | in eo occupatus sum ut ipsi respondeam, et mea | vindicem. Ceterum, si sic vellem cum ipso agere, | quomodo ille mecum egit, possem subinde ei insci-|tiam, imperitiam et ruditatem objicere. Violat | enim planissimè ille homo ipsa principia Gramma-|tica, quod contendit, verba Domini Hoc est corpus | meum intelligenda sic esse, quasi Dominus dixisset | Hoc quod cum pane ~~aecepe~~²⁹¹ vobis porrigo est corpus | meum. Dixeram ego, voculam Hoc relativam hic | esse, et referre voces quæ in oratione Domini ante-|cesserunt, Accipite, comedite: et Accipite, comedite. | Hoc est corpus meum dictum esse pro eo quod dici potuisset, | Accipite, comedite. Hoc quod accipere et comedere vos volo | est corpus meum. Ille verò ad voculam relativam Hoc | subaudit insuper cum pane, et verba Domini vult sic | accipi, quasi Dominus dixisset Accipite, comedite. Hoc quod | cum pane accipere et comedere vos volo est corpus meum. | Hoc igitur contra ipsa principia Grammatica ab ipso ||| [176v.] ita proditum esse, facilè, credo, omnes intelligent. | Pronomen relativum ideo relativum dicitur, quod refert | et repræsentat tales voces quæ in oratione aliqua ant[e-]|cedunt: non verò quod et alias voces referre ac rep[ræ-]|sentare possit. Si Dominus dixisset, Accipite, comedite aliquid | cum hoc pane. Atque hoc est corpus meum, tum sanè ad | voculam Hoc subaudiri possent non tantum voces Accip[ere] | et comedere, sed et ipsæ voces cum pane, quæ videlicet | et ipsæ pronomen Hoc antecessissent. Quia verò sic | Dominus non dixit, sed modò sic, Accipite, comedite. Hoc | est corpus meum, manifestum est, voces cum pane ad | voculam Hoc, ut Titius vult, subaudiri non posse. | Et his tamen fundamentis omnis illa de manducation[e] | corporis Christi orali secundum Titium nititur. | Sed plura de his in ipso responso meo, quod Titio | oppositurus sum. De parte secunda Philologiæ meæ | nihildum certi scribere possum. Certè exprimi | minimè coepta est. Ceterum omnia ejus jam digesta | distincta, atque elaborata habeo, et spero futuro | tempore verno exprimendorum initium factum iri. | De Cornelio Nepote quod quæris, scito proximis | nundinis Lipsiensibus denuo prodiisse Auctorem | illum cum mea Præfatione, cumque Indice Boecleriano plurimum à me locupletato; idque in usum ||| [177] præcipuè scholarum. Summi Viri, ~~opus~~²⁹² Thomæ Reinesii, | opus de quo scribis, credo illud esse in quo veteres Inscri-|ptiones quamplurimas explicat. Novi ego Virum, et | non paucas ejus ad me missas epistolas instar thesauri | mihi servo. Atque ipse ille est cujus quædam verba tecum | antehac per literas communicavi. Voetii librum si scivissem | te adeò desiderare, potuissem vel ab amico

²⁹¹ Deletum.

²⁹² Deletum.

impetrare, ut istuc | mitteretur. Verùm nunc non amplius res est integra, postquam | ille cum
Serenissimo Electore in Prussiam ivit. Spero tamen | me post paucos dies occasionem
habiturum ipsum librum in tuam | gratiam redimendi. Venit enim huc Bibliopola quidam
Hollandus, | et propediem libros suos explicabit. Tu si adeò desideres | librum ut eum tibi redimi
velis, significabis id mihi. | De argumento quod tractandum suscepas, scripsit Auctor | ille
non in aliquo libri capite, sed peculiari et prolixa | dissertatione. Librum Hebræum quem
desideras, in his | oris²⁹³ reperire non licet. Puto autem reperiri posse Amste-|lodami apud
Menasem ben Israël. Quare, si vis, ea de | causa literas eò mittam. Vidi hic nuper literas Heni-
|chii, Professoris Rintelensis, quibus ille scribit, se et Colle-|gam suum edituros propediem
Apologiam contra Epicrisin | Wittebergensium. Quod quæris, qui fiat, quod non omnes mor-
|tales salvantur, facilis responsio est, inde fieri, quod non | omnes credunt in Christum. Ita enim
Scriptura habet, | Qui non crediderit, damnabitur. Vale. Coloniae ad Spream | die XVIII.
Novemb. Anno CIO. IOC. LXII. |||

40

(in convoluto: f. 178-179v.; in reproductione electronica: p. 352-355)

[179v.] Herrn |

H. Johanni Moth |

der H. Schrifft Studioso |

in |

Helmstede |

bey H. D. Cellario abzugeben |||

[178] S. P. Proximis tuis superioribus literis scribebas | de Campanellæ atque Voetii libris.
Quos quia hic | non inveni, scripsi ea de causa Hamburgum; unde | et certior sum factus,
utrumque librum prostare ibi | venalem; sed Voetii tamen disputationum partem | primam non
separatim venire: librum Campanellæ | indicari quinque marcis Lubecensibus et quatuordecim
| schillingis: prostare autem in æde cathedrali (in der | Domkirchen) in bibliopolio Samuelis
König. Biblia | Hebraica Basileensia cum Masora, Targumim et | Commentariis Rabbinicis, de
quibus nuper scripsi | indicantur octodecim taleris, jam compacta et | in tres partes tributa.

²⁹³ M. s. add.: “[nt hic vena-|ta...] Biblia Bux-|torfii] cum Comm. |[R]abb. et Maso[r.], |[pr]etio multe |[m]inore
quam aliis |[s]olet. Item | Annales Eccle-|siastici Baronii | 12. tomis, | Bibliotheca Pa-|trum noviss. edit. | 17.
tomis, | et id genus | alii.

Bibliotheca Patrum jam | est vendita. Mea ad libellum Titii responsio | versatur jam sub prelo; ejusque bogæ, ut ipso | nostro vocabulo utar, numero sex sunt jam | absolutæ.²⁹⁴ Miror ego Viri inhumanitatem | qua in libello suo usus est: sed et styli τὸ ἄ-|κομψον inconcinnitatem. Longè alia pro-|fectò de illo suspicatus antehac fui. Putant ||| [178v.] isti homines, se non satis graves Theologos vi-|deri posse, nisi asperè et inhumaniter scrib[ant.] | Studio pacis ecclesiasticæ, quod Rintelenses ur-|gent, summum Virum, Hermannum Conringium | minimè adversum esse intellexi nuper ex excerpt[is] | quarundam ejus literarum. Sed et Superinten-|dentes Generales, D. Gesenium, et D. Dætrium | non adversos novi. Nimirum sunt omnes isti | unà cum Rintelensibus ejusdem sententiæ, cujus | antehac B. D. Calixtus fuit, dissensum Lutheranorum | et Reformatorum non esse fundamentalem. | Rintelenses brevi Apologiam contra Wittebe[r-]]gensium ἐπίκριδιν divulgabunt. Breklingii | librum, de quo antehac mentionem faciebas, | nuper demum hic videre atque legere coepi, | atque ita recognovi varia quæ et ipse olim | audivi, vidi, observavi. Scire velim, an | ad librum istum aliquid sit regestum, et | à quonam. Colloquium nostrum Theologicum | lentum negotium est, propterea quod viri | politici quæ præsidet agunt, sæpe mul-|||[179]tumque absunt ab urbe; et quod ipsis quoque colloca-|toribus, Ecclesiastis illis, non usquequaque vacat. | Ex Helvetia scripsit ad me nuper ~~Vir~~²⁹⁵ Cl. Suitzerus | et specimen misit novæ quam parat editionis | Hesychii, Graeci, ut nosti, Lexicographi, cum Notis. | De opere Reinesii, summi Viri, cujus nuper men-|tionem faciebas, paulo disertius atque plenius ad me | scribas velim; cujus illud sit argumenti: an | sit ipsum volumen veterum Inscriptionum, quod | multos jam annos parat post Gruterum. Rerum | quoque quæ apud vos aut in vicinia geruntur, | non expertem me sines. Vale. Scripsi | vertente fere anno CIO. IOC. LXII. | Saluta Dn. Rachelium | T. | I. Vorstius. |||

41

(in convoluto: f. 180-180v.; in reproductione electronica: p. 356-357)

Deficit recipiens.

²⁹⁴ M. s. add.: su]nt autem | universum | [qua]tuordecim | [c]irciter.

²⁹⁵ Deletum.

[180] S. P. Mitto tibi meæ ad Gerh. Titium epistolæ partem | eamque maximam. Pauca illa quæ
restant mittam | propediem, atque inter ea quartam quoque bogam, quam | nunc unà mittere
commodum non est. Scriptum²⁹⁶ Ca-|lovii contra Drejerum vidimus et hic. Ad nos fama |
perlata est, Musæum Rintelensem vocatum esse aut | vocatum iri ad vos. Quod an ita se habeat,
scire | velim. Item, an Hildebrandus factus sit Superintendens | Cellensis. A Reinesio accepi
nuper literas quibus mole-|stè fert quod ego de suo cum Reformatis consensu | ad vos
perscripserim. Ipse verò ego, mi Mothi, | molestè fero, quod quæ ad te perscribo, tu ita |
divulgas. Σοὶ δὲ οὐκέτι δεύτερον ἔσται ᾧδ' | ἔρδειν, ut cum Hesiodo dicam. Ceterum misit |
quoque ad me Reinesius specimen sui de antiquis | Inscriptionibus Commentarii: cui, ut ex
indice, | id est, titulo libri intelligo illud ἐπωνυμολόγων | opus, de quo aliquando tu scribebas,
subjuncturus | est. Ecclesiastæ cum quibus hic agimus, admodum | pertinaces sunt. In scripto
quod nobis nuper | exhibitum est, inter alia sic scripserant, Es | würde mit Schottes hülffe seiner
unter ihnen | sein, der da begehrte Calixtinisch zuwerden. | Scilicet auctoritatem Calixti nos
contra ipsos | allegaveramus; atque hanc illi hoc modo | defugere voluerunt. Vale. Scripsi die |
XI. Febr. Anno CIḶ. IḶC. LXIII. |

T. |

I. V. |||

42

(in convoluto: f. 181-182v.; in reproductione electronica: p. 358-361)

[182v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

dieses in |

Helmstet |

bey H. D. Cellario |

abzugeben. |||

[181] S. P. Ex proximis tuis superioribus literis, | quas quidem ego accepi, intelligere potui, |
posterioris meæ ad Gerh. Titium epistolæ | partem priorem te accepisse: an verò et | posteriorem
acceperis, atque unà cum illa | exemplum quoddam integrum quod D. Con-|ringio destinatum
esset, non item intellexi. | Sed spero tamen, et posteriorem partem | te rectè accepisse. Quid D.

²⁹⁶ Post 'scriptum' unum verbum deletum.

Titius mo-|liatur, et quam mox responsurus sit, | scire aveo. Siquid igitur de hoc tibi inno-|tuerit, facies me certio-|rem. Chemnitii | etsi ceteras disputationes nondum acce-|perim, paravi tamen jam responsi aliquid, | idque propediem curaturus sum typis exprimen-|dum. Miraberis, quantas ineptias et ille | contra me scripserit. Inter alia crimen | læsæ majestatis in Salvatorem Christum, | Arianismum²⁹⁷, mihi impingit, quod scripsi, quod Christus ||| [181v.] Ioh. I. lux vocatur, id per metaphoram [et?] | non propriè, sed impropriè intelligendum [esse?]. | Putat nimirum, quia scriptum est, Christum | esse lucem veram, Christum non per meta-|phoram, sed propriè lucem esse. Ergo dicen-|dum quoque ei erit, quia Christus se vitem | veram appellat, Christum non per metapho-|ram, sed propriè vitem esse. Illud verò | indignissimè idem fert quod scripsi, in syllo-|gismis quibusdam Gerhardi esse pudendum | vitium formæ, et vel alterius criminis | læsæ Majestatis, Facultatis Theologicæ | Jenensis puta, me postulat. Quare de-|monstrandum ipsi hoc amplius erit, quod | vitium formæ sit in hoc et id genus aliis | syllogismis: |

Quod super Johannem Bapt. descendit |

est²⁹⁸ Spiritus S. |

Columba descendit sup Ioh. B. |

E. Columba est Spiritus S. |

Hunc syllogismum à nemine dum reprehē-|||[182]sum scribit: me verò solum id facere ausum esse. | De quorum priore, an id verum sit, non magnopere | mihi laborandum fuerit: et suffecerit, si satis et | abundè, ipse demonstravero, non aliter quam scripsi, | rem se habere. An D. Musæus Rintelio istuc | adhuc concessurus sit, scire velim. Videtur hic | genuinus sectator B. Calixti esse: et auguror ipsam | hanc ob causam illum ad vos vocatum. Titium | à mente Calixti non parum deflexisse satis apparet. | Ceteris Theologis vestratibus quid animi sit, non satis | liquet. De Hildebrando, qui decessit, satis constat, | fuisse et ipsum γνήσιον sectatorem Calixti: <...> | et auguror, ipsam illam ob causam vocatum eum | esse in aulam; idque opera Langenbequii, Cancellarii. | Vale, mi Mothi, cumque scribes, de rebus omnino | variis ad me scribe, etiam quæ levis momenti | esse putabis. Coloniae Brandeburgicæ | die XXIX. Aprilis, Anno CIO. IOC. LXIII.²⁹⁹ |

Tui amantiss. |

I. Vorstius. |||

²⁹⁷ Add. m. s. auctor.

²⁹⁸ Delevit.

²⁹⁹ Add. m. s.: Birnerum, credo, nosti. | Ei has quas adjectas | vides literas tradas | velim.

(in convoluto: f. 183-184; in reproductione electronica: p. 362-364)

Deficit recipiens.

[183] S. P. Gratias tibi ago, mi Mothi, quod | Chemnitii duas quoque posteriores disputa-|tiones ad me misisti. Scripsi ad illum | quoque hominem epistolam quandam; cujus | maximam partem et simul mitto. | Clauseram jam illam, antequam duæ illæ poste-|riores disputationes huc pervenirent; | et, ut exprimerentur quæ scripsi, in typo-|graphiam miseram. Non est animus omne | istud sterquilinium uno tempore ruspari; | sed operam istam in plures epistolas distri-|buam, prout videlicet tempus, atque ipse | quoque animus, feret. Interim in ista prima | epistola inveniet, credo, Chemnitius, quod | difficile ipsi futurum sit concoctu. Illud | de pudendo vitio formæ quod Gerhardus, | socer ejus, adniserit, præcipua scriptionis | ejus causa videtur; et, absque hoc fuisset, | nunquam ille contra me scripsisset. ||| [183v.] Ipsum verò illud in hac prima ad Chemnitium | epistola dedita opera pertractavi. Non | est autem quod paginas istas clam habeas; | sed velim potiùs, ut ostendas quibuscunque | visum fuerit. De crimine falsi, quod | Gerardo Titio à me impactum nuper scri-|bebas, non est quod ille adeò conqueratur. | Si non ex asse respondeat ei quod ICTi ita | vocant, certum tamen est, scripsisse illum | quod falsum est; et quod per vanitatem | quandam animi scripsit, id crimen, id est, vi-|tium esse. Quod intellexi, D. Musæum | Rintelensem istuc venturum, gaudeo. | Reducet, spero, ille mentem B. Calixti in | istam Academiam. Nam Titius, ut apparet, | prorsus degeneravit. Dicebant nostri quoque | Ecclesiastæ nuper, Helmstet hatte sich nach | Calixti Todt so gereiniget, dass sie sich | darüber zuerfreuern hatten. Quam-|primum Titius aliquid contra me typis ex-|primendum dederit, rogo ut ex fronti-|||[184]spicio ejus pauca describas, et ad me mittas. | Literas quas tuis inclusas ad me misisti, meis | inclusas heri Regiomontum misi. Apologia Rin-|telensium Latinè et Germanicè typis exprimitur | Regiomonti: unde brevi plura exempla expe-|ctamus. Bartholini epistolas de quibus nuper scri-|bebas nondum vidi; sed in catalogo tantùm observavi, | ipsum epistolarum medicinalium volumen edidisse. | Et miror igitur, qui in eum censum relata | sit mearum ad ipsum epistolarum una. Iohan-|nem Mauricium, tuum et antehac, et nunc | commilitonem plurima salute meo nomine | impertias. Vale. Scripsi Coloniae Bran-|deburgicæ die XXVI. Maji, anno CIO. IOC. LXIII. |

Tui amantissimus |

J. Vorstius. |||

(in convoluto: f. 185-185v.; in reproductione electronica: p. 366-367)

[185v.] Herrn |
 H. Johanni Moth |
 der H. Schrift geflissenen, |
 dieses in |
 Helmstet.³⁰⁰ |||

[185] S. P. Majorem partem meæ ad Christianum | Chemnitium epistolæ misi ad te paucis ab-
 |hinc septimanis: reliquum verò ejusdem | nunc mitto. De ceteris respondebo ei aliàs. |
 Palmarium, ut apparet, isti homini fuit, | ut à pudendo vitio formæ syllogisticæ socerum | suum
 vindicaret. Hoc igitur quam malè | ipsi cesserit, intelligere poterit ex hac prima | epistola. Quid
 vestrates de syllogismis | istis quos ego oppugnavi, judicent, exquiras | quæso, deque eo ad me
 perscribas. Titium | credo à Chemnitio non multum discrepare | velle; ut scilicet syllogismos
 Warneri | Freund defendere possit. Sed experiendum | est, quid uterque super syllogismis quos
 defen-|dendos susceperunt, scripturus porrò sit. | Titius, ut vidi, in Catalogo lectionum qui | istic
 novissimè typis expressus est, refuta-|tionem mearum epistolarum, quas prolixas | et verbosas
 vocat, jam minatus est. | Sed bene est, quod epistolas meas nunc tantum | prolixas et verbosas
 judicat; non verò | et obscuras esse arguere sustinet. | Tantum scilicet jam consecutus sum, ut |
 non amplius obscurus ei videar, ut antè, | cum primum illum ~~de~~³⁰¹ pro Warnero Freund |
 libellum contra me scriberet. Vale. | Scripsi Dominica Trinitatis, anno CIO. IOC. LXIII. |
 T. |
 I. Vorstius. |||

(in convoluto: f. 186-187v.; in reproductione electronica: p. 368-371)

[187v.] Herrn |
 H. Johanni Moth, |
 der H. Schrift be- |
 geflissenen, dieses |

³⁰⁰ M. s.: durch friden den | Got geleite.

³⁰¹ Delevit.

in |
Helmstede |
bey H. D. Cellario. |||

[186] S. P. Plusculæ hebdomades sunt, fateor, cum nihil | literarum ad te scripsi. Scias autem, me cum | postremas tuas accepissem, D. Bottichero perfe-|rendas ad te aliquas dedisse; sed quas tamen | antè scripseram, quam postremæ tuæ mihi | redderentur. Ceterum cum postremas illas tuas | acciperem, iter meditabar Hamburgum atque in | Holsatiam, idque proximo mox die ingrediebar. | Quo igitur factum quod plusculis hebdomadibus | nihil literarum à me accepisti. Quod in Holsa-|tiam iter feci, præcipua causa hæc fuit, ut | uxori meæ gratificarer, utpote parentes, | et cognatos suos invisere oppido desideranti. | Ceterum Flensburgum usque non perveni. | Tu quod literas à me adeò desideras, causam | auguror hanc esse, ut intelligas quid de | stipendio de quo antehac scripsisti, sperare | tibi liceat. Scito igitur, mi Mothi, me | ex animo te adjutum velle: verùm de sti-|||[186v.]pendio his ex oris consequendo nullam tibi spem fa-|cere posse. Præterquam enim quod stipendia quæ | studiorum causa dentur, hic admodum sunt rara, | ipsis illis quæ sunt inhiant indigenæ, neque exteros | illis frui permittunt. Mei de Hebraismis novi | Test. Commentarii exempla penes me nulla habeo | præter unum quo ipse utor. Faciam autem ut | Hamburgo aliquod ad me mittatur; et ubi nactus | fuero, ad te mittam. Verùm via ordinaria in | posterum nihil ultro citroque mittendum nobis fuerit | quod non alterutri maximè sit necessarium. Quan-|tum nummorum antehac tu pependeris pro fasciculo | quodam non magno, memini adhuc: et pro novissi-|mis tuis ad me literis pendendi mihi hic fuerunt | quatuor omnino grossi, cum antehac non nisi duos | pendere opus fuerit. Cogitavi igitur, siquid fasci-|culorum ultro citroque mittendum fuerit in posterum, | sine magnis sumptibus id mitti posse Halberstadium, | indeque porrò vel huc, vel Helmstadium. Cum in | Holsatia essem, vidi apud amicum quendam opuscula ||| [187] Henrici Meibomii, à nepote hujus, quem nunc vobiscum | esse nuper scribebas, paucis abhinc annis junctim edita; | itemque Reginonis Prumiensis Historiam ecclesiasticam, ni fallor, | à Cl. Hildebrando in lucem productam. Quos libellos | cum habere discupiam, rogo te, mi Mothi, ut de iisdem | in meum usum redimendis cogites. Quod expenderis, | lubens tibi refundam. Alteram partem mei de Hebra-|lismis novi Test. Commentarii qua ratione in lucem extra-|dere possim, seriò nunc cogitare coepi: et spero me id | obtenturum. Habeo omnia quæ ad istuc argumentum perti-|nent, jam digesta atque enucleata: et gestio ipse quamprimum, | dum vita suppetit, divulgare. Me mortuo enim non | temere quisquam reperietur qui ista talia sic enucleare | velit, uti facere ego

coepi. Siquid de instituto | Titii aut Chemnitii resciveris, facies et me scientem. | Vale. Scripsi
die XXV. Augusti, anno CIO. IOC. LXIII. |

Tui amantissimus |

J. Vorstius. |||

46

(in convoluto: f. 188-188av.; in reproductione electronica: p. 372-375)

[188av.] Herrn |

H. Johanni Moth |

der H. Schrift Studioso |

dieses in |

Helmstet |

bey H. D. Cellario³⁰² |||

[188] S. P. Mitto tibi, Amice suavissime, | partem primam Philologiæ meæ de | Hebraïsmis,
quam desiderabas. | Alteram partem futuro tempore verno, | spero, ad te mittere poterò.
Αυτόγραφον | meum Amstelodamum jam misi: et scio, | propediem operarum factum iri
initium. | Siquid commodi inde habituri sunt qui | legent, tibi id acceptum ferant. Nam, | nisi tu
fuisses, non tam celeriter pars | illa altera proditura fuisset, et fortasse | in³⁰³ occulto mansisset
prorsus. Titii | aut Chemnitii nihildum vidi quod ad | epistolas meas regestum esset. Tu si | quid
jam extare, aut mox proditurum ||| [188v.] scias, ne me ejus expertem sinas. Siquid scrupuli³⁰⁴
eos adhuc vellicat, paratus sum ad illud quoque | eximendum. Serenissimus noster Princeps
brevis | huc rediturus est, et jam dedit se in viam. | Quid nuper Regiomonti ei evenerit, ali-
unde, credo, tibi jam constat. An | D. D. Musæus Rintelio istuc jam concesseri[t] | aut quam mox
concessurus sit, scire velim | Istum Virum mentem B. Calixti in vestram | Academiam
postliminio quasi reducturum | spero. Vale. Scripsi die XXII. Oct. | anno CIO. IOC. LXIII. |
Tuus |

Joh. Vorstius |||

³⁰² M. s.: hierbey ein | Packlein.

³⁰³ Ante 'in' unum verbum deletum.

³⁰⁴ Add. m. s. auctor.

(in convoluto: f. 189-190v.; in reproductione electronica: p. 376-379)

[190v.] Herrn |

H. Johanni Moth, |

dieses in |

Helmstede |

bey H. D. Cellario. |||

[189] S. P. Aliquot abhinc hebdomadas amico cuidam | Halberstadium eunti perferendum eò
dedi | fasciculum qui illinc ulterius ad te mitteretur. | Et spero rectè fasciculum istum curatum
| esse, quòd ipse ille cui perferendum dedi, huc | rediens mihi confirmavit, se certo homini |
Halberstadio Helmstadium eunti perferendum | ad te dedisse. A te bene multis hebdomadis |
nihilquicquam literarum accepi: imò nec | duos istos codices quos in meam gratiam | te
redemisse istic scribebas. Si occasio detur | Halberstadium mittendi, deferantur in ædes | Viduæ
B. Secretarii Iahn. Hujus enim | filius nobiscum vivit: et lubens illa | ulterius huc curabit. Quod
tot hebdo-|madum spatio nihil literarum à te accepi, | factum est præter morem tuum: et vereor
| ne adversi aliquid tibi obtigerit, et vel ||| [189v.] morbo præpeditus fueris, quò minùs ad me
scriberes. | A quo metu ut liberer, opto ut quamprimum | aliquid literarum à te videam. De Titii
| atque Chemnitii consiliis atque instituto contra | me nihil comperi. Quod si tibi aliquid |
innotuerit, rogo ne me ejus expertem sinas. | Vale. Coloniae ad Spream, die XXIII. Nov. |

anno CIO. IOC. LXIII. |

Tui amatiss. |

I. V. |||

(in convoluto: f. 191-191v.; in reproductione electronica: p. 380-381)

Deficit recipiens.

[191] S. P. Cum literas ad te scripsissem, easdemque jam obsignas-|sem, et literis quas Cl.
Rachelio destinavi, inseru-|sissem, redditæ mihi sunt tuæ literæ unà cum duobus | istis libris
quos desiderabam: atque ita metus iste | de quo alteris illis literis scripsi, planissimè | mihi est
ademptus. Intellexi enim, te ab urbe | vestra aliquandiu abfuisse, eoque factum, ut | tot
hebdomadis nihil à te literarum acceperim | Sed et tardiusculè tuæ illæ mihi sunt | redditæ. Cum

enim quatuordecim circiter | abhinc dies sint datæ, heri demum ad me | pervenerunt. Titii
responsum typis | jam exprimi, intellexi itidem. Illud quale | sit futurum, aveo cognoscere. Si
nihil | aliud de eo perscribere ad me sustineas, | perscribe saltem, qua chartarum forma | aut
modo exprimatur, quæque ejus sit | inscriptio. Quanti libros istos quos ad ||| [191v.] me misisti,
emeris, in literis tuis non indicatum video. | Velim igitur proximis tuis literis illud facias: ut
quod | mea causa expendisti, re[s?][p[on]dere tibi queam. Vale. | die XXV. Nov. anno CIO. IOC.
LXIII. |||

49

(in convoluto: f. 192-193v.; in reproductione electronica: p. 382-385)

[193v.] Herrn |
H. Johanni Moth |
dieses in |
Helmstede |
bey H. D. Cellario |
Franco |
bis Magdeburg. |||

[192] S. P. Proximis tuis literis significabas inter | cetera, avere te scire, an, quod ad vos fama
| attulisset, D. Drejerus Reformatis se applicasset, | et quidem à me inductus. Scito igitur, non
credere | me rem ita se habere, quomodo fama ad vos attulit; | sed scire tamen, quæ istius famæ
ocasio fuerit. | Scripsit Drejerus duas homilias Germanicas de | verbis Domini Hoc est corpus
meum: quarum | priore interpretationem Ecclesiarum Reformatarum | non repudiat, sed laudat
potiùs, et utilem esse | affirmat; imò jam ab antiquis traditam agnoscit: | posteriore verò
interpretationem Ecclesiarum Luthe-|ranarum præfert, et suam quoque facit. | Ex eo igitur,
quod interpretationem Ecclesiarum | Reformatarum non rejicit, sed laudat et | utilem esse
affirmat, suspicati fortasse quidam | sunt, Drejerum in castra Reformatorum transiisse, | eamque
famam in vulgus ediderunt. Super duabus ||| [192v.] istis homiliis quoniam rogatus sum ut |
sententiam meam exponerem, feci illud, | et quod in chartam conjeci, etiam typis |
exprimendum daturus sum, et quidem | lingua vernacula. Quæ Reimero cuidam | respondi, ea
typis exprimenda jam dedi | Philologiæ meæ de Hebraïsmis exprimendæ | initiam in Hollandia
nondum factum est: | sed brevi tamen fiet. An exemplum primæ | partis, quod multas abhinc
hebdomadas | ad te misi, tandem aliquando acceperis, | scire velim. Quod superest, valere te, |

et novum istum annum porrò feliciter | decurrere opto. Scripsi Coloniae ad | Spream die IX. Ian.
anno CIO. IOC. LXVI |

T. |

I. Vorstius. |||

50

(in convoluto: f. 194-197v.; in reproductione electronica: p. 390-393)

[197v.] Herrn |

H. Johanni Moth |

der H. Schrift geflissenen |

dieses in |

Helmstet.³⁰⁵ |

bey H. D. Cellario. |||

[194] S. P. En tibi responsum ad literas cla-|rissimi Conringii, quod unà cum ipso desi-|derare
videbaris. Ceterum ex literis D. | Conringii intellexi amplius quam ex tuis; | videlicet ipsum
quoque illum fasciculum quem | via Halberstadensi deportandum³⁰⁶ de-|deram rectè redditum
non tibi quidem, | sed D. Conringio. Suspikor autem, delatum | eum fuisse Wolfenbuttelam, et,
licet inscri-|ptio spectaret ad te, D. Conringium tamen, | quod, quæ in fasciculo containerentur,
videre | cuperet, resignasse illum, quòd se tua pace | facere posse non dubitaret. Invenit ille³⁰⁷
| in fasciculo, ut intellexi, omnia quæ in | ipsum compegeram; videlicet exemplum | scripti mei
Germanici exemplum concionum | Drejeri de Eucharistia, Defensionem vari-|arum lectionem
Reinsesii, Floram Marchicam ||| [194v.] D. Elsholtzii. Quæ quidem omnia ego tibi |
destinaveram. Quia autem suspikor, exemplum | Defensionis³⁰⁸ variarum lect. Reinesii D.
Conringium sibi | retinuisse, mitto nunc ejusdem aliud exemp[lum] | Ipsas varias lectiones puto
te habere. Si verò | non habeas, prospexerim ego, ut et illas | aliquando habeas. Nunc mitto et
alia quæ-|dam, quæ non ingrata tibi futura spero. | Inter quæ est Lexicon Orientale Harmonicum
| Hottingeri, quod literas Orientales colentibus | inter quos te esse intellexi, apprimè utile esse |
videtur. Ex vestra Academia desidero | literas provinciales Montaltii cum Notis | Rachelii,

³⁰⁵ Add. m. s.: hierbey ein Packlein.

³⁰⁶ Post 'deportandum' unum verbum deletum.

³⁰⁷ Post 'ille' unum verbum deletum.

³⁰⁸ Add. m. s. auctor.

Propolitica et de civili prudentia | librum³⁰⁹ Conringii, et siquid aliud rarum apud vos | sit. Quæ
si tua opera mihi procurata | fuerint, erit id mihi perquam gratum. | Idem ille qui has literas cum
fasciculo reddet | ad nos remeabit. Quare si huic aliquid | traditum fuerit ad me perferendum,
rectè | illud accepturus videor. Vale. Scripsi die | XX. Augusti anno CIO. IOC. LXIV. |
Tui amantiss. J. V. |||

51

(in convoluto: f. 195-196v.; in reproductione electronica: p. 386-389)

[196v.] Herrn |
H. Johanni Moth, |
der H. Schrift Studioso |
auff der Universitet |
Helmstet |
bey H. D. Cellario.³¹⁰ |||

[195] S. P. Ex proximis tuis inter cetera intellexi, | fasciculum quem Halberstadensi cuidam |
ad te Halberstadio mittendum amicus tradi-|derat, tum cum istas literas scriberes, nondum |
traditum fuisse, et incertum adeò esse, an | futurum omnino sit ut tibi tradatur. | Quare, cum
nunc alia mihi detur occasio | ad te quippiam mittendi, mitto alia mei | contra D. Drejerum
scripti exempla. Ipsarum | D. Drejeri concionum exemplum mittere | nequeo, quia nullum mihi
suppetit. | Poteris autem ipsa D. Drejeri verba præci-|pua à me fideliter descripta in meo | scripto
legere. D. Drejerus, ut Regiomonto | perscriptum est, nihil est registurus: et | placet ipsi, quòd
non inhumaniter, ut ferè | fit hodie, ipsum tractavi. Prope profectò | ille abest à vero:
quandoquidem agnoscit, ||| [195v.] voculam Hoc in verbis Domini nihil aliud sibi velle, | quam
si dictum esset Hic panis; itemque, quòd com-|moda, et ab ipsis antiquis Doctoribus usurpata,
| interpretatio sit si verba Hoc est corpus | meum ἰσοδύναμα credantur his Hic panis est |
figura³¹¹ corporis mei. Si autem hæc sit | vera interpretatio, aliam scilicet falsam esse | oportet.
Quippe unius loci non nisi unus sensus | esse potest. Fasciculum illum superiorem | vellem et
ipsum tandem aliquando ad te | pervenire. Compegeram enim in ipsum varia: | et inter cetera
quidem literas ad Cl. Conrin-|gium, et exemplum iudicii ejus de antiqua | Ecclesia Africana;

³⁰⁹ Add. m. s. auctor.

³¹⁰ Add. m. s.: durch fr. den Got | geleite.

³¹¹ Ante 'figura' unum verbum deletum.

quòd scilicet hæc ipsa | de Eucharistia planè idem senserit quod hodie | Ecclesia Reformata
sentit. His qui contra | me scripserunt, nihildum regerere laboravi | nec dicere liquet quam mox
facturus sim. | Etsi enim minimè desint quæ ipsis regerenda: | existimem, fateor tamen me
abhorreere ferè | istud genus scribendi, præsertim hoc tempore ||| [196] quo quotidie tristia
audiuntur de Christiano | nomine; quam malè scilicet hoc rem gerat | contra hostes suos
Muhammedanos. Animus tamen | est, si vixero, et si paulò meliora fata nos respe-|xerint, altero
demum anno aliquid edere, quo | junctim omnibus qui contra me scripserunt, breviter |
respondeatur. Partis secundæ mei de Hebraïsmis | novi Test. Commentarii quantum typis
expressum | sit, scribere nondum habeo. Plusculas jam | abhinc hebdomades missum ad me est
specimen | quoddam: quod sanè perplacebat. Et spero | cras, aut post paucos dies, literas
Amstelodamo | me accepturum, quibus exemplum eorum quæ | typis expressa jam sunt, sit
additum. | Vale, et amicis quos istic me habere | nosti, meis verbis salutem nuncia. | Scripsi
Coloniæ ad Spream die XXI. | Iulii, anno CIO. IOO. LXIV. |
Tuus |
I. Vorstius. |||

52

(in convoluto: f. 198-198v.; in reproductione electronica: p. 394-395)

[198v.] Præstantissimo ac doctis- |
simo D. Iohanni Moht, |
amico pl. dilecto

[198] S. P. Fasciculum, quem ad me misisti, unà cum | literis rectè accepi. Sed literæ tuæ non
tan-|tùm insertas alias habebant, sed et ipsæ | aliis insertæ erant. Miror igitur quid | sit quod id
ita factum fuit. Inscriptio certè | ineptè facta erat; ut facilè appereret, ab | homine rudi profectam
illam esse. D. Meibomii | amicitia nihil mihi gratius est: et ad literas | ejus jam respondi. Credo
Doctorem, atque Pro-|fessorem illum esse Medicinæ. Etsi enim neque | in tuis, neque in ipsius
literis, imò nec in scriptis | ejus typis expressis, expressum illud videam: | tamen quia literæ
ejus scriptæ sunt Helm-|stadii, Professorem illic Medicinæ agere, atque | adeò et Doctorem, ut
vocant, esse suspicor. | Pridie Kal. Ian. dedi literas ad Rachelium, | atque unà etiam ad te. Spero

igitur rectè eas | tibi esse redditas, ex iisque quid de te ornando | sentiam, te intellexisse. Vale.
Scripsi | die³¹² XIV. Ian. anno CIO. IOC. LXV. |
T. |
I. Vorstius. |||

53

(in convoluto: f. 199-199a; in reproductione electronica: p. 396-398)

Deficit recipiens.

[199] S. P. Paucas abhinc hebdomades studioso | cuidam literarum, qui istuc ibat, | literas ad
Cl. Meibomium perferendas | dedi, et his quas ad Meibomium dedi, | alias, quas tibi inscripsi,
inserui. | Spero igitur, eas literas rectè ad vos | perlatas esse. Sed nunc et illam oc-|casionem ad
te scribendi, quam nuper ipse | ostendebas, opprimo, et simul mandati | Electoralis exemplum
aliud, quod desi-|derare te significabas, mitto. Addo | quoque quæ de Latininitate falsò suspecta
| exprimenda typis nuper curavi, cetera | quæ eò pertinent, cum et ipsa expressa | fuerint, alio
tempore submissurus. | Cl. Sauberti causa scripsi ad Ioh. | Wæsbergium, Ioh. Iansonii, qui jam
| decessit, generum, quique libros Iansonii ||| [199v.] maximam partem jam possidet; et
sciscitatus | sum, an ipsi libeat ~~per~~³¹³ conditionem quam | nomine Sauberti nuper ferebas,
accipere, | ac permutationem facere librorum. | Puto accepturum eum ~~accep~~³¹⁴ conditionem; |
cumque ea de re ad me rescriptum fuerit, | faciam te porrò certiolem. Aliquot | abhinc annos,
cum B. D. Calixtus cum Scharfio | controversias quasdam Theologicas agitaret | editum est
scriptum quoddam Oswaldi Stump[fi?] | contra Ioh. Scharfium. Quod scriptum | cum
desiderem, ejusque exempla in vestra-|tibus bibliopoliis adhuc prostare putem, | rogo te, ut si
offenderis, exemplum | ejus redimas, et, ubi occasio data ali-|quando fuerit, ad me mittas. Est
illud | paucarum modò paginarum. In Philo-|logiam meam sacram concinno nunc | Indices:
quos et ipsos brevi Amstelo-|damum missurus sum. Ipsum Philologiæ | corpus jam ferè
absolutum puto. Vale. | Col. ad Spream, die XIV. Febr. anno CIO. IOC. LXV. |

T. |
I. Vorstius |||

³¹² Add. m. s. auctor: "Helmstadii typis olim | expressus est libellus cujus | [in]scriptio est, Observationes | [L]atinae
linguæ Casp. Scioppii. | [Q]uem si nancisci possis, velim in | [g]ratiam meam redimas, et, cum | commoda occasio
dabitur, ad me mittas aliquando."

³¹³ Delevit.

³¹⁴ Delevit.

(in convoluto: f. 200-201; in reproductione electronica: p. 400-403)

Deficit recipiens.

[200] S. P. Venit ad me heri quidam literarum | studiosus, nomine quidem Schmidius, natione
| verò Bremensis, qui se tibi notum ajebat, | et varia tum de Helmstadiensis, tum de | aliarum
Academiarum statu referre poterat. | Is cum hinc se Magdeburgum iturum diceret, | occasionem
mihi datam ratus qua alia libelli | mei pars ad te mitti posset, nolui eam | negligere. De Bosii
molimine quoniam | scire vis quomodo se res habeat, referam | tibi. Indicem in Cornelium
Nepotem, quem | Boeclerus adornarat, locupletare studu-|erat Bosius. Ego verò cum eundem
Indicem | multo adhuc amplius locupletari posse | animadverterem, idque è re juventutis | fore
putarem, studui et ipse eundem | Indicem locupletare. Dum igitur hoc | feci, testatus subinde
sum, me à Boeclero, | itemque à Bosio, dissentire; idque feci ||| [200v.] quam levissimè poteram,
ut nullo graviore | verbo usus sim. Exempli gratia ad verbum | Accusare in isto Indice scripserat
Bosius, | quod, cum dicitur accusare aliquem prodi-|tionis vel capities³¹⁵ ablativus crimine sit
subaudiendus. | Quibus subjeci ego talia: Nolim ego crimine | subaudire. Sic enim
subaudiendum quoque foret | cum dicitur capitis damnari, capitis absolvi, | quod ipsum Cl.
Bosio itidem non displicet. | Quid autem dicet de eo, quod Latini dicunt | etiam damnare capite,
plectere capite? An | et hic vocem crimine subaudiet? Quomodo | autem hic non potest, ita nec
in illis alteris. | Casus secundus et sextus hic ferè promiscuè | usurpantur. Quod igitur ita contra
| ipsum scriptum est, id ille, ut intelligo, | indignè fert, et nollet non factum. | At eodem modo
ipse in suis libellis | passim scribit. Et, quia sibi vitio verti | talia non vult, malè facit quod vitio
| mihi vertit. Quæ verò hæc est insolentia, | extra omnem ingenii aleam sese positum | putare
nec ferre posse quenquam à se ||| [201] dissentire! Ego quidem, si ita mecum agant | alii,
quomodo ego cum ipsis ago, minimè | indignè illud tulero. Quod ad rem ipsam | attinet, qui³¹⁶
cur, quæso, vocem crimine in ista | phrasi subaudire velimus? Habet hoc ille | à Scioppio, qui
tum ipsam illam vocem, tum | varia alia in oratione Latina subaudiri vult. | At nulla ratione nixi
hoc ita velle videntur. | Dicunt Latini non tantùm damnare capitis, sed | et damnare capite, id
est, vita: quod nos Germani | dicimus am læben strahffen. Et eadem ratione dicunt | etiam

³¹⁵ vel capities: add. manu auctoris.

³¹⁶ Delevit.

damnare pecunia: quod nostri dicunt an gelde | strahffen. Quomodo igitur hic non opus est
vocem | aliquem quæ significet crimen, subaudire, ita | nec in alteris illis. Sed experiemur, quid
| Bosius contra sit allaturus. Vale. Scripsi | die XI. Martii, anno CIO. IOO. LXV. |

T.³¹⁷ |

J. Vorstius. |||

55

(in convoluto: f. 202-203, in reproductione electronica: p. 404-406)

Deficit recipiens.

[202] S. P. Jampridem, fateor, responsum tibi debeo, | clarissime Mothi: et de reddendo eo |
sæpe quidem cogitavi; verùm intervene-|runt modò hæc, modò illa. Literas quibus | librum D.
Sauberti addideras, rectè accepi. | Et quoniam intellexi, ipsum D. Saubertum | mihi dono
misisse, velim meis verbis plu-|rimam ei salutem dicas, et pro misso ad | me dono gratias agas.
Fasciculum quem | D. Carlsdromio destinaveras, rectè ei | redditum scito. Abiit ille cum Ottone
| ~~primò~~³¹⁸ hinc Wittebergam; inde Lipsiam | et ad alia loca profecturus. Duobus | hujus loci
ecclesiasticis quid nuper | factum sit, ex his quæ adjunxi | intelliges. Requisitum fuit, ut Ecclesi-
| astæ hujus loci Lutheriani manu sua ||| [202v.] testarentur, se in posterum ex præscri-|pto edicti
quod nosti Electoralis victuros. | Verùm recusarunt numero sex: quorum | duo, M. Lilius, et L.
Reinhartus, idcirco | sunt abdicati; et abdicabuntur, credo, | et ceteri, nisi consilium mutaverint.
| Requisiverant illi variorum Collegi-|orum Theologorum super edicto Ele-|ctorali judicia, et
inter alios et Nori-|bergensium ac Helmstadiensium. Et | Noribergenses quidem planissimè re-
| scripserunt, posse eos bona conscientia | edicto Electorali parere. Nec multum, | nisi fallor,
discreparunt Helmstadienses | vestri. Verùm illi auctoritatem | potiùs Wittebergensium et
aliorum | quorundam secuti, ex mandato | Electorali se gerere recusarunt. ||| [203] L.
Reinhartum fortasse suscipient | Hamburgenses: quod et jampridem ille | desiderasse dicitur.
Locus certè ad ædem | S. Catharinæ nunc vacat. Et, si non alias | ob causas, saltem ob hanc
eum suscipient, | quòd martyrio quasi coronatus est³¹⁹ ipsis videbitur. | Alter ille, Lilius nomine,

³¹⁷ Add. m. s.: “Sereniss. Princeps Ru-|dolphus Augustus, Serenissimi | Ducis Wolfenbuttelensis | filius natu
maximus, | triduum abhinc una | cum Serenissimo Electore | et Principe nostro, hujus | Bibliothecam lustrabat. |
Intellexi et ipsum præter eam quam pater habet, Bibliothecam adornare.”

³¹⁸ Delevit.

³¹⁹ Delevit.

provectæ jam ætatis | est; et mansurus ~~tamen~~³²⁰ hic dicitur, etiamsi | cura ecclesiæ ipsi sit
abrogata. Vale, | suavissime Mothi, et amicis plurimam | à me salutem nuncia. Scripsi pridie |
Dominicæ Trinitatis, Anno CIO. IOC. LXV. |
Tui³²¹ amantissimus |
Joh. Vorstius. |

56

(in convoluto: f. 378-379v.; in reproductione electronica: p. 727-730)

[379v.] Herrn |
H. Johanni Moht |
dieses in |
Copenhagen |
bei dem Köingl. Hofprediger |
H. M. Bremer abzugeben. |||

[378] S. P. Quæ ego de Reformatis, deque vestrorum in hos | animo Principum scripseram, ea
non satis assecutus | videris, mi Mohti. Scribis enim, non multum mo-|menti religioni
Reformatæ accedere inde quod | Principes Lutherani cum Reformatis matrimonia | inire
consueverunt. sæpe enim fideles cum infide-|libus matrimonia iniisse: neque tamen hinc sequi,
infideles | salvatos esse. At ego non hoc volebam, multum | momenti, lucri aut incrementi
religionis et Ecclesiæ | Reformatæ accedere; sed tantummodo hoc volebam, | Principes
Lutheranos qui cum Reformatis matrimo-|nia ineunt, mitius de Reformatis videri sentire, |
quam sentiant alii quidam; et quidem quod Refo<r>-|mati cum ipsa quoque illa qua imbuti sunt
fide | salvari posse. Non de futuro Ecclesiæ incremento | agere tecum volui; sed duntaxat de
Principum | vestrorum de Reformatis sententia, deque eorundem | in eosdem animo. Atque eam
illorum sententiam | non absurdè videor colligere posse ex his quæ | nuper usu venerunt. Quis
enim credat, Principem ||| [378v.] cui nullius non conditionis potestas datur, ma-|trimonium
velle inire cum ea quam nec ipsam cum | ea cui addicta est fide, salvari posse, nec parentes |
ejus salvatos esse existimet? Sed scribis tu, sæpe | fideles cum infidelibus, quosque non salvari

³²⁰ Delevit.

³²¹ Add. m. s.: “Ex Hollandia, miror | quod multis hebdomadibus | nihil literarum accepi. | Philologiæ meæ non
nisi | sedecim bogas penes me habeo. | Oportuit autem opus totum jampridem | absolutum, si typographus
Wæsbergius | promissis stare voluisset. Libellus de | Latinitate suspecta pridem absolutus est. | Reliquas bogas
mittam, cum amicum offendero qui ad vos eat.”

posse | nossent, matrimonia iniisse: et hinc colligendum | relinquis, fieri quoque posse ut
Princeps Lutheranus | cum Reformata, etsi hanc per suum fidem salvari | posse haud credat,
matrimonium contrahat. | Jam non negaverim ego initio Ecclesiæ, et cum | fidelium adhuc
paucitas esset, sæpe usu venisse | ut fidelis non fidelem in matrimonio haberet, | quod jam ante
quam fidelis fieret, eam in matrimonio | habuisset, aut quod alterius conditionis non temere |
potestatem habuisset: at verò ex quo fidelium | aliqua jam multitudo fuit, ut fidelis fidelem |
ducere posset, non sæpe factum putem, ut fidelis | duceret non fidelem, cujusque nec parentes
salvatos | esse ulla spes esset. Sed hæc hactenus. | Thomam Reinesium, summum Virum, nuper
vita | excessisse, ad vos quoque fama jam delatum puto. ||| [379] Expertus ille fuerat singularem
Regis Galliarum | munificentiam: perque eandem suum quoque veterum Inscripti-|onum opus
se extrusurum sperabat. Quid nunc deinceps | futurum, quidque de eo opere sperare nobis liceat,
non | liquet. Credo tamen Lipsiæ ipsum φοιτητὰς habuisse | quibus quid suis rebus fieri vellet,
mandaverit: | Librum Senftlebi nactus tandem aliquando sum: | poteroque eum, quandocunque
volueris, Hamburgum mittere. | Scribebas aliquando te varia observasse quæ ad Lati-|nitatem
meritò suspectam pertinerent: et, nisi fallor, | rogavi ego te, ut eadem mecum communicares. |
Quod quia factum nondum à te est, idem nunc iterum | te rogo. Adde quoque siqua ad
Latinitatem falsò | suspectam pertinentia in promptu habeas. Quid Bartho-|lini nunc rerum
gerant, quid item Langius, Meibomius, | et alii, proximis tuis me docebis. Langius et Mei-
|bomius adeone solas res pecuniarias nunc tractant, | ut rem literariam nihil deinceps adjuturi
sint? | Sanè plusculis jam annis nihil quod ab ipsis profectum | esset vidi. At illi aliquot abhinc
annos multa adhuc | præclara minari videbantur. Vale. Scripsi | die XIX Martii, anno CIO. IOC.
LXVII. |

Tui amantissimus I. Vorstius. |||

Kokkuvõte

Johannes Vorst (1623-1676), Brandenburgi kuurvürstliku raamatukogu üks kahest juhatajast alates 1662. aastast, pidas kirjavahetust oma kunagise (Flensburgi ladina kooli) õpilase Johann Mothiga (1639-1705), mille rektor Vorst alates 1653. aastast olnud oli, 1660. aastatel. Konvoluudi, milles Vorsti kirjad paiknevad ning milles lisaks neile sisaldub ka palju muid allikaid, muuhulgas teiste inimeste kirju Mothile, sai Tartu Keiserliku Ülikooli Raamatukogu kingiks 1806. aastal meie klassikalise filoloogia, esteetika, retoorika, kirjandus- ja kunstiajaloo professori Johann Karl Simon Morgensterni vahetalitusel Riia ülempastorilt Andreas Immanuel von Essenilt koos 21 teise konvoluudiga. Siiani on kingiks saanud konvoluudid uurijatelt vähe tähelepanu pälvinud. Vorsti ja Mothi elu ning konvoluudi lugu tutvustatakse esimeses, sissejuhatavas peatükis.

17. sajand oli tormiline aeg, kui leidis aset palju sõdu ning palju usutülisid. Periood 1660-1672, millesse kirjavahetuse pidamise aeg langeb, oli rahuperiood nii Vorsti elukohamaale Brandenburgi kuurvürstkonnale kui ka Johann Mothi elukohamaale (alates 1664. või 1665. aastast) Taani kuningriigile, kuigi lokaalseid sõdu, nagu Rootsi-Bremeni konflikt 1666. aastal, ja välismaal aset leidvaid sõdu, nagu Teine Inglise-Madalmaade sõda 1665.-1667. aastal, aset leidis. Magistritöö teise peatüki esimene osa kirjeldas tausta andmise huvides just seda ajastut. Ometi toimusid sõjad ka vaimsel lahinguväljal. Kolmekümneaastase sõjaga olid küll ususõjad lõppenud, kuid mitte usutülid. Kalvinistid ja luterlased said omavahel halvasti läbi, tõsiasi, mis ei olnud mitte vähe seotud poliitikaga. Armulauas aset leidva õige tõlgendamine oli üks suuremaid tülikäsimusi kahe protestantliku leeri vahel. Leidus ka inimesi, kes tahtsid kahte leeri üksteisele lähendada ning keskendusid üksteise vaheliste erinevuste asemel üksteist siduvale. Mitmed dogmaatilisemad vaimulikud ning usuteadlased nägid üksteisele lähenemise katses aga ohtu, arvates, et üksteise erinevustega leppimise nimel vähendatakse oluliste asjade tähtsust. Nii lahvas 1640. aastatel sünkretismitüli, mis lõppes alles 1680. aastatel. Kirikoolilise tausta annab magistritöö teise peatüki teine osa.

Vorsti kirjad näitlikustavad ühe 17. sajandi teise poole Põhja-Saksamaa õpetlase huve. Kirjade teemad võib jagada kolmeks: raamatuvahetusega seonduv, usuteaduslikud diskussioonid ning informatsiooni vahetus (näit. poliitikaalane). Magistritöö kolmandas peatükis uuriti neid teemasid, eelkõige kahte viimast põhjalikumalt. Neljandas peatükis leidub kõigi Vorsti 56 kirja editsioon.

Siinse magistritöö teemasid saaks kahel viisil põhjalikumalt edasi uurida. Siinne autor tutvus ise põhjalikumalt esimese kolmekümne kahe kirjaga, järgmisena võiks uurimise alla võtta ka ülejäänud 25 kirja. Konvoluudis leidub teiste inimeste, muuhulgas mitu korda Vorsti poolt mainitud kirju Johann Mothile: ka need võiks uurimise alla võtta. Nõnda saaks kirjutada töö, mis saavutaks suurema ülevaate Brandenburgis ja tema lähikondsetes maades elanud omavahel tihedalt suhelnud õpetatud huvidega inimeste, teiste sõnadega toonase rahvusvahelise, põhja-saksa haritlaskonna vaimuelust. Magistritöö jaoks jäi säärane eesmärk liialt laiahaardeliseks.

1806. aastal Riiast kingiks saadud konvoluute on lisaks veel 21 tükki. Nendegi põhjalikum uurimine tooks kindlasti huvitavaid tulemusi.

Siinne magistritöö annab ühe (pooliku, s.t. vaid ühe osapoole kirju omava) kirjavahetuse näol ülevaate ühest 17. sajandi teise poole õpetaja-õpilase vahelisest suhtest. See toob tähelepanu alla Johannes Vorsti, keda Eestis ei ole siiani üldse uuritud, ning keda välismaalgi on vähe uuritud. Unustusehõlma vajunu meeldetuletamine on alati hea, tuues uusi mõtteid. Näiteks avastas siinne autor Vorstiga tegeldes, et ta on gümnaasiumiõpilastele kirjutanud Vana-Kreeka luuletajate valitud luuletuste lugemiku ("Veterum poetarum Graecorum poemata... selecta..."), kus kreekakeelsetel luuletustel ladinakeelne tõlge kõrval. Võib-olla annaks seda tänapäevalgi keelteõppe keskmisel astmel kasutada.

Kasutatud kirjandus

Käsikirjad

“Mscr. 45. Epistolae variorum Jo. Vorstii, Bibliothecarii Elector. Brandenb. aliorumque: Commercium literarium Jo. Mothii Regis Danorum Secretarii”

(ühtlasi digiteeritud: <https://dspace.ut.ee/handle/10062/71586>).

Trükitud väljaanded

Baur, Jörg (2002) ‘Die Helmstedter Lesart des Rechtfertigungsartikels und deren rechtgläubige Kritiker. Eine Untersuchung zur Genese des “synkretistischen Streites.” – *Zur Rechtfertigungslehre in der Lutherischen Orthodoxie. Beiträge des Sechsten Wittenberger Symposiums zur Lutherischen Orthodoxie.* Toim. Udo Sträter. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt;

Bonney, Richard (1991) *The Short Oxford history of the modern world. The European Dynastic states 1494-1660.* Oxford: Oxford University Press;

Firth, C. H. (1969) ‘The Stewart restoration.’ – *The Cambridge Modern History. Volume V: The age of Louis XIV.* Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Frost, Robert I. (2000) *The Northern wars. War, state and society in northeastern Europe, 1558-1721.* Harlow: Pearson Education Limited;

[olemas ka eesti keeles: Frost, Robert I. (Hein, Kalle – tõlk.) (2005) *Põhjasõjad. Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558-1721.* Kunst];

Halvorson, Michael J. (2010) *Heinrich Heshusius and confessional polemic in early Lutheran orthodoxy.* Routledge: London;

Hassall, Arthur. (1969) ‘The foreign policy of Louis XIV. (1661-1697)’ – *The Cambridge Modern History. Volume V: The age of Louis XIV.* Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Jespersen, Leon (2016) ‘From aristocratic regime to absolutism, 1660-1682’ – *The Cambridge History of Scandinavia. Volume II, 1520-1870.* Toim.-d: Kouri, E. I., Olesen, J. E. Cambridge: Cambridge University Press;

Kampmann, Christoph (2014) 'The Emperor' – *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War*. Toim.-d Olaf Asbach ja Peter Schröder. Ashgate: Surrey;

Lackner, Martin (1973) *Die Kirchenpolitik des Grossen Kurfürsten*. Luther-Verlag;

Lockhart, Paul Douglas (2007) *Denmark 1513-1660. The Rise and Decline of a Renaissance Monarchy*. Oxford: Oxford University Press;

Mager, Inge (1982) 'Georg Calixt' – *Orthodoxie und Pietismus*. Martin Greschat. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer;

Nischan, Bodo (1994) *Prince, people and confession. The second reformation in Brandenburg*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press;

Noack, Lothar (1997) 'Vorstius (Vorsten), Johann' – *Bio-bibliographien. Brandenburgische Gelehrte der Frühen Neuzeit. Berlin-Cölln 1640-1688*. Noack, Lothar ja Splett, Jürgen. Berlin: Akademie Verlag;

Olesen, Jens. E. (2016) 'The struggle for supremacy in the Baltic between Denmark and Sweden, 1563-1721' – *The Cambridge History of Scandinavia. Volume II, 1520-1870*. Toim.-d: Kouri, E. I., Olesen, J. E. Cambridge: Cambridge University Press;

Osborne, Toby (2014) '1629-1635' – *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War*. Toim.-d Olaf Asbach ja Peter Schröder. Ashgate: Surrey;

Reddaway, W. F. (1969) 'The Scandinavian North' – *The Cambridge Modern History. Volume IV: The Thirty Years' War*. Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Reddaway, W. F. (1969) 'The Scandinavian kingdoms' – *The Cambridge Modern History. Volume V: The age of Louis XIV*. Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Rystad, Göran (2012) *Karl XI. Biograafia*. Argo;

Ward, A. W. (a) (1969) 'The Great Elector and the first Prussian king' – *The Cambridge Modern History. Volume V: The age of Louis XIV.* Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Ward, A. W. (b) (1969) 'Gustavus Adolphus. (1630-2.)' – *The Cambridge Modern History. Volume IV: The thirty years' war.* Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Ward, A. W. (c) (1969) 'The origins of the kingdom of Prussia' – *The Cambridge Modern History. Volume V: The age of Louis XIV.* Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Ward, A. W. (d) (1969) 'The peace of Westphalia' – *The Cambridge Modern History. Volume IV: The thirty years' war.* Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press;

Ward, A. W. (e) (1969) 'The Protestant collapse (1620-1630.). 1. The Lower-Saxon and Danish War (1623-9.)' – *The Cambridge Modern History. Volume IV: The thirty years' war,* 1969. Toim. lord Acton. Cambridge: Cambridge University Press.

Internetiialikad

Blaschke, Karlheinz. (1974) 'Johann Georg II.' – *Neue Deutsche Biographie 10.* Vaadatud 25.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd119100320.html#ndbcontent>;

Carstens, Carsten Erich. (1886) 'Musaeus, Peter' – *Allgemeine Deutsche Biographie 23.* Vaadatud 25.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd117187968.html#adbcontent>;

Carstens, Carsten Erich. (1888) 'Rachel, Samuel' – *Allgemeine Deutsche Biographie 27.* Vaadatud 23.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd117684244.html#adbcontent>;

Curtius, Sebastian (22.11.2022). – *Hessische Biografie.* Vaadatud 20.05.2023

<https://www.lagis-hessen.de/pnd/116774487>;

Dänemark, Charlotte Amalie Königin von (28.04.2023). – *Hessische Biografie*. Vaadatud 19.05.2023

<https://www.lagis-hessen.de/pnd/121096246>;

Döhring, Erich. (1957) 'Conring, Hermann' – *Neue Deutsche Biographie* 3. Vaadatud 29.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd11852190X.html#ndbcontent>;

Egloffstein, von. (1891) 'Selnecker, Nikolaus' – *Allgemeine Deutsche Biographie* 33. Vaadatud 23.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118613073.html#adbcontent>;

Fuchs, Peter. (2001) 'Philipp Wilhelm' – *Neue Deutsche Biographie* 20. Vaadatud 22.02.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118742221.html#ndbcontent>;

'Giesebert, Heinrich'. (2023). Vaadatud 12.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd115666834.html>;

Gundling, Nicolaus Hieronymus (1738). - *Collegium historico-literarium oder Ausführliche Discourse über die vornehmsten Wissenschaften und besonders die Rechtsgelahrheit*. Bremen: Nathanael Saurmann. Vaadatud 31.05.2023

https://books.google.ee/books?id=A2JQvXUoWU8C&printsec=frontcover&hl=et&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false;

Hein, Johannes (5.07.2022). – *Hessische Biografie*. Vaadatud 20.05.2023

<https://www.lagis-hessen.de/pnd/122487192>;

Heppe, Heinrich. (1880) 'Henichius, Johannes' – *Allgemeine Deutsche Biographie* 11. Vaadatud 25.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd124440649.html#adbcontent>;

Hessen-Kassel, Hedwig Sophia Landgräfin von (17.02.2023). – *Hessische Biografie*. Vaadatud 23.03.2023

<https://www.lagis-hessen.de/pnd/102324115>;

Hoche, Richard. (1889) 'Reinesius, Thomas' – *Allgemeine Deutsche Biographie* 28. Vaadatud 23.04.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd11641927X.html#adbcontent>;

Hüttl, Ludwig. (1987) 'Luise Henriette' – *Neue Deutsche Biographie* 15. Vaadatud 22.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118969080.html#ndbcontent>;

Jørgensen, S. M. 'Langelott, Joel' – *Dansk biografisk Lexikon*. Vaadatud 13.03.2023

<http://runeberg.org/dbl/10/0061.html>;

Kellenbenz, Hermann. (1) (1953) 'Ahlefeld, Detlev von' – *Neue Deutsche Biographie* 1. Vaadatud 11.02.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd100008275.html#ndbcontent>;

Kellenbenz, Hermann. (2) (1953) 'Ahlefeldt, Friedrich von' – *Neue Deutsche Biographie* 1. Vaadatud 20.06.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd120410672.html#ndbcontent>;

Kellenbenz, Hermann. (1957) 'Christian Albrecht' – *Neue Deutsche Biographie* 3. Vaadatud 13.02.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd102125880.html#ndbcontent>;

Kretschmar, Hellmut. (1953) 'August' – *Neue Deutsche Biographie* 1. Vaadatud 22.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd119025299.html#ndbcontent>;

Landwehr, Hugo. (1893) 'Stosch, Bartholomäus' – *Allgemeine Deutsche Biographie* 36. Vaadatud 24.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd104218320.html#adbcontent>;

Lau, Franz. (a) (1974) 'Hunnius, Ägidius' – *Neue Deutsche Biographie* 10. Vaadatud 19.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd100295886.html#ndbcontent>;

Lau, Franz. (b) (1974) 'Hunnius, Nikolaus' – *Neue Deutsche Biographie 10*. Vaadatud 19.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd117546569.html#ndbcontent>;

Lau, Franz. (c) (1974) 'Hutter, Leonhard' – *Neue Deutsche Biographie 10*. Vaadatud 19.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118950037.html#ndbcontent>;

Lohmeier, Dieter. (a) (1982, *Band 6*) 'Moth-Familie' – *BioLex Digital Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Kiel: Wachholtz Verlag. Vaadatud 1.06.2023

<https://files.wachholtz-verlag.de/openaccess/9783529025624.pdf#page=>;

Lohmeier, Dieter. (b) (1982, *Band 6*) 'Moth, Johann' – *BioLex Digital Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. (pdf 2020). Kiel: Wachholtz Verlag. Vaadatud 22.05.2023

<https://files.wachholtz-verlag.de/openaccess/9783529025624.pdf#page=>;

Lohmeier, Dieter. (2006) 'Christian Albrecht' – *BioLex Digital Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck* (pdf 2020). Kiel: Wachholtz Verlag. Vaadatud 22.05.2023

<https://files.wachholtz-verlag.de/openaccess/9783529025624.pdf#page=>;

Löffler, Klemens. (1912) 'Syncretism' – *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. Vaadatud 19.05.2023

<http://www.newadvent.org/cathen/14383c.htm>;

Mahlmann, Theodor. (1997) 'Musäus, Johannes' – *Neue Deutsche Biographie 18*. Vaadatud 28.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd117187828.html#ndbcontent>;

Mager, Inge. (1977) 'Kirchner, Timotheus' – *Neue Deutsche Biographie 11*. Vaadatud 21.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz41133.html>;

Meinhold, Peter. (1955) 'Bergius, Johann' – *Neue Deutsche Biographie* 2. Vaadatud 25.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd100033970.html#ndbcontent>;

Meisen, V. (2016) 'Thomas Bartholin (læge)' – Dansk Biografisk Lexikon. Vaadatud 26.05.2023

https://biografiskleksikon.lex.dk/Thomas_Bartholin_-_l%C3%A6ge;

Moller, Johannes (1744) "Cimbria Literata, Sive Scriptorum Ducatus Utriusque Slesvicensis Et Holsatici, Quibus Et Alii Vicini Quidam Accensentur, Historia Literaria Tripartita. Tomus primus. Scriptores universos indigenas, hisque immistos complures, quorum Patria explorari necdum potuit, comprehendens." Kopenhagen: Orphanotrophius Regius. Vaadatud 22.12.2022

https://books.google.ee/books?id=DY5LAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=et&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false;

Noack, Lothar. (1995) 'Der Berliner Propst, Orientalist und Sinologe Andreas Müller (1630-1694) Ein bio-bibliographischer Versuch'. Vaadatud 29.05.2023

<https://www.oag.uni-hamburg.de/noag/noag-157-158-1995/noag1995-5.pdf>;

Rand, Mare. (1995) 'Karl Morgenstern – kas ka autograafide koguja' – *Ettekandepäev: Ammendamatu Morgenstern*. Tartu, 25-29. Vaadatud 24.05.2023

https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/51185/1995_ettekandepaev.pdf?sequence=1&isAllowed=y;

Saring, Toni. (1959) 'Dorothea' – *Neue Deutsche Biographie* 4. Vaadatud 29.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd121123596.html#ndbcontent>;

Schmeling, Timothy R. (2007) 'Lutheran orthodoxy under fire: an exploratory study of the Syncretistic controversy and the Consensus repetitus fidei vere lutheranae' – *Lutheran Synod Quarterly*, 47: 4 (detsember 2007). Vaadatud 2.04.2023

file:///C:/Users/marte/Downloads/Lutheran_Orthodoxy_Under_Fire_An_Explora.pdf;

Schröder, Edward. (1896) 'Vorst, Johannes' – *Allgemeine Deutsche Biographie* 40,. Vaadatud 22.12.2022

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd100541496.html#adbcontent>;

Schumacher, Bruno. (1959) 'Dreier, Christian' – *Neue Deutsche Biographie* 4. Vaadatud 25.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd104370807.html#ndbcontent>;

Schüssler, Hermann. (1957) 'Calixt, Georg' – *Neue Deutsche Biographie* 3. Vaadatud 25.03.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118518437.html#ndbcontent>;

Schüssler, Hermann. (1959) 'Eckard, Heinrich Martin' – *Neue Deutsche Biographie* 4. Vaadatud 29.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz12393.html#ndbcontent>;

Titius, Gerhard (1620-1681) – *Kalliope-Verbund*. Vaadatud 20.06.2023

<https://kalliope-verbund.info/gnd/117628123>;

Toy, Crawford Howell ning Cornill, Karl Heinrich. 'Bochart, Samuel' – *Jewish Encyclopedia*. Vaadatud 5.05.2023

<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3450-bochart-samuel>;

Tschackert, Paul (1894) 'Titius, Gerhard' – *Allgemeine Deutsche Biographie* 38. Vaadatud 22.05.2023

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd117628123.html#adbcontent>;

Tschackert, Paul. (1911) 'Syncretism, syncretistic controversies' Samuel Macauley Jacksoni toimetatud raamatus *The new Schaff-Herzog encyclopedia of religious knowledge embracing biblical, historical, doctrinal, and practical theology and biblical, theological, and ecclesiastical biography from the earliest times to the present day. Based on the third edition of the Realencyklopädie founded by J. J. Herzog, and edited by Albert Hauck. ...*, 11. köide ("Son of man – Tremellius"), New York: Funk and Wagnalis Company. Vaadatud 15.04.2023

<https://archive.org/details/newschaffherzog12haucgoog/page/n6/mode/2up>;

(1705) *Nova literaria Maris Balthici & septentrionis*. Reumann: Lübeck. Vaadatud 22.05.2023

https://books.google.ee/books?id=BdJKAAAACAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Zusammenfassung

Johannes Vorst (1623-1673), einer der zwei kurfürstlichen Bibliothekare Brandenburgs seit 1662, unterhielt in den 1660er Jahren einen Briefwechsel mit seinem Studenten an der Flensburger Lateinschule, wo er seit 1653 Rektor war, mit Johann Moth (1639-1705). Das Konvolut, welches Vorsts Briefe und manche andere Dokumente umfasst, einschließlich Briefe an Johann Moth von anderen Personen, ist im Besitz der Universitätsbibliothek Tartu. Die Universität Tartu, damals Kaiserliche Universität zu Dorpat, erhielt es zusammen mit 21 anderen Konvoluten als Geschenk durch die Vermittlung des ersten Professors für Klassische Philologie, Rhetorik, Ästhetik, Literatur- und Kunstgeschichte, Johann Karl Simon Morgenstern von dem Rigaer Hauptpastor Immanuel Justus von Essen. Dieses Konvolut, das natürlich auch heute der Universitätsbibliothek Tartu gehört, ist leider wenig erforscht. Die Biographien von Vorst und Moth sowie die Geschichte dieses Konvoluts werden im ersten, einleitenden Kapitel dargelegt.

Das 17. Jahrhundert war eine stürmische Zeit mancher Kriege und religiöser Streitereien. Der Zeitraum von 1660 bis 1672, in welchen dieser Briefwechsel fällt, war jedoch eine friedliche Zeit ebenso für Vorsts Wohnort, das Kurfürstentum Brandenburg, wie für Johann Moths Aufenthaltsort (ab 1664 oder 1665), das Königreich Dänemark, obwohl lokale Kriege, wie der Schwedisch-Bremer Konflikt von 1666, und Kriege mit dem Ausland, wie der Englisch-Niederländische Krieg, von 1665 bis 1667, doch stattgefunden haben. Der erste Teil des zweiten Kapitels dieser Masterarbeit beschreibt diese Zeit, um einen Hintergrund für den Briefwechsel zu skizzieren. Kriege haben aber auch auf geistlicher Ebene stattgefunden. Mit dem Dreißigjährigen Krieg fanden die Religionskriege zwar ein Ende, nicht aber der Religionsstreit. Die Calvinisten und die Lutheraner kamen miteinander nur schlecht aus – was nicht wenig auch mit der Politik zu tun hatte. Zankapfel war vor allem, was in Wirklichkeit während des Heiligen Abendmahl mit Brot und Wein geschieht. Es gab aber auch Menschen, die nicht nur an Streitigkeiten, sondern auch an Wiedervereinigung dachten. Dogmatischere Leute haben sie jedoch so verstanden, dass sie wichtige Prinzipien (in der Religion) herabspielten. Und so begann der sogenannte Synkretistische Streit, der von 1640er bis in die 1680er Jahren dauerte. Der kirchengeschichtliche Hintergrund wird im zweiten Teil des zweiten Kapitel geliefert.

Die Briefe von Vorst veranschaulichen die Interessen eines norddeutschen Gelehrten aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhundert. Die Themen in diesen Briefe kann man dreifach unterteilen: alles, was mit Buchaustausch zu tun hat, theologische Diskussionen und

Informationsaustausch (besonders der politische). Diese Themen werden im dritten Kapitel analysiert. Das vierte Kapitel stellt dann eine Edition der insgesamt 56 Briefe dar.

Die Ergebnisse dieser Masterarbeit haben ein doppeltes Schwergewicht. Zum einen hat der Autor die ersten 32 Briefe (von 56) gründlich durchgearbeitet: Dies soll nun mit den restlichen 24 geschehen. Zum zweiten umfasst dieses Konvolut außer Vorsts Briefen an Moth auch Briefe an denselben von anderen, auch von Leuten, die von Vorst erwähnt werden: Diese Briefe sollen ebenfalls gründlich erforscht zu werden. Auf diese Weise soll ein größerer Überblick über die Interessen von Gelehrten aus Brandenburg und seiner Nachbarländer entstehen. Dieses Ziel war für eine Masterarbeit zu weit gesteckt.

Es gibt noch 21 weitere Konvolute, welche die damalige Kaiserliche Universität zu Dorpat aus Riga erhielt. Sie erwarten zukünftige Forscher und Forscherinnen.

Diese Masterarbeit gibt mit Vorsts Briefen Einsicht in die Beziehung zwischen einem Lehrer und seinem Studenten in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts und nicht zuletzt in die theologische Polemik dieser Zeit. Sie macht auf Johannes Vorst aufmerksam, der in Estland vorher gar nicht und in Deutschland nur wenig behandelt wurde.

Lisa 1. Johannes Vorsti kirjade nimekiri

1.1 Kirjade järjekord konvoluudis

*sulgudes on ära toodud kirja (tindiga kirjutatud) number käsikirjas– käsikirjas on vaid 36 esimest üksust numereeritud.

1 (7) – Johann Mothile Kopenhaagenis, 28.03.1667 (konvoluudis: l. 13-14v.; pdf.-is: lk. 28-31)

2 (8) – Johann Schefferile Uppsalas, Vana-Köllnist, 28.03.1667 (konvoluudis: l. 15-16v.; pdf.-is: lk. 32-35)

3 (9) – Johann Mothile Kopenhaagenis, Vana-Köllnist, 6.04.1667 (konvoluudis: l. 17-17v.; pdf.-is: lk. 36-37)

4 (10) – Johann Mothile Kopenhaagenis, Vana-Köllnist, 23.04.1667 (konvoluudis: l. 18-19v.; pdf.-is: lk. 38-41)

5 (11) – Johann Mothile Kopenhaagenis, mai lõpust 1667 (konvoluudis: l. 20-21v.; pdf.-is lk. 42-45)

6 (12) – Johann Mothile Kopenhaagenis, augusti lõpust 1667 (konvoluudis: l. 22-23v.; pdf.-is lk. 46-49)

7 (13) – Johann Mothile Kopenhaagenis, 3.09.1667 (konvoluudis: l. 24-25v.; pdf.-is lk. 50-52)

8 (14) – Johann Mothile Kopenhaagenis, 25.09.1667 (konvoluudis: l. 26-26v.; pdf.-is lk. 53-54)

9 (15) – Johann Mothile Kopenhaagenis, päevast enne 1. märtsi 1668 (konvoluudis: l. 27-28v.; pdf.-is lk. 55-58)

10 (16) – adressaat puudub, 3.04.1668 (konvoluudis: l. 29-30v.; pdf.-is: lk. 59-62)

11 (17) – Johann Mothile Kopenhaagenis, Vana-Köllnist, 11.04.1668 (konvoluudis: l. 31-32v.; pdf.-is lk. 63-66)

12 (18) – Johann Mothile Kopenhaagenis, Vana-Köllnist, 24.03.1669 (konvoluudis: l. 33-34v.; pdf.-is lk. 67-70)

13 (20) – Johann Mothile Helmstedtis, 15.03 (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 37-38v.; pdf.-is: lk. 73-76)

14 (21) – Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, 28.06 (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 39-39v.; pdf.-is: lk. 77-78)

15 (22) – Johann Mothile Helmstedtis, kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud (konvoluudis: l. 40-40v.; pdf.-is: lk. 79-80)

- 16 (23)** – Johann Mothile Helmstedtis, kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud (konvoluudis: l. 41-41v.; pdf.-is: lk. 81-82)
- 17 (24)** - Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, 8.07 (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 42-43v.; pdf.-is: lk. 83-86)
- 18 (19 ja 25)** - Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, aprilli lõpust (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 35-36v.; pdf.-is: lk. 71-72 ja 89-90)
- 19 (26)** - Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, peaaegu novembri lõpust (aastaarvu pole märgitud, kuid arvatavasti on päritolu aastaks 1664) (konvoluudis: l. 45-45v.; pdf.-is lk. 91-92)
- 20 (27)** – Johann Mothile, enne uue aasta algust (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 46-47v.; pdf.-is: lk. 93-96)
- 21 (28)** – adressaat puudub, 2.03 (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 48-48v.; pdf.-is: lk. 97-98)
- 22 (29)** – Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, peaaegu augusti lõpust (aastaarvu pole märgitud, kuid arvatavasti on kiri pärit perioodist 1661-1663/1664) (konvoluudis: l. 49-50v.; pdf.-is: lk. 99-102)
- 23 (30)** – Johann Mothile Helmstedtis, 16.02 (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 51-51v.; pdf.-is: lk. 103-104)
- 24 (31)** – Johann Mothile Helmstedtis, kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud (konvoluudis: l. 52-53v.; pdf.-is: lk. 105-108)
- 25 (32)** – Johann Mothile, 30.11 (aastaarvu pole märgitud, kuid arvatavasti on kiri pärit 1667. aastast) (konvoluudis: l. 54-55v.; pdf.-is: lk. 109-112)
- 26 (33)** – adressaat puudub, kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud (kuid pärineb kas 1666. aastast või mingist aastast peale seda) (konvoluudis: l. 56; pdf.-is lk. 113-114)
- 27 (34)** – Johann Mothile Kopenhaagenis, Vana-Köllnist, 3.08 (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 57-57v.; pdf.-is lk. 115-116)
- 28 (35)** – Johann Mothile Kopenhaagenis, Vana-Köllnist, päevast enne 3. adventi (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 58-58v.; pdf.-is: lk. 117-118)
- 29 (36)** – Johann Mothile Kopenhaagenis, peaaegu novembri lõpust (aastaarvu pole märgitud) (konvoluudis: l. 59-60v.; pdf.-is: lk. 119-122)
- 30** – Johann Mothile Kopenhaagenis, 12.03.1666 (konvoluudis: l. 135-135v.; pdf.-is: lk. 267-268)
- 31** – Johann Mothile Kopenhaagenis, 20.10.1666 (konvoluudis: l. 144-145v.; pdf.-is: lk. 285-288)
- 32** – adressaat puudub, 3.01.1667 (konvoluudis: l. 146-147v.; pdf.-is: lk. 289-292)

- 33** – Johann Mothile Kopenhaagenis, 15.06.1666 (konvoluudis: l. 148-148v.; pdf.-is: lk.293-294)
- 34** – Johann Mothile Kopenhaagenis, 19.05.1666 (konvoluudis: l. 149-150v.; pdf.-is: lk. 295-298)
- 35** – Johann Mothile Helmstedtis, 5.08.1662 (konvoluudis: l. 169-169v.; pdf.-is: lk. 338-339)
- 36** – Johann Mothile Helmstedtis, 13.06.1662 (konvoluudis: l. 170-171v.; pdf.-is: lk. 334-337)
- 37** – adressaat puudub, 16.09.1662 (konvoluudis: l. 172-173v.; pdf.-is: lk. 340-343)
- 38** – Johann Mothile Helmstedtis, päevast enne oktoobri kalende 1662 (konvoluudis: l. 174-175v.; pdf.-is: lk. 344-347)
- 39** – Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, 18.11.1662 (konvoluudis: l. 176-177v.; pdf.-is: lk. 348-351)
- 40** – Johann Mothile Helmstedtis, peaaegu 1662. aasta aastavahetusest (konvoluudis: l. 178-179v.; pdf.-is: lk. 352-355)
- 41** – adressaat puudub, 11.02.1663 (konvoluudis: l. 180-180v.; pdf.-is: lk. 356-357)
- 42** – Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, 24.04.1663 (konvoluudis: l. 181-182v.; pdf.-is: lk. 358-361)
- 43** – adressaat puudub, Vana-Köllnist, 26.05.1663 (konvoluudis: l. 183-184; pdf.-is: lk. 362-364)
- 44** – Johann Mothile Helmstedtis, kolmainupüha 1663 (konvoluudis: l. 185-185v.; pdf.-is: lk. 366-367)
- 45** – Johann Mothile Helmstedtis, 25.08.1663 (konvoluudis: l. 186-187v.; pdf.-is: lk. 368-371)
- 46** – Johann Mothile Helmstedtis, 22.10.1663 (konvoluudis: l. 188-188av.; pdf.-is: lk. 372-375)
- 47** – Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, 23.11.1663 (konvoluudis: l. 189-190v.; pdf.-is: lk. 376-379)
- 48** – adressaat puudub, 25.11.1663 (konvoluudis: l. 191-191v.; pdf.-is: lk. 380-381)
- 49** – Johann Mothile Helmstedtis, Vana-Köllnist, 9.01.1664 (konvoluudis: l. 192-193v.; pdf.-is: lk. 382-385)
- 50** – Johann Mothile Helmstedtis, 20.08.1664 (konvoluudis: l. 194-197v.; pdf.-is: lk. 390-393)
- 51** – Johann Moth Helmstedtis, Vana-Köllnist, 21.07.1664 (konvoluudis: l. 195-196v.; pdf.-is: lk. 386-389)
- 52** – Johann Mothile, 14.01.1665 (konvoluudis: l. 198-198v.; pdf.-is: lk. 394-395)
- 53** – adressaat puudub, Vana-Köllnist, 14.02.1665 (konvoluudis: l. 199-199a.; pdf.-is; lk. 396-398)
- 54** – adressaat puudub, 11.03.1665 (konvoluudis: l. 200-201; pdf.-is: lk. 400-403)

55 – adressaat puudub, 25.05.1662 (konvoluudis: l. 202-203, pdf.-is lk. 404-406)

56 – Johann Mothile Kopenhaagenis, 19.03.1667 (konvoluudis: l. 378-379v.; pdf.-is: lk. 727-730)

1.2 Kirjade kronoloogiline järjekord

Osa kirju on Vorst dateerinud korrektselt koos aastaarvu ja kuupäevaga, osa kirju on ilma aastaarvuta, kuid omavad kuupäeva, mõnel üksikul kirjal ei ole kumbagi. Kahe viimase variandi puhul on kaks allikat, mille abil kirja kirjutamise aega siiski määrata: 1) kirja sisse jäetud vihje mingile kaasaegsele sündmusele; 2) kirja aadressis peituv informatsioon. Neist esimene annab täpsema ajamääratluse. Teise häda on see, et mitte igal kirjal 45. manuskriptis ei ole aadressi. Järgnevas tabelis on kõik kirjad, mille ajamääratlus ei ole kindel, kursiivis. Kirjad 19, 20, 25 ja 26 (esimesel kolmel on ainult aastaarv puudu, viimasel lisaks ka kuupäev) määrasin ma kirja sisu järgi. Põhjendused on leitavad editsioonist vastavate kirjade juurest. 21. kirjas leidis viide, mida ma praegu ei suutnud lahti mõtestada (“Rintelensium scripti exemplum jam habeo.” – “Rintelni/Rintelnlaste kirja eksemplar on mul nüüd olemas.”), kuid mille abil oleks võimalik ka selle kirja aega määratleda. Kirjad, mille ma olen tabelis grupeerinud Mothi Helmstedti või Kopenhaageni aja alla, määrasin ma kõik kirja aadresside abil (neis on tihti, aga mitte alati, öeldud linn, kuhu kiri on saadetud). Kuivõrd Moth viibis pikema perioodi vältel Helmstedtis (teadaolevalt) vaid oma õpingute ajal, ning samuti kuivõrd ta viibis Kopenhaagenis (teadaolevalt) alates oma õpingute lõpust (pausidega) kuni oma elu lõpuni, sai need kirjad kirjade adressaadis leiduva informatsiooni põhjal liigitada. Vaatamata sellele, et tabelis on Mothi Kopenhaagenisse saadetud kirjade aja ülempiir punktiiriga vabaks jäetud, saadeti needki kirjad arvatavasti 1660. aastate teisel poolel (väidan nii seetõttu, et ükski Vorsti dateeritav kiri 45. manuskriptis ei ole hilisemast ajast). Ometi tekitas aadressi abil aja määramine ühe kirjaga, nimelt 33. kirjaga, ka ühe probleemi (tõsi, sellel kirjal on kuupäev ning aastaarv antud, nii et sellel polnuks vaja kirjutamise aega aadressi kaudu määrata). Selle kirja aadressis seisab pöördumine “H. Johanni Moht, Königl. Dennemärkischen Secretario Copenhagen”, kiri on dateeritud kui 15.06.1666. Ometi ütlevad Johann Mothi elulood, et alles veebruaris 1667 sai ta Kopenhaagenis endale sekretäri ametikoha.

<u>1662</u>	<u>1665</u>
55 – 25.05.1662	52 – 14.01.1665
36 – 13.06.1662	53 – 14.02.1665
35 – 5.08.1662	54 – 11.03.1665
37 – 16.09.1662	<u>1666</u>
38 – päevast enne oktoobri kalende 1662	30 – 12.03.1666
39 – 18.11.1662	34 – 19.05.1666
40 – peaaegu 1662. aasta aastavahetusest	33 – 15.06.1666
<u>1663</u>	26 – <i>kuupäev puudub</i>
41 – 11.02.1663	31 – 20.10.1666
42 – 24.04.1663	<u>1667</u>
43 – 16.05.1663	32 – 3.01.1667
44 – kolmainupüha 1663	56 – 19.03.1667
45 – 25.08.1663	1 ja 2 – 28.03.1667
46 – 22.10.1663	3 – 6.04.1667
47 – 23.11.1663	4 – 23.04.1667
48 – 25.11.1663	5 – mai lõpust 1667
<u>1664</u>	6 – augusti lõpust 1667
49 – 9.01.1664	7 – 3.09.1667
51 – 21.07.1664	8 – 25.09.1667
50 – 20.08.1664	25 - 30.11
19 – peaaegu novembri lõpust	<u>1668</u>
20 – enne uue aasta algust	9 – päevast enne 1. märtsi 1668
<u>Mothi õpingute ajast Helmstedtis (1661-1663/1664)</u>	10 – 3.04.1668
13 – 15.03	11 – 11.04.1668
14 – 28.06	<u>1669</u>
15 – kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud	12 – 24.03.1669
16 – kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud	<u>Mothi Kopenhaageni ajast (1664/1665-...)</u>
17 – 8.07	27 – 3.08
18 – aprilli lõpust	28 – päevast enne 3. adventi
22 – peaaegu augusti lõpust	29 – peaaegu novembri lõpust
23 – 16.02	<u>Määratlematud kirjad</u>
24 – kuupäeva ning aastaarvu pole märgitud	21 – 2.03

Lisa 2. Johannes Vorsti ning Johann Mothi teoste nimekiri

2.1 Johannes Vorsti teosed

Vorsti teoste nimekiri põhineb eelkõige teoses *Cimbria literata* (lk. 702-707) äratoodul, kuid seda on täiendatud Lothar Noacki ja Jürgen Spletti raamatus “Brandenburgische Gelehrte der frühen Neuzeit” ära toodud Vorsti teoste nimekirjas leiduvaga. (Viimane põhineb samuti teosel *Cimbria literata*.) Noack ja Splett on (pikemate või väga pikkade) pealkirjade esitamise viisi võrreldes teosega *Cimbria literata* kohati muutnud ning kohandanud seda rohkem n.-ö. kaasaegsele kombele, s.t. et informatsioon ei ole esitatud ühes pikas lauses, vaid punktadena (pealkiri ning alapealkirjad). Viimase vajalikkust võidi näha ehk asjaolus, et kuivõrd *Cimbria literata* on ladina keeles kirjutatud, ei paista seal seotud lausena esitatud ladinakeelne pealkiri muu teksti seast teravamalt välja, Noacki ja Spletti raamat on aga saksa keeles. Mina siiski Noacki ja Spletti selles ei järginud, vaid jätsin teose *Cimbria literata* pealkirja kirjetete esitlemise viisi alles ning seda kahel põhjusel: 1) informatsioon on niimoodi kompaktsemalt ja mugavamalt silma ees (Noack ja Splett tegid paaril korral väljajätte, mida mu arust ei oleks pidanud tegema) ning 2) kui ladinakeelse lause süntaksi abil loodud pealkirja kirje kirjeldab ka ise ladina keeles kirjutatud raamatut, ei leia ma, et kirjet peaks esitama mingil teisel kombel kui toona tavaks. Siiski tegin ma ka ise pisimuudatusi, näiteks jätsin inimeste nimede eest ära viisaka pöördumise (s.t. “härra” – *dominus*) lühendid, osa lühendatud sõnadest kirjutasin aga lahti.

Noack ja Splett lisavad teoses *Cimbria literata* äratoodud Vorsti teostele veel 2 (millest, tõsi, teine on kogumik, kus Vorsti kirjutisi vaid teiste omade hulgas esineb): “Positionum logicarum decades septem, quas – primi exercitii loco captui et studio logicae alumnorum accomodatas, placidae in Philosophico Collegio disquisitioni sigillatim subiectas et examinatas politisque et defendentium et opponentium praefationibus ornatas in usum et gratiam suorum auditorum publicae luci commitit. s. l. e. a.” (umbes 1660) ning “Lessus lugubres in obitum amplissimi, nobilissimi, experientissimi & excellentissimi, domini Ottonis Botticheri, medicinarum doctoris... amicis & fautoribus” Berolini: typis Rungianis (1663).

Noack ja Splett panid samasse nimekirja nii Vorsti enda kirjutatud raamatud kui ka tema poolt editeeritud ja kommenteeritud, kuid teiste inimeste kirjutatud raamatud. Teoses *Cimbria literata* on need toodud eraldi. Ma ise järgisin parema ülevaate huvides viimast. Küll aga lisasin ma paarile teosele, mille kohta Noack ja Splett on täpsustanud, et neist on Ugolinus Blasiuse 18. sajandi mitmeköitelises sarjas uustrükk ilmunud, selle informatsiooni. Ja lõpetuseks olgu öeldud, et suurema huvi korral maksab siiski ka teose *Cimbria literata* põhjalikku Vorsti teoste nimekirja vaadata, sest seal on esitatud veel palju muud

informatsiooni, eelkõige mingi konkreetse kirjutisega hiljem polemiseerinud inimese sellele vastusena kirjutatud teose informatsioon.

Kui Noacki ja Spletti raamatus ära toodud ning teoses *Cimbria literata* ära toodud nimekirja vahel on mingi erinevus (näiteks ei ole Noack ja Splett ära toonud kõiki teoseid, mis teose *Cimbria literata* nimekirjas), olen ma sellele joonealuses ära märkinud.

Mothi teoste nimekiri on pärit teosest *Cimbria literata* (lk. 420).

- Disputatio de nomine tetragrammato יהוה, praeside Joh. Reichio, Lubecensi. Witebergae, 1646;
- Disputatio de imagine Dei in homine, praeside Jacobo Martini. Witebergae, 1646;
- Diatriba chorographica de quibusdam regionibus, quarum in historia sacra fit mentio, ab ipso conscripta, & praeside Christophoro Notnagelio, Mathematicae Professor, defensa. Witebergae, 1646;
- Exercitatio de primariis sedibus episcopalibus veteris Ecclesiae, imprimis Romana, ab ipso conscripta, & praeside Joh. Tob. Majore proposita. Jenae, 1648; *hilisem väljaanne* Rostochii 1651;
- Exercitationes duae, quibus sacra quaedam ιστορούμενα expenduntur. (De vocula ‘Sesach’, quae Jer. XXV. 26. & LI. 41. legitur, disquisitio. De LXX annis captivitatis animadversio chronologica.). Jenae 1649; *põhjalikumalt*: Exercitationum academicarum Δεμάτιον, 1651;
- Positiones miscellae. Rostochii, 1649;
- Dissertatio de temporibus, quibus Medi ac Babylonii ab Assyriis defecerunt, deque singularum istarum gentium, quae postea fuit, conditione. Rostochii, 1650; *recusa*: Exercitationum academicarum Δεμάτιον, 1651;³²²
- Exercitatio de invito & sponte facto. Rostochii, 1650;
- Dissertatio de synedriis Hebraeorum. Rostochii, 1651; *uustrükk*: Ugolinus, Blasius (1762). “Thesaurus antiquitatum sacrarum”, 25. köide. Venetiis: Herthz ja Coletti, lk. 1103-1150;
- Disputatio de LXX. hebdomadibus annorum, quas angelus Danielis IX. determinat. Rostochii, 1651 (& seorsim, & in Δεμάτιω);³²³
- Cogitata quaedam de stylo Novi Testamenti. Rostochii, 1651;

³²² Noackil puudu.

³²³ Noackil puudu.

- Exercitatio physica de appetitu sensitivo & affectibus. Rostochii, 1651;
- Exercitatio de virtute. Rostochii, 1651;
- Exercitatio de justitia (*Resp. Sam. Rachelio, Dithmarso, Jcto miscell deinde Acad. Kiloniensis*). Rostochii, 1651;
- Disputationes duae politicae de summa potestate civitatem gubernandi, quam unus obtinet (*Resp. Wolfg. Ouwio, Flensburgensi, patriae deinde pastore*). Rostochii, 1651;
- Exercitatio logica de secunda mentis operatione, hujusque signo oratione externa (*Resp. eodem*). Rostochii, 1651;
- Positiones miscellae (*Resp. Frid. Fabricio, Slesvicensi*). Rostochii, 1651;
- Exercitationum academicarum Δεμάτιον, quarum I. de temporibus, quibus Medi & Babylonii ab Assyriis deferunt, II. de 70 Annis captivitatis Hebraeorum & vastitatis Hierosolymitanae, III. de tempore, quo templum Hierosolymitanum instauratum fuit, IV. de voce ‘Sesach’ Jer. XXV. 26. & LI. 41, deque expugnatione Babylonis, a Cyro facta, & V. denique de 70. Hebdomadibus annorum, Dan. IX. praedictis, disserunt. Rostochii, 1651;
- Tres philologicae & ex parte philosophicae diatribae in Lev. XVIII. 18., Eph. IV. 8., &c. Rostochii, 1652;
- Disquisitio brevis de quibusdam veterum autorum assertionibus. Rostochii, 1652;
- Dissertatio de τοῖς Ἑλλησι, quorum cap. VII. & XII. Johannis fit mentio. Rostochii, 1652;
- Dissertatio de nominibus propriis rerum & personarum, quae ex nomine veri Dei proprio יהוה sunt composita. Rostochii, 1652;
- Disputationes duae de veri Dei Nomine proprio יהוה Rost. 1652. in 4.;
- Dissertatio brevis de causa per se & per accidens, itemque de physica & morali. Rostochii, 1652;
- Dissertatio de syllogismo infinito. Rostochii, 1652;
- Syntagma miscellaneorum academicorum, in quo varia, quae ad philologiam & historiam spectant, VI. disputationibus & capitibus XII. exponuntur; Augusto, duci Brunsvicensi, inscriptum. Rostochii, 1652 ... ??? Capita ejus V. priora de nomine יהוה, VI. de quibusdam nominibus propriis Biblicis, VII. de naevis aliquot versionis vulgatae, VIII. & IX. de enunciationibus Hebraeorum negativis universalibus, X. de nominibus quibusdam propriis e Genesi 10., XI. de Magis Persarum, & XII. de observationibus miscellis, disserunt.

- De Latinitate, quae suspecta esse possit, deque Latinae ac Germanicae linguae convenientia, brevis diatribe. Rostochii, 1652;
- Exercitationes VII de quibusdam ad philologiam orientalem spectantibus (*resp. Andr. Müllero, praeposito postea Berolinensi πολυγλώσσῳ*). Rostochii, 1653;
- Disputatio de sceptro & iudiciis posterorum Judae, usque ad Messiae adventum e Gen. XLIX. 10. Rostochii, 1653;
- Disputatio de paradiso. Rostochii, 1653; *uustrükk*: Ugolinus, Blasius (1747). “Thesaurus antiquitatem sacrarum”, 7. köide. Venetiis: Herthz, lk. 695-714;
- Dissertationum sacrarum, earumque historicarum & philologicarum, breve syntagma, in quo agitur: I. de tenente sceptrum ac magistratu, qui ex Judae posteris non deficere debuerunt, donec Messias venisset, e Genesi XLIX. 10. ; II. de quatuor vulgo sic dictis monarchiis ; III. de paradiso. Rostochii, 1653;
- Dissertatio de studio sermonis, tum veri, tum falsi. Rostochii, 1653;
- Diatriba de necessario. Rostochii, 1653;
- Disputatio de supposito & persona (*resp. Christiano Kortholto, Theologo postea Kiloniensi*). Rostochii, 1653;
- Dissertatio de quaestione.: An logica seu dialectica in philosophiae partibus sit numeranda? Rostochii, 1653;
- Disputatio de prima mentis operatione, ejusque differentiis. Rostochii, 1653;
- Disputatio de enunciatione universali, tum affirmativa, tum negativa. Rostochii, 1653;
- Dissertatio de legibus. Rostochii, 1653;³²⁴
- Disputatio inauguralis de divinae Gratiae, in hominibus tum primum convertendis, tum in fide conservandis, efficacia & operandi modo, pro gradu licentiae, praeside Casp. Mauritio, die 8. Nov. anno 1655 proposita. Rostochii, 1655;
- Disputatio de enunciatione negativa, praesertim externa, in schola Flensburgensi (*resp. Joh. Lundio, Flensburgensi, ecclesiasta postea Tunderensi doctissimo*) proposita;
- Disputatio de lingua omnium prima, deque hujus, ut Scriptura vocat, confusione, in schola Flensburgensi (*resp. Joh. Ewaldi*) proposita. 1657³²⁵;
- Philologia Sacra, seu Commentarius de hebraismis Novi Testamenti, quo, quicquid hebraismorum in toto Novo Testamento reperitur, pene omne recensetur, in certas classes digeritur, atque ipsarum linguarum orientalium collatione illustratur, non pauca

³²⁴ Noackil puudu.

³²⁵ Noack (1997: 458) annab aastaarvuks 1656.

inter alia, tum theologica, tum philologica, attinguntur & pertractantur: Opus in partes duas divisum, quarum prima seorsim initio Lugd. Bat. anno 1658, utraque autem, cum Indicibus locupletissimis, Amstelodami anno 1665 & Francofurti (*adjecta Diatriba de N. T. Adagiis*) anno 1705, prodiit;

- Dissertationum sacrarum libri III., quorum primo praecipue id agitur, ut verborum Domini (*Hoc est corpus meum, hic est sanguis meus*) vera ac genuina sententia appareat; Secundo ostenditur, Ecclesiam veterem ac primitivam non credidisse, ipsum proprie dictum corpus & sanguinem Domini ore hominum manducari & bibi; Tertio de autoritate Antiquitatis Ecclesiasticae, de usu rationis in theologia, deque aliquam multis Scripturae locis, differitur. Clivis (Kleve), 1662;
- Epistola ad Warnerum Freundium, super ipsius homilia de corpore & sanguine Domini. Berolini, 1662;
- Epistola prior ad Gerhardum Titium, super ipsius libello, quem contra suam ad Warnerum Freundium epistolam vulgavit. Berolini, typis Christophori Rungii, 1663;
- Epistola altera ad Gerhardum Titium, super libello ejus contra suam ad Warnerum Freundium Epistolam. Berolini, 1663;
- Epistola ad Christianum Chemnitium, super hujus quibusdam disputationibus, quas *Defensionem B. Johannis Gerhardi contra Johannem Vorstium* inscripsit. Berolini, 1663;
- Responsio ad epistolam Joachimi Ludovici Reimeri, qua is par quoddam syllogismorum Johannis Gerhardi defendere studuit. Berolini, 1664;
- De Latinitate falso suspecta, deque Latinae linguae cum Germanica convenientia, liber. Berolini, typis Rungianis, 1665; *veel välja antud 1666, 1690, 1722 ning olemas on ka trükk ilma tiitelleheta*;
- De Latinitate merito suspecta, deque vitiis sermonis Latini, quae vulgo fere non animadvertuntur, Liber. Berolini, 1669; *veel välja antud 1674, 1682, 1698, 1703 ja 1723*;
- Facilis & expedita ratio SS. Apostolorum, Pauli & Jacobi, super doctrina de justificatione, conciliandorum. Coloniae Brandenburgicae, 1666;
- Conjectura de generatione animantium, sub ficto Jani Orchami nomine edita. Coloniae Brandenburgicae, 1667;

- Specimen observationum in linguam vernaculam. Coloniae Brandenburgicae, 1668³²⁶; *veel välja antud 1669; 1668. aastal ka saksa keelde tõlgitud*;
- Diatriba de adagiis Novi Testamenti. Coloniae Brandenburgicae, 1670;
- Epistola ad Thom. Bartholinum. de τοῖς μεγάλων Ὠκεανὸν κόσμοις, Clementi Alexandrino memoratis, Rostochii anno 1651. scripta;
- Epistola ad Bartholinum alia de morte Cl. Salmasii, ac T. Reinesii *Inscriptionibus*, Flensburgi anno 1654. exarata.
- Liber de Latinitate selecta & vulgo fere neglecta, per Andr. Jul. Dornmeierum, gymnasii Berolinensis conrectorem, supplemento, notis brevibus & dissertatione de vitioso Ciceronis imitatore, auctus, ac cum Christoph. Frid. Bodenburgii, gymnasii ejusdem rectoris, praefatione. Berolini, 1718 (*s.t. postuumselt avaldatud*).

Vorsti poolt editeeritud ja kommenteeritud teiste inimeste teosed³²⁷

- Thomae Reinesii Defensio variarum lectionum, contra iniquam censuram poetae Lipsiensis. Rostochii, 1653;
- Cornelii Nepotis, non, ut aliquando credebatur, Aemilii Probi, quae exstant, cum J. H. Boecleri notis, & tam verborum, quam rerum, concinno Indice, a se locupletato, edita per J. Vorstium. Qui & praefationem de conditione ac utilitate, cum hujus, tum id genus aliorum Indicum, addidit. Lipsiae, typs Johannis Wittigau, 1662; *veel välja antud: 1669 ja 1675*;
- Thomae Reinesii, polyhistoris, epistolarum XXX, ad Johannem Vorstium (ab anno 1646. ad 1666.) scriptarum, fasciculus, quo varia ad literas pertinentia, itemque ingenuum de quibusdam hujus temporis controversiis theologicis judicium exponitur; cum praemissa ejusdem epistola ad Jac. Clauderum de Beroso Anniano, suaque praefatione, a Vorstio editus. Coloniae Brandenburgicae, 1667;
- Sulpitii Severi Opera, cum notis suis ab eo edita. Coloniae Brandenburgicae 1668 & Lipsiae 1703 ac 1709;
- Justini in historias philippicas Trogi Pompeji epitomarum libri XLIV, ab eo recensiti, & notis suis, indiceque Johannis Freinshemii, sed altero tanto locupletiore per se

³²⁶ Teoses *Cimbria literata* antakse vaid aasta 1669.

³²⁷ Noackil on siinsest nimekirjast vaid Nepose editsioon, Valerius Maximuse editsioon ning 1674. aasta koolilaste kreeka autorite lugemik.

reddito, illustrati. Lipsiae, 1673, & adjectis Joh. Gerlaci Wilhelmi Axiomatis, Berolini, 1689;

- Valerii Maximi Dictorum ac factorum memorabilium libri X., collati cum 2. Codd. MSS. Bibliothecae Electoralis Berolinensis, & post editiones Pighii, Coleri, Thylii, Minellii, 600. locis meliores redditi, notisque perpetuis illustrati. Berolini, 1672; *veel välja antud*: 1689;
- Veterum poetarum Graecorum poemata, aut poematum apospasmata selecta, eo consilio congesta, ut juvenus in scholis non unum, sed plerosque omnes veteres poetas Latinos, cognoscere possit, & ad legenda illorum scripta mature alliciatur. Berolini, 1674; *veel välja antud*: 1675;
- C. Sallustii Crispi quae extant, ex ejus recensione. Francof. & Lips., 1677.

Vorsti poolt mitte ladina keeles kirjutatud teosed

- Kurzes Bedencken uber die zwo Predigten vom Heil. Abendmahl/ welche H. Christianus Dreyer/ der heiligen Schrifft Doctor und Professor zu Königsberg/ neulich heraus gegeben hat. Berolini, 1664.

Avaldamata jäänud teosed

- Spicilegium hebraismorum Novi Testamenti;
- P. Virgilio Maronis Bucolica, Georgica & Aeneis, cum Thomae Farnabii, Culexque & Ciris, cum ipsius notis;
- Schreiben, die Theologische Konferenz von 1662/1663 betreffend;³²⁸
- “tertium de Latinitate libellum ...; de selecta puta et vulgo ferè neglecta”, nagu ütleb Vorst oma 12. kirjas.³²⁹

2.2 Johann Mothi teosed

- De scopo reipublicae Poloniae et domo Austriaca adversus Franciscum Marinium, Polonum, libellus, quo vir summus, Hermannus Conrigius, ab ineptiis atque calumniis, quas *Dissertatio Marini de scopo reipubl. Polonicae* parturit, vindicatur, Hamburgi, 1665;

³²⁸ Noack (1997: 460) mainib seda, *Cimbria literata* mitte.

³²⁹ Seda ei maini ei Noack ega ka *Cimbria literata*.

- Votum veterum annorum, pro votis novi anni, Friderico III., regi Daniae, 1666, Hafniae;
- Carmina varia, de quibus in vita ejus jam dictum, sigillatim edita;
- Trium epistolarum ad Joh. Andr. Bosium, de illius editione Josephi affecta, 1666;
- Staats-Geschäfte so heutiges tages vorgehen zwischen den Häusern Frankreich und Oesterreich aus der Frantzösischen in die Teutsche Sprache übersetzt. 1667.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Marten Teemant,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose
”Johannes Vorsti kirjad Johann Mothile”

mille juhendaja on Janika Päll,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Marten Teemant

17.06.2023